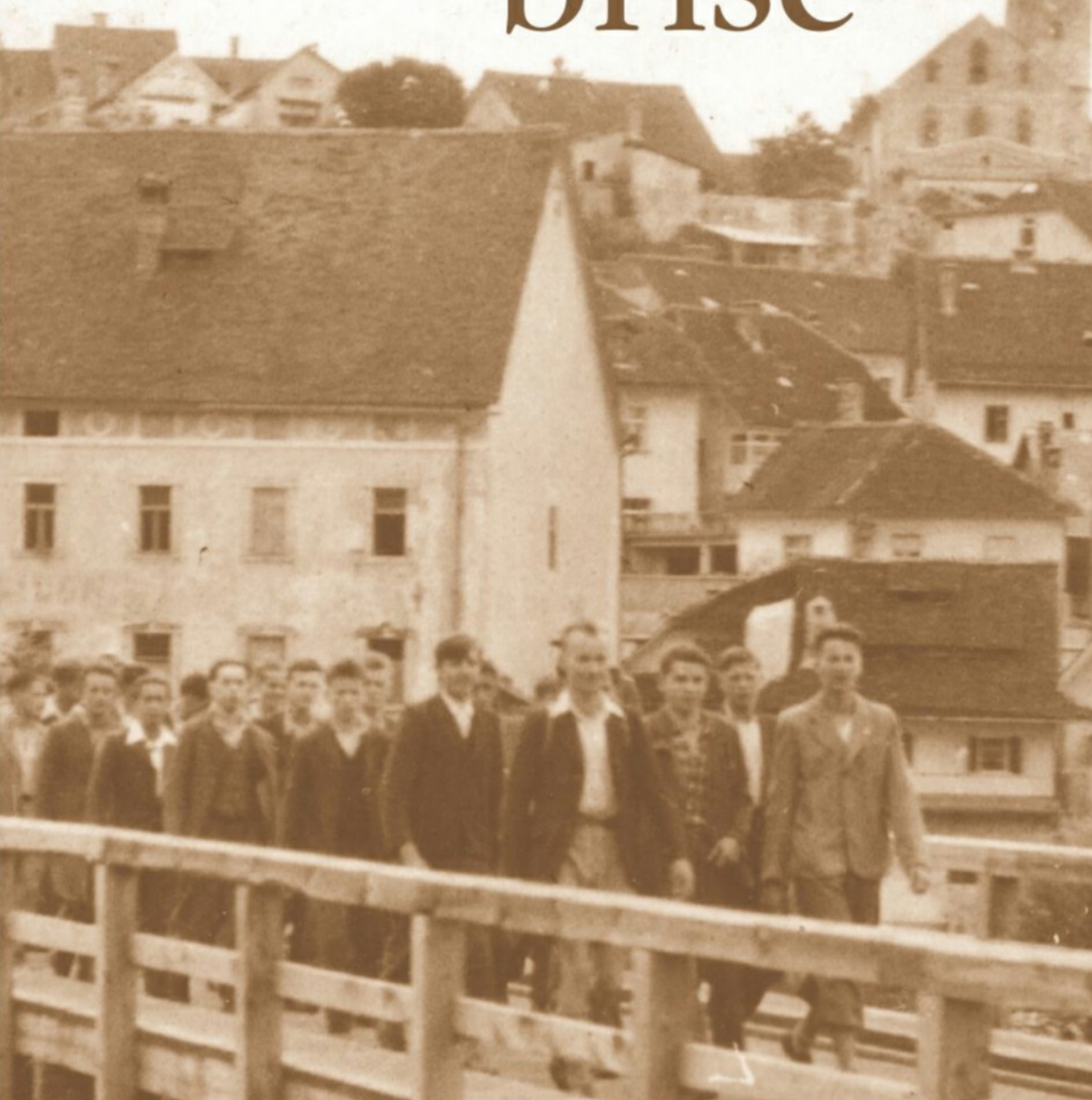


Čas počasí briše



Čas počasi briše

Pričevanja prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko med drugo svetovno vojno iz občin Kamnik in Komenda.

Kamnik

2022

Čas počasi briše

Pričevanja prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko med drugo svetovno vojno iz občin Kamnik in Komenda

Uredniški odbor: Jože Berlec, Janez Humar, marjeta Humar, Igor Podbrežnik, Matej Stele, Ivanka Učakar in Jože Urbanija

Urednika: Marjeta Humar in Igor Podbrežnik

Avtorji: nekdanji mobiliziranci, njihovi sorodniki in prijatelji

Fotografije: avtorji in Gorenjski muzej

Založilo in izdalo: Društvo Demos na Kamniškem

Za založbo: Jože Berlec

Elektronska izdaja

© Društvo Demos na Kamniškem
Maistrova ulica 18, 1241 Kamnik

2022

<http://www.demos.nakamniskem.si/>

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 130343427
ISBN 978-961-95167-4-4 (PDF)

*Prisilnim mobilizirancem v nemško vojsko
med drugo svetovno vojno v spomin, novim
rodovom v opomin.*

Društvo Demos na Kamniškem

Kazalo

Marjeta Humar Zbornik Čas počasi briše: nastanek, sodelavci in ureditev	9
Igor Podbrežnik Čas počasi briše	13

Janez Juhant Ali smo pripravljene omogočiti žrtvam človeško sočutje in moralno zadoščenje?	17
Verena Perko Pravica do groba – Št tibi terralevis, naj ti bo zemljica lahka	25
Matej Stele Tank črta med življenjem in smrtjo – mobiliziranci z območja Tunjic	39
Igor Podbrežnik Kako smo bili srečni, potem pa je prišla vojna	49
Andrej Kotnik Prispevek k bibliografiji del o prisilnih mobilizirancih v nemško vojsko med II. svetovno vojno	67

Jože Berlec Usoda mojega brata, prisilno mobiliziranega Srečka Berleca	89
Florjan Koželj Dolga pot do doma	97
Marija - Ana Mrčela Moj spomin na brata Ivana Juhanta	113
Jože Ogrinec Naporno dokazovanje resnice o nemški mobilizaciji	119
Marta Pavlič Presenetljivo medvojno srečanje v angleškem vojnem ujetništvu	125

Andrej Cerar Preživel sem Po avtobiografiji povzel Jože Urbanija	129

Ivan Grintal Nemški vojak, angleški ujetnik, borec prekomorske brigade Po pripovedovanju zapisal sin Ivo Grintal	143
Nikolaj - Miklavž Hančič V štirih letih v treh različnih vojskah Zapisal vnuk Damjan Hančič	149
Jože Koželj V nemški vojski in ruskem ujetništvu Po pripovedovanju zapisal Matej Stele.....	153
Ivan Kralj Zaznamovala me je prisilna mobilizacija Po avtobiografiji povzel Jože Urbanija.....	161
Janez Krt Tedaj smo sklenili: »Si bomo molčali.« Po poslušanju tete Jožefe Krt Kladnik zapisal sin Dominik Krt.....	171
Božo Matičič O teh časih sicer ne bi rad govoril Zapisal sin Sašo Matičič.....	177
Milana Nograšek Iz nemške vojske v rusko taborišče Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar	187
Franc Primožič Mobiliziranec, ruski partizan, tankist JA Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar	195
Tine Romšak Vse življenje sem čutil, da imam zaradi nemške vojske nek znak Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar	213
Branko Sitar Vojna je našo družino močno prizadela Po pripovedovanju zapisal Matej Stele.....	221
Anton Stele Maj bo prinesel pomlad tudi navzhodu in tedaj bo groza Na podlagi pisem in pričevanj zapisal Matej Stele.....	227
Jožef Stele Potem ne vem, če se bova še kdaj videla Na podlagi pisem in pričevanj zapisal Matej Stele.....	243

Dušan Jakob Škrjanec Preživel sem, ker sem bil ranjen Po pripovedovanju zapisala Ivanka Učakar	249
Franc Zajc Maja 1945 smo prišli domov z ladijskim transportom Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar	253
Stanko Zarnik Spo mini iz vojaškega življenja Po dnevniku in spominih zapisala Marta in Jože Pavlič	261
France Zorman Služboval sem v dveh armadah Po pripovedovanju zapisal Janez Humar	311

Marjeta Humar

ZBORNİK ČAS POČASI BRIŠE: NASTANEK, SODELAVCI IN UREDITEV

Evropski parlament je 2. aprila 2009 sprejel Resolucijo o evropski zavesti in totalitarizmu, v kateri je predlagal, da se 23. avgust obeležuje kot dan spomina na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov.

Študijski center za narodno spravo, ki ga je leta 2008 ustanovila Vlada Republike Slovenije, vsako leto pripravi v počastitev tega dne prireditve, posvečeno določeni skupini ljudi ali dogodku iz slovenske zgodovine. Društvo Demos na Kamniškem je bilo leta 2012 soorganizator osrednje slovenske prireditve, ki je potekala v Uršulinskem samostanu v Mekinjah pri Kamniku in je bila posvečena mobilizirancem v nemško vojsko.

Prireditve so se udeležili tudi nekdanji mobiliziranci iz kamniške in komendske občine in njihovi sorodniki. Nekateri od njih so želeli, da bi jim pomagali pri zapisu njihovih spominov. Takrat smo se odločili, da se začnejo zbirati pričevanja še živečih kamniških in komendskih mobilizirancev, pisma, dnevniki, fotografsko gradivo, spomini sorodnikov in znancev na padle ali izginule mobilizirance, saj smo prepričani, da brez vedenja, kaj se je dogajalo, poprave krivic in ozdravljenja ran iz preteklosti ni mogoče graditi uspešne in mirne prihodnosti. Mobiliziranci v nemško vojsko predstavljajo značilen primer, kako sta najprej nacistična in v nadaljevanju komunistična totalitarna oblast zaznamovali njihovo življenjsko usodo.

Društvo Demos na Kamniškem je imenovalo uredniški odbor, ki sta ga vodila dr. Marjeta Humar in mag. Igor Podbrežnik. Delo je bilo zahtevno. Najprej je bilo potrebno poiskati še živeče mobilizirance, ki so bili pripravljene izpovedati svoje spomine in so dovolili, da se ti zapišejo in objavijo, ter poiskati sorodnike že umrlih, padlih ali izginulih mobilizirancev, ki hranijo dnevnik ali druge zapise mobilizirancev, njihova pisma, fotografije, dokumente. Del prispevkov pa je nastal na podlagi še živega spomina na mobilizirance.

Večina mobilizirancev in njihovih sorodnikov je bila pripravljena sodelovati, nekateri zaradi slabega zdravstvenega stanja niso več mogli, nekaj pa je bilo takih, ki so sodelovanje odklonili.

V delovno skupino smo vključili tudi mlade kamniške diplomante zgodovine, ki smo jih s tem spodbudili k obravnavi še ne dovolj raziskanih tem polpretekle zgodovine. Vse delo, ki je potekalo več kot leto dni (iskanje, zapisovanje, urejanje arhivskega gradiva), je bilo opravljeno brezplačno.

Zbrana pričevanja so bila 30. novembra 2012 predstavljena v dvorani Frančiškanskega samostana v Kamniku.

Društvo Demos na Kamniškem se je prijavilo na razpis Občine Kamnik za izvedbo kulturnih projektov v letu 2013, da bi pridobilo sredstva za knjižno izdajo zbranega gradiva. Občina je izdajo dela finančno podprla. Svojo finančno podporo je zagotovila tudi Občina Komenda.

Zbiranje gradiva se je nadaljevalo tudi v prvi polovici leta 2013, v drugi polovici pa smo se ukvarjali zlasti z urejanjem zapisanih spominov.

Kakšno gradivo smo zbrali? Največji del predstavljajo osebne izpovedi samih mobilizirancev ali njihovih sorodnikov (sester, bratov, otrok, vnukov). Pri nekaterih prispevkih so pisci uporabili pisma mobilizirancev, ki jih hranijo njihove družine. Objavljamo pa tudi dnevnik mobiliziranca in dele iz avtobiografij dveh mobilizirancev. Zbrana besedila, kažejo na to,

da je neobjavljenih dokumentov verjetno še kar nekaj. Zato bi bilo treba nadaljevati z iskanjem.

Zbornik ima dva dela: uvodni in osrednji. V uvodnem delu so objavljeni članki, ki z zgodovinskega in etičnega stališča opisujejo čas, nasilno mobilizacijo in našo odgovornost za popravo krivic, storjenih mobilizirancem (dr. Janez Juhant: Ali smo pripravljene omogočiti žrtvam človeško sočutje in moralno zadoščenje?; ddr. Verena Perko: Pravica do groba – sit tibi terra levis, naj ti bo zemljica lahka; mag. Igor Podbrežnik: Kako smo bili srečni, potem pa je prišla vojna). Tem razpravam sledi Prispevek k bibliografiji del o prisilnih mobilizirancih v nemško vojsko med drugo svetovno vojno, ki ga je pripravil zgodovinar Andrej Kotnik. Na obsežnost mobilizacije kaže prispevek zgodovinarja Mateja Steleta Tanka črta med življenjem in smrtjo – mobiliziranci z območja Tunjic. Mladi zgodovinar je opisal in s preglednico prikazal, kako veliko fantov je bilo mobiliziranih v manjši vasi, kot so Tunjice pri Kamniku.

V osrednjem delu pa je objavljenih 23 pričevanj mobilizirancev oziroma zapisov njihovih usod po spominih, pismih, dnevnikih in bogato slikovno gradivo (fotografije oseb in ohranjenih dokumentov, zlasti pisem).

Večina prispevkov je objavljenih prvič. Samo posamezni so bili že v taki ali drugačni obliki objavljeni.

V tej knjigi zagotovo nismo objavili vseh spominov mobilizirancev na Kamniškem in Komendskem, ker nismo našli tistih, ki o tej tematiki še kaj vedo. Objava zbornika bo verjetno spodbudila še koga, mobiliziranca, njegovega sorodnika ali prijatelja, ki bi želel, da se njegovo doživljanje mobilizacije in vojne zapiše. To bomo storili. Kar smo do sedaj zbrali, objavljamo v tem zborniku. Vsa besedila pa bomo objavili tudi na spletu, kjer bomo dodajali nova pričevanja in dokumente.

Društvo Demos na Kamniškem se zahvaljuje vsem mobilizirancem, ki so nam povedali, kaj vse so doživeli med vojno in po njej, in dovolili, da to zapišemo in objavimo, vsem, ki so sodelovali pri zapisovanju pričevanj, iskanju pričevalcev in dokumentov, sorodnikom mobilizirancev, ki so nam dali na voljo pisma, dnevnike, fotografije in dokumente.

Zahvaljujemo se tudi Občinama Kamnik in Komenda za finančno podporo, da smo zbrano gradivo lahko izdali.

Igor Podbrežnik

ČAS POČASI BRIŠE

Minila so tri leta, odkar smo ugotovili, da tudi na Kamniškem potrebujemo civilno združenje, ki bo vzpodbujalo narodno zavest, utrjevalo domoljubje in poudarjalo vrednote osamosvojitve. Danes smo lahko ponosni na prehojeno pot našega društva Demos na Kamniškem. Ustanovni člani našega društva smo sodelovali pri gradnji temeljev naše državne samostojnosti in demokratizacije naše prihodnosti. Takrat smo bili del prelomnih dogodkov, danes smo pričevalci o dogodkih in ljudeh, ki so te dogodke soustvarjali. Demos je bil široka politična skupnost, povezana z najvišjimi nacionalnimi cilji, zato je združeval ljudi iz široke mavrice političnih prepričanj. Uspešen je bil, ker je izpričal moč sodelovanja in vključevanja.

Naša pot pa ni končana. Prepričani smo, da brez spomina, poprave krivic in ozdravljenja ran iz preteklosti ni mogoče graditi uspešne in mirne prihodnosti. Doseči moramo soglasje, kako zdraviti rane iz preteklosti, ki nas vedno znova bolijo, kako presegati delitve, ki nas slabijo in ogrožajo našo prihodnost, kako obravnavati totalitarno dediščino, ki je še kako živa.

Na tem mestu je potrebno izpostaviti finsko forenzično dentistko Helene Ranta, ki sodeluje pri raziskavah množičnih grobišč v Afriki, deluje pa tudi na ozemlju naše nekoč skupne države. Tam se je prepričala, da množični poboji niso en sam umor, pač pa množica posamičnih umorov. S tem poudarja individualnost žrtev in storilcev namesto kolektivnosti in izpostavlja nečlovečnost totalitarnih režimov. Prepričana pa je tudi, da ne more biti miru brez pravice in brez pravice tudi ne more biti odpuščanja.

In tudi to spoznanje je nastalo, ko je raziskovala množična grobišča, da smo sokrivi za vse posledice totalitarnih pojavov, če smo pasivni in molčimo.

Po dvajsetih letih naše samostojnosti je še kako resnično spoznanje, da živimo z ljudmi, ki še niso dobili priznanja svoje pravice, od njih pa se pričakuje odpuščanje, z ljudmi, ki niso pripravljeni priznati svoje krivde, in z ljudmi, ki jim ni mar za krivice.

V knjigi, ki vam jo ponujamo v branje, smo osrednjo pozornost namenili mobilizirancem v nemško vojsko, žrtvam nacizma in komunizma, ki so bili v svoji mladosti prisiljeni obuti tuje vojaške škornje. Ko gledamo ohranjene fotografije iz tistega časa, se zgrozimo. Saj to so bili še skoraj otroci, ki so bili prisiljeni biti vojaki nacistične vojske – z odzivom na mobilizacijo so zaščitili svoje starše, brate in sestre pred izgnanstvom, v mnogih primerih tudi pred smrtjo, potem pa so bili za silo vojaško usposobljeni in poslani v kolesje vojnega stroja, ki je brezčutno mlel vse pred seboj. Ti mladi fantje so v peklu frontnih linij izkusili vse strahote druge svetovne vojne, žalostno usodo v ujetniških taboriščih, agonijo vojnih bolnic in krivice po vrnitvi v domovino. Nacistični totalitarizem je terjal veliko žrtev mladih ljudi iz dežel, ki jih je okupiral. Vse preživele, ki so se uspeli vrniti, mnogi med njimi invalidi in delovno omejeno sposobni, je v domovini čakala stigmatizacija totalitarne oblasti, saj jih je prav prisilno služenje v okupatorski vojski dodatno zaznamovalo.

Leta 2012 umrli Jože Ogrinec, mobiliziranec v nemško vojsko, je zapisal pretresljive spomine na svojo vrnitev v domovino^[1]: *»Moja vrnitev v Slovenijo iz bolnice in anglo-amerikanskega ujetništva /.../ se je pričela v Kranju. Pričakoval sem toplo snidenje, a sem doživljal vse drugo razen človeškega sprejema. /.../ Ves presenečen sem obstal, ko je proti meni*

¹ Ogrinec, Jože, 2006: Vrnitev. V: V tujih škornjih: Pričevanja mobilizirancev v nemški vojski, ur. S. Istenič idr., 193–94. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev.

/.../ stopil neznan mladenič in me pozdravil: 'Fuj Švaba!' ter mi pljunil v obraz.« S tem pa še ni bilo konec s težavami, saj se je tudi kasneje v življenju srečeval z ovirami, ki jih je uspešno premagoval. O tem je zapisal naslednje: »Z velikimi težavami sem dobil dovoljenje za šolanje /.../, dokončal sem študij in bil za prvo službo poslan v Makedonijo. /.../ Vse delovne naloge sem vestno in strokovno opravljal na vseh delovnih mestih do upokojitve. Prisilne mobilizacije pa nisem nikoli pozabil, saj sem jo vseskozi doživljal.«

Teh Jožetov, Francetov in Tonetov je bilo veliko in njihove usode podobne. O njih se ni govorilo, še svojim otrokom niso razložili vsega, kar so doživeli. Nase so lahko javno opozorili šele po osamosvojitvi. Eden od njih je nekoč dejal, da je zanje že prepozno, da jih je vedno manj, da bi morali o tem veliko prej spregovoriti.

Članom našega Društva Demos na Kamniškem je do sedaj uspelo mnogo drobnih dejanj, ki pomenijo odmike od vzorcev preteklega časa: v Kamniku imamo skromen spomenik sprave in opomnik revolucionarnega nasilja, obeležili in zavarovali smo grobišča po vojni pobitih, s preimenovanjem ulic smo odstranili totalitarne simbole, na farnih ploščah so imena vseh žrtev vojne in povojnega nasilja, spominske maše v Kamniški Bistrici, kjer so množični grobovi po vojni pobitih, so postale tradicionalne, popisane so vse žrtve vojne na Kamniškem, izšla je digitalna izdaja tega pomembnega zapisa, izdali smo knjigo spominov na čas in ljudi, ki so na Kamniškem postavili temelje naše samostojnosti. Naše delo pa se s tem ni končalo, pripravili smo zapise spominov kamniških prisilnih mobilizirancev, ki smo jih novembra leta 2012 javno predstavili na prireditvi v Kamniku. Množičen obisk te prireditve, tvorno sodelovanje mobilizirancev in številni prostovoljci, ki so ponudili strokovno pomoč, so nas ohrabрили, da pripravimo dokument tistega časa, s katerim prikazujemo družbeno dinamiko in usodo posameznikov v pogojih totalitarnega načina

urejanja družbe. Naš namen ni bil, da bi tehtali in ocenjevali, kateri totalitarizem je bil bolj poguben za posameznika, njegovo družino in celotno skupnost. Naši pričevalci so zgolj opisali, kako jim je prisilna mobilizacija v sovražno vojsko, kar je bil nacistični zločin, prekinila dozorevanje v odrasle može, ko so se nenadoma znašli v surovem okolju, soočeni s strahom za preživetje. Mnogi se niso vrnili, obrazi tistih, ki pa so se vrnili, niso več imeli otroških potez, pač pa sledove naporov, slabe prehrane in vsakodnevnih srečanj s smrtjo.

Pravičnost je temelj miru, zato je treba žrtve totalitarnih režimov obravnavati etično in sočutno. Zato ne moremo sprejeti ideje, da je treba preteklost pustiti pri miru. To je nujno za zagotovilo, da se v prihodnosti totalitarizmi, ki teptajo osnovne človekove pravice, ne bodo več ponavljali. Vsi takšni režimi so povzročili veliko gorja, zatirali osebno in narodno svobodo, diskriminirali, zapirali in ubijali.

Za nas to ni stvar ideološke opredelitve, to je vprašanje naše človečnosti. To poskušamo poudarjati tudi v knjigi, ki vam jo ponujamo v branje. V njej so spomini, ampak ne zgolj in samo spomini. Naš namen je bil širši, naši zapisi predstavljajo jasno obsodbo krivic, teptanja človekovih pravic, uničevanja in zaničevanja temeljnih človeških vrednot, ki so veljale stoletja, pa jih je zlo v človeku 20. stoletja postavilo pred preizkušnjo. Tako smo Slovenci v enem stoletju doživeli kar tri vojne. Naši dedi so bili poslani na frontne linije 1. svetovne vojne, komaj se je nanjo vsaj malo pozabilo, so bili naši očetje deležni vseh možnih grozot 2. svetovne vojne, ki je bila v naših krajih še posebej tragična, saj je bila tudi bratomorna. Mnogi vpleteni v morijo 2. svetovne vojne niso zmogli preizkušenj in so iz vojne prišli z ranjenimi dušami, ki so usodno vplivale na življenje njihovih potomcev. Šele osamosvojitvena vojna je bila tista, v kateri brat ni moril brata, saj smo vsi imeli isti cilj: želeli in izbojevali smo samostojno državo.

Janez Juhant

ALI SMO PRIPRAVLJENI OMOGOČITI ŽRTVAM ČLOVEŠKO SOČUTJE IN MORALNO ZADOŠČENJE?

Resnica in žrtve

René Girard je zapisal: »Resnica je na tem svetu skrajno redka dobrina. Smeli bi celo sklepati, da je sploh ni. Mimetični odzivni plazovi so namreč po svojem bistvu soglasni, enoumni. Vsakokrat, ko se zgodijo, torej prepričajo vse navzoče, brez izjeme; vsi člani skupnosti postanejo krivoprisežniki, lažne priče, ki se jih ne da omajati, saj niso zmožni sprevideti resnice.« Revolucije in vzpostavitev totalitarnih sistemov so takšni plazovi, ki prekrijejo resničnost, ustvarijo mite in zabrišejo spomin, ki prekrije posebno vse žrtve. Iskanje resnice pomeni torej solidarnost z žrtvovanimi in vzpostavitev človeških razmerij. A spreobrnjenje k človeškosti je redkost in resnica nedolžnih zato ostaja skrita, zamolčana, odrinjena in s svojo bolečino kriči po človeškem usmiljenju in sočutju ter terja zadoščenje in spravo.

Odločilna za pot do resnice sta obraz in čistost pogleda. Brez osebnega in družbenega prečiščenja svojih usedlin preteklosti ne moremo izostriti pogleda. Dvigniti se iz ujetosti v trenutne osebne, tranzicijske in družbeno-ekonomsko-politične vsakdanjosti predpostavlja biti pripravljen na dialog s sočlovekom za iskanje globljih medčloveških razsežnosti. Resnico je treba pripovedovati, da bi preseгли posledice zlaganosti, ki še vedno obvladujejo družbeno zavest, pravi Čeh Pavel Žáček. Ker so nam usta zaprli, smo se

prepustili neobčutljivosti, nihilizmu in njegovim posledicam. Potlačene bolečine pa zaznamujejo tranzicijsko družbo s strahom in nemočjo. Žrtve se težko soočajo s svojo usodo, saj jim odkrivanje povzroča novo bolečino in tudi storilci ali z njimi povezani pripadniki oziroma nasledniki živijo v shizofrenem strahu, ki jih peha v pozunanjenost in stran od človeškosti. Posamezniki in narod pa tavajo, ne da bi si pogledali v obraz in si povedali resnico, ki bi nas osvobodila.

Paul Ricoeur imenuje iskanje resnice zvestobo. Govori o »zvestobi spomina, o spominu, da si zvest ... temu iskanju, temu povpraševanju, tej zahtevi« in presegaš površnost ter odpiraš poti spomina pravemu umu. Očiščevanje spomina spremlja hrepenenje po globini, po odpiranju notranjosti ter polni in pristni človeškosti. Vsakdanja površnost, politična povprečnost in plehka ali celo ideološko-propagandna zaslepljenost zapirajo pota do globin pristne človeškosti, le osebna odprtost duha se prebija skozi čeri vsakdanjosti v kraljestvo resnice, v katerem imajo svoje mesto nedolžni, žrtvovani, odrinjeni in pozabljeni. Vseevropski dan spomina na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov ni namenjen le spominu, pač pa urejevanju družbe in popravi krivic, ki so jih žrtvam povzročili omenjeni režimi.

Umestno je torej razmišljati o odnosu med resnico, človeškostjo, mirom in urejeno družbo. Pot miru je tlakovana z odpiranjem notranjim globinam, v srečanju s pristnim jedrom človeka v sebi in drugih. Dialog z drugim spodbuja izhod iz ujetosti v osebno koristolovsko poželjivost in družbenopolitično pritlehnost in druge osebne in institucionalne samoprevare, saj vodi v pristne medosebne in duhovne razsežnosti. Nasprotno pa zagledanost vase, zavist in pohlep puščajo človeka praznega in nas silijo zgolj v izključevalne tekmece. Totalitarni in avtoritarni sistemi so gradili zgolj na zunanjih okvirih in zato žrtvovali človeka. Vsi ljudje so bili in ostajajo tako ali drugače žrtev, čeprav z različnimi posledicami. Eni z zgubo

svobode in življenja ter drugih osebnih dobrin, drugi s kopičenjem le-teh za ceno osebne zasužnjevanja in porivanja totalitarnega voza, a prav tako ob izgubi osebne svobode in lastnega dostojanstva. Priznavanje resnice poteka v dialogu, ki dopušča vsem, da pripovedujejo svojo zgodbo. V govorici se zgodita očiščenje spomina in priznanje, da smo ljudje potrebni drug drugega. Gre za spoštovanje vsakega človeka in demokratično uveljavljanje možnosti tudi prizadetih in odrinjenih. Resnica si utira pot le s človeškim dialogom, v katerem ljudje spregledajo svoje sebične interese in so sposobni iskati skupno pot ne le v izločanju drugega in brezobzirni tekmovalnosti, pač pa v sodelovanju, ki postaja vse bolj vprašanje preživetja človeštva. Zato je treba bdeti nad čustvi, ki poželijo in lahko zavedejo človeka v nasilje, družbo pa v popoln nered, kot so ga izvajali totalitarni režimi. Ker v njih ni bilo mogoče sprotno očiščevanje, so posledice toliko bolj krute in dolgotrajne. Ne le osebna zavzetost, potrebni so tudi sistemski pogoji za rehabilitacijo žrtev, za očiščenje dežele raznovrstnega nasilja, laži in prevar ter za ustvarjanje pogojev skupne človeške prihodnosti, kar danes postaja nujna za preživetje človeštva.

Mobiliziranci

Pretrsljivi, zamolčani in neporavnani del naše zgodovine z vojno in revolucijo predstavljajo mobiliziranci v nemško vojsko. Revolucionarno obdobje jih je odrinilo, zamolčalo in preziralo. Tudi v samostojni državi njihove večinoma zelo krute in nečloveške usode šele polagoma prihajajo na dan. V Enciklopediji Slovenije zasledimo le podatek, da so Nemci mobilizirali okoli 35.000 fantov s Štajerske, Koroške in Gorenjske. To dopolnjujejo osebni zapisi, društva mobilizirancev in drugi, ki jih je prizadela njihova usoda. Imamo okoli dvajset zbornikov, ki v večji meri vsebujejo osebne izpovedi, pa tudi tematske obravnave položaja, socialnih in političnih izzivov ter poteka obravnave usode mobilizirancev. V Trbovljah obstaja edina muzejska soba mobilizirancev nemške vojske iz Slovenije, ki

hrani redke predmete. Mobiliziranci so večino stvari odvrkli ali so jim bile v Jugoslaviji vzete, a nekaj se je ohranilo. Osrednje slovenske društvo predstavlja Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, ki kot krovna organizacija vključuje šest društev: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko, Društvo vojaških vojnih invalidov mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko Celje, Društvo zgodovinske resnice mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko Posavje in Društvo vojaških vojnih invalidov mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko. Društva so lahko nastala šele v samostojni Sloveniji, prej pa so si le posamezniki bolj ali manj neuspešno prizadevali za ureditev statusa, kar velja predvsem za invalide. Za uveljavitev omenjene zveze in njenih članic so si med drugim prizadevali delno že pokojni in še živi člani: med njimi Rudi Markovič, Alojz Žibert, Jože Ahačič, Ludvik Puklavec, Andrej Zorko, Boris Pšeničnik, Leon Janežič in številni drugi že pokojni člani in tudi njihovi potomci.

Postavitev spomenikov padlim in pobitim je dokumentirana v knjigi. Med najpomembnejšimi je spomenik v Kranju, za katerega si je prizadeval pokojni Stane Istenič, pa v Celju, v Mariboru, Trbovljah, Zagorju, Žetalah in drugod, delno tudi v povezavi z drugimi borci. Podobno kot usode drugih žrtev totalitarizmov v širšo družbeno zavest le počasi prihaja tudi usoda teh žrtev, ki jo razkrivajo pričevanja, dokumenti in druga gradiva o usodi slovenskih fantov na frontah v Rusiji in Franciji, v ruskem in anglo-ameriškem ujetništvu ter njihova kalvarija vračanja z osvobodilnimi vojskami prekomorskih brigad, sremske fronte ter njihove odrinjenosti v povojnem režimu Jugoslavije ter težavah za uveljavitev pravic tudi v samostojni Sloveniji – za mnoge, žal, prepozno. O teh težavah pričajo zahteva po priznanju invalidnosti, pa zapleti ob urejevanju spomenikov, npr. v Kranju, ki je bil po dolgotrajnih pogajanjih le postavljen. Kaj vemo

o njihovih usodah, ki jo hranijo še preživeli ali njihovi bližnji in daljni sorodniki? Kdo se je že poglobil v njihove duševne in telesne stiske, v njihovo odrinjenost in zaznamovanost in kdo je žaloval z materami in ostalimi družinskimi člani ob njihovi smrti na bojiščih, v ujetništvu ali celo na poti v domače kraje? – Brat moje mame Tine je ranjen v roko prišel domov in kmalu odšel s partizani. Po nekaj mesecih je bil jeseni leta 1944 kot nezanesljiv ustreljen od spremljevalcev, ki so šli skupaj z njim v patroljo. Težko usodo je imel tudi drugi mamin brat Tone, ki je avgusta 1944 izgubil desno roko na fronti v Romuniji. Ko se je vrnil domov, so ga ob prijavi doma zaprli tudi zaradi tretjega maminega brata Janka. Brat Janko je bil namreč pri nemški policiji. Na teharskem taborišču ga je po tem, ko se je vrnil z drugimi domobranci, izvensodno lastnoročno potolkel politični komisar Udbe iz domačih krajev. Moj stric Tone je sicer preživel kalvarijo novomeških zaporov. Zapornikom so namreč vsak dan po jutranji telovadbi ukazali, da morajo teči in jih opozorili: »*Tecite, na zadnje bomo streljali!*« In po komandi: »*V tek!*« so se oglasile strojnice in zadnji so popadali ranjeni ali mrtvi. Napol mrtve so dokončno pobili, potem pa vse zmetali na kamione in odpeljali. Nov komandant, Slovenec, je Toneta osvobodil teh muk in mu je rekel: »*Si bil torej mobiliziran.*« – »*Da,*« je odvrnil Tone. – »*Potem bo pa težko zate, kajti pri nas ne boš mogel dobiti invalidnine,*« je še dodal. Po treh mesecih šentviških zaporov se je avgusta 1945 iz Litije komaj privlekel domov v Štangarske Poljane. Trpljenje se je nadaljevalo s povojnim zapostavljanjem, službo izterjevalca lesa, s katero si je nakopal sovraštvo kmetov, ter z multiplo sklerozo kot posledico prestanih strahot in odpustom iz službe brez zavarovanja. Leta 1959 je naposled odšel v Nemčijo, kjer je dobil vsaj invalidnino.

Na tisoče je podobnih usod, ki v komunistični preteklosti niso smele ali javnosti niso mogle posredovati svojih zgodb, ker jim je mobilizacija vzela življenja, zdravje, dobro ime in prihodnost. Najbolj pretresljiv del teh zgodb

je ideološka ignoranca komunističnih oblasti do usod in trpljenja mobilizirancev.

Na Slovenskem so torej nacisti in fašisti na eni ter komunisti na drugi strani sodelovali pri uničevanju Slovencev, svojih idejnih nasprotnikov. Življenje človeka kot osebe ni imelo cene; posameznik je bil zgolj kolesje sistema. Ne nemški mobiliziranci ne drugi v nacizmu in v komunizmu niso šteli kot ljudje; bili so le številke z malo možnosti za preživetje.

V nove zarje

Žal nam vseevropski dan spomina na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov še vedno sprašuje vest. Sprejeta zakona iz leta 2009 *»zanemarjata načelo, da morajo imeti vse žrtve enak status«*, pravi Jernej Letnar Černič, saj je jasno, da po mednarodnih načelih in tudi po sodbi evropskega sodišča Kolk and Kislyiy versus Estonia velja isto načelo tudi za žrtve komunističnega nasilja. Pri zadnjem je svetovna politika zaradi boja komunistov zoper nacizem, žal, pogosto pogledala skozi prste, kar se pozna tudi v našem (pravnem) sistemu, kot ugotavlja Letnar Černič ob presoji pravnih postopkov zoper Mitjo Ribičiča. Naša zakonodaja ostaja neobčutljiva za žrtve v kolesju postkomunistične politike, čeprav se *»odgovornost za vojna in povojna hudodelstva na Slovenskem ali kjer koli drugod ne sme presojati na podlagi strani, za katero se je domnevni storilec bojevak«*. Zato se Letnar Černič zavzema za *»prepoved javnega povečevanja vseh totalitarnih režimov, njihovih nosilcev in simbolov«*. A se *»zunanjemu opazovalcu kljub temu poraja občutek, da etično in moralno dokazovanje trenutnega normativnega okvira izhaja prav iz polpretekle zgodovine, kjer molk in nekaznovanost za barbarske pokole civilnega prebivalstva s strani totalitarnega režima ostaja pravilo. Šeststo do sedaj najdenih množičnih grobišč priča, da je bivši totalitarni režim že*

arbitrarno presodil, da mu ni šlo za enako obravnavanje posameznikov pred zakonom».

Ne le pravni sistem, tudi vzdrževanje totalitarnih metod v politični in medijski praksi ohranja nekdanje žrtve in ustvarja nove. To s(m)o ne le v bivšem režimu označeni razredni sovražniki, pač pa posebno odločilni osamosvojitelji kot pokojni Jože Pučnik in vsi drugi tedaj in sedaj delujoči entuziasti, ki navkljub temu verujemo v demokratično Slovenijo. Totalitarna medijsko-politična propaganda iz največjega demokrata ustvarja dežurnega krivca, kar vztrajno počno naši postkomunistični medijski načrtovalci. Ustvarjati žrtveno jagnje v stilu nacističnega sramotenja npr. češkega predsednika Edvarda Beneša, je cinična praksa postavljanja na pranger in iz demokrata s totalitarno retoriko ustvarjati javno žrtev, ki ji potem množica razumljivo odreka demokratično legitimnost in medijsko podporo. Girard sicer pravi, da imamo danes večji čut za žrtve, a se zaveda, da njihov glas ostaja glas vpijočega v puščavi.

Tudi novejši ekonomski in politični totalitarizem ustvarja žrtve, kot so otroci in ženske v vojskah sveta ali civilisti, ki jih vojni strategji izrabljajo za tarče. Tudi teroristi in zasvojeni z mamili vzdržujejo zapleten procese žrtvovanja v sodobnem svetu.

Ne pozabimo novinarjev in drugih pričevalcev, ki kljubujejo nasilnosti režimov tudi za ceno življenja, da bi se enkrat človeštvo le osvobodilo spon tiranstva, nasilja in suženjstva. – Kako naj demokratično čuteč človek sprejme, da Kitajska in Rusija nista podprli zahtev po prenehanju nasilja v Siriji? – Zaradi ozkosrčnih političnih interesov umirajo tudi nedolžni po Afriki in Aziji.

Pri nas sicer ne umirajo več, a številni še niso človeško pokopani in jim nismo priznali njihovega dostojanstva ter jih sprejeli za svoje. In končno, dokler bodo med nami eni, ki so bolj naši, in drugi, ki jim ne priznamo

človekovih pravic do dobrega imena in enakopravnega uveljavljanja v družbi, ostajamo pohabljena, od totalitarizma žrtvovana družba. Dokler je dostojanstvo kogar koli med nami poteptano, je ogroženo tudi moje in Tvoje, in s tem prihodnost naše družbe. Kot pravi Avishaj Margalit, je skrb in ohranitev človekove nedotakljivosti ključ do dostojanstvene politike in družbe. Bo prišel trenutek spreobrnjenja in očiščenja šele, ko bomo že vsi propadli?

Vsak narod naj bi gojil in vzdrževal čim bolj prečiščen in skupnostno sprejet zgodovinski spomin. Tako pri posameznem kakor pri kolektivnem spominu je pomembno, da nosilec ta spomin zavestno sprejema, si ga zapiše in ohranja. Če sprejema ni, nastajajo zavestne in še bolj podzavestne motnje in znova prihaja do izbruhov.

Letnar Černič dodaja: *»Čeprav noji v živalskem svetu običajno čez nekaj časa dvignejo glavo iz peska, pa se zdi, da so glave večine totalitarnih nojev obtičale v pesku, in se ne menijo za pridobitve mlade slovenske pravne države.«*

Resnico bomo spoznali, če si bomo lahko pogledali v obraz in se pogovorili ter dogovorili o svoji preteklosti, da bi lahko z upanjem zrlili tudi v prihodnost. Zato so dnevi spomina na žrtve ne le opomin, pač pa dragoceno spraševanje vesti posameznikom in skupnosti o naši preteklosti in s tem o prihodnosti, kajti le z očiščeno preteklostjo in spravo z žrtvami bomo lahko sploh živeli in preživeli.

Verena Perko

PRAVICA DO GROBA – SIT TIBI TERRA LEVIS, NAJ TI BO ZEMLJICA LAHKA

Petnajst let bo že tega, kar sem s skupino muzealcev s celega sveta obiskala koncentracijsko taborišče Terezín na Češkem. Terezín ali Terezienstadt je vojaška trdnjava iz jožefinske dobe, ki je med drugo svetovno vojno postala neke vrste eksperimentalno naselje za češko judovsko prebivalstvo. Deportiranci so s seboj smeli vzeti le najnujnejše, medtem ko je vse njihovo imetje, tovarne, hiše, polja in gozdovi, postalo last nemškega rajha. Najdragocenejše predmete, umetniška dela, rokopise in starine so v nedoumljivi izprijenosti nemških oblasti shranili v novoustanovljenem Judovskem muzeju v Pragi. Premo sorazmerno z razraščanjem terezinskega taborišča so rastle tudi muzejske zbirke in pričale o nezaslišanem bogastvu Judov in o pravičnosti njihovega uničenja.

Terezín – duhovna izkušnja Dantejevega Pekla

Za mnoge je bil Terezienstadt končna postaja, za nekatere pa le vmesna na poti v Auschwitz. Večina se jih ni nikoli več vrnila. Med njimi je bilo na tisoče otrok. Odraščali so v skrajni bedi in ponižanju. Danes je v visokih, sivih in turobnih stavbah muzej. Med mogočnim zidovjem in temnimi, še v poletnih dneh hladnimi in vlažnimi prostori stojijo panoji in vitrine z redkimi predmeti. Na stenah visijo železni kavljji, okna visoko pod stropom zapirajo mogočne kovane rešetke. V kleti je peč z zločesto odprtim, že davno ugaslim žrelom. Obledele fotografije in preproste otroške risbe ne zmorejo izpričati vseh strahot Terezína. Pa kljub temu se obiskovalci v

tišini in vidno ganjeni vrstijo skozi prostore kot neme priče nepredstavljivega trpljenja zapornikov iz stare vojaške trdnjave.

Naša skupina si je skupaj z ostalimi ogledala kratek film z dokumentarnimi posnetki in pretresljivimi pričevanji preživelih. Po končani projekciji smo se molče zastrmeli v visoka, okovana okna in gole, v nepredirni molk potopljene turobne zidove. Iz taborišča smo odšli povsem pobiti, bledi in v največji tišini. Edini stavek, ki smo ga domala soglasno izrekli, je bil: »*Te duše so še tukaj!*«

Ta skupna in istočasna ugotovitev je bila odraz globoke čustvene prizadetosti. Besede so se mi zavrtale globoko v spomin in pogosto sem se spraševala, od kod to podobno, sinhrono občutenje. Najprej sem pomislila, da je zaradi podobne kulturne in verske vzgoje. Toda ne, med nami so bile zelo velike kulturne razlike, poleg Evropejcev so bili še Azijci, Američani, Novozelanec in Afričanka. Naše besede pa so bile preveč spontane, pregloboko doživete in domala istočasno izrečene, da bi bile izraz racionalnega razmisleka. Bile so vzklik osuplosti in otrple groze. Vidno nas je prežemala neka čudna, neizrekljiva *Prisotnost* njih, ki so nekoč na tem prostoru trpeli in dotrpeli.

Kasneje sem povprašala mnoge ljudi o občutkih, ko so obiskali koncentracijska taborišča drugod po svetu. Na moje veliko presenečenje je večina izrazila podobne občutke. Prostore trpljenja in umiranja čustveno odprt človek doživlja kot nekakšne neopisljive sivine, svinčene črvine brezčasje. Brezna neizpovedljive groze, ki ne presegajo meje telesnega in se zajedajo v možgane in dušo. Kdor je enkrat samkrat vstopil na kraj taboriščne groze, ga ne bo nikoli več pozabil. Je naravnost duhovna izkušnja Dantejevega Pekla in Michelangelove Poslednje sodbe, toda brez Vsemogočnega z v srdu in upanju dvignjeno pravično roko v obsodbo Zla.

Kaj je tisto neizrekljivo, kar na prostorih trpljenja in smrti tako globoko občutimo? Naša nevstajenjska, v materialno zasukana in znanosti zapisana evropska kultura tega ne zmore pojasniti. Sodobnega človeka, namišljenega gospodarja sveta, ki prevzetno prevzema vlogo Boga, zaznamuje negativističen odnos do smrti: izbrisal jo je iz javnega življenja. Trpljenje je z medicino in s farmakologijo prepoznal kot nesmiselno in mu odrekel pravice sobivanja. Razlag za tako početje sodobnega človeka je več. Na prvem mestu je morda nemoč, da bi se kljub tehničnemu napredku izognil soočenju z brezizhodnim koncem lastnega življenja – ki je brez dvoma preklavrna in nevredna podoba sodobne kulture uspeha, blišča in mladosti. Na drugi strani pa je izgon smrti odraz prikrivanja nemoči vrhunsko razvite tehnološke družbe, da bi odgovorila na neizbežno vprašanje onstranstva. In na vprašanje, kaj nas čaka po smrti. Sodobna znanost in tehnologija kljub sijajnim dosežkom ne moreta utišati vprašanj smisla. Nasprotno, s prikrivanjem in zamolčevanjem smrti in trpljenja postaja vprašanje smisla najbolj pereče vprašanje sodobnega sveta. Nekakšna črna luknja mikrokozmosa.

Smrt je enako kot rojstvo pomemben del življenja

Ko je človeštvo nemočno, se uči iz izkušnje človekovanja. Vedno je poučno vedeti, kako so na stvari gledali v preteklosti, v posameznih primerih pa je to sploh edino, kar lahko storimo. Temeljno spoznanje in priznanje vseh preteklih kultur je: človek je umrljivo bitje. Brez velike filozofije in teologije lahko dojamemo, da je enako kot rojstvo pomemben del življenja smrt. Ti dve temeljni spoznanji pa sta od nekdaj bili temelj človekove modrosti in gibalno družbene ureditve. Smrt daje na skrivnost, nedoumljiv način življenju težo in človekovim dejanjem mero. Zemeljsko bivanje zaključi in ga na skrivnosten način osmisli. Vezi živih z mrtvim pa ne pretrga, jih le preobrazi na višji, človekovi telesni in duševni presegajoči ravni. Sodobna psihologija govori o povezanosti živih z mrtvimi kot o

čustvenih vezeh. Razlaga jih kot ujetost v vloge, ki jih z rojstvom prevzamemo v družini in širši skupnosti in ki v veliki meri določajo nas in naše življenje. V preteklosti se ljudje niso spoznali na znanost, kar pa še ne pomeni, da so bile njih razlage manj modre. Brez dvoma pa so bile zaradi njihove vraščenosti v naravo in načina njihovega dojetanja sveta bolj celovite. In morda tudi pravilnejše. Njihova razlaga, morda še bolje, če rečemo dojetanje sveta in življenja, je temeljilo na neločljivosti snovnega, duševnega in duhovnega. Tostranstvo in onostranstvo sta bili obliki življenjske celote, različna vidika človekove in s tem tudi božje biti. Preteklost je bila nevidni predpogoj in del sedanjosti ter garant prihodnosti. K takemu doživljanju je brez dvoma pripomogla človekova nemoč: ponavljajoče se uničujoče lakote, kužne bolezni in grozote vojnih pobijan. Človeka je na vsakem koraku življenje opozarjalo na mogočno zmagovalko smrt. *Memento mori* je bila stalna miselna popotnica človeka preteklosti. Narekovala je ponižnost in soodvisnost od narave in ljudi. Smrt je bila trden in najbolj zanesljiv del življenja v preteklosti. Bila je humus in sad duhovnosti ter temelj človekovanja. Bila je (in je še) človeško in globoko božje.

V starih grških, latinskih in tudi sanskrtskih spisih je smrt odhod duše umrlega v onostranstvo. Najstarejša verovanja temeljijo na predstavi, da duša umrlega ostaja v bližini trupla. Na tem mestu prižigajo luči in puščajo darove^[1]. Duša z obredjem in darovi postane pobožanstvena in z ostalimi mrtvimi predniki prevzame vzvišeno, odločilno mesto v rodu in družini. Pokojne povezuje z živimi člani družine ogenj, ki je svet, čist in pravičen. Ogenj združuje človeka z božjim, ga očiščuje in tudi ločuje. Obredni

¹ Navade prižiganja sveč na prostoru, kjer je nekdo izgubil življenje v nesreči, kot tudi prinašanja cvetja, ponekod pa tudi darov in hrane na grobove, segajo v človekovo pradavnino in so neločljivo povezane z najstarejšo vero, da duša prebiva ob mrtvem telesu. Šele veliko kasneje se je razvilo verovanje v odhod duše v podzemlje, na elizejske poljane in s krščanstvom v pekel, vice ali nebesa. Prižiganje luči na grobovih je najstarejše in najpomembnejše znamenje človekovanja.

prostor družine je od pamtiveka ognjišče.[2] Ob ognjišču se je skupnost srečevala in opravljala vsakodnevno obredje. Ob ognju so sklepali poroke, k ognju je mati položila novorojenca in šele, ko ga je oče vzel v naročje in z njim obredno obkrožil ognjišče, je bil otrok priznan za zakonitega naslednika. Ko je oče umrl, je sin prevzel dolžnost opravljanja pogrebnih ritualov. Blaženost duše je bila v tesni povezavi z opravljanjem obredov v spomin umrlega. Verjeli so, da ji domače obredje prepreči, da bi ne zatavala v medprostore bivanja in se spremenila v zločeste duhove, larve, ki imajo moč škodovati in uničevati. Duše umrlih, ki so bili z obredjem pokopani in so se jih redno spominjali s cvetjem in z darovi ter jih s prižiganjem luči povezovali z domačim ognjiščem, s svetim prostorom vsakega doma, so postale božanstvena vez živih z onostranstvom. In nenadomestljiva vez v krogu večnega življenja. Mrtvi so bili moralna vez družine in celega rodu. Pobožanstveni predniki so bili edini pravi lastniki družinskega premoženja: živi so imeli posest zgolj v upravljanju in jo skrbno varovali za prihodnje rodove.[3] Pobožanstvene duše umrlih prednikov so imele moč zagotavljati dobro letino in preprečevati naravne nesreče. Varovale so pred kužnimi boleznimi in vojnimi opustošenji. Družino so povezovala in jo ohranjale kot duhovno skupnost, med seboj neločljivo celoto mrtvih in živih ter onih, ki se bodo rodili. Bistvo takega verovanja je v vseobsegajoči prisotnosti živih in mrtvih in v enosti tega, kar je bilo, kar je in kar šele pride. Življenje je večni, sklenjen božanski krog, ki ga človekova samovolja ne sme prekinjati.

Pogoj, brez katerega duša umrlega ne more v onostranstvo, pa je bil pokop umrlega s predpisanim obredjem. Iz Antigone vemo, da je to lahko zgolj pest zemlje, obredno razsute nad truplom. Pokop se je moral zgoditi, sicer

² Na osrednji ritualni pomen ognjišča in njegovo posebno mesto kaže tudi slovenski izraz za nekoga, ki je odšel od doma – zapustil je svoje ognjišče.

³ V tem odnosu je zaobjeto bistvo slovenske besede dediščina.

bi duša pokojnika ostala ujeta v medprostorih in bi kot zli duh zatavala vsem v pogubo. Zgodilo bi se najhujše. Zbrisal bi se spomin na umrlega, kar je v starih kulturah pomenilo dokončno uničenje duše in obsodbo na njeno večno izginotje. Življenjski krogotok bi bil presekan in uničenje bi ne bilo več daleč.

V preteklosti je bila skrb za dobro in preživetje skupnosti na prvem mestu. Skupnost je bila neločljivo povezana s predhodnimi rodovi. Predniki so bili njeni pomembni, lahko rečemo celo vzvišeni člani. Njihove pobožanstvene duše so zagotavljale red, ki so ga živi vzpostavljali z natančno predpisanim obredjem in zagotavljali z družbenimi pravili in normami. Ohranjanje spomina na umrle je bilo predpogoj njihovega pobožanstvenja in je omogočalo sožitje živečih in zagotavljalo rojevanje novih generacij. Obredje in religijski predpisi so bili trdna podstat pravnih določb in so v realnem svetu urejali konkretno življenje skupnosti. V duhovnem pogledu pa gre za zlivanje časov, za ritualno prepletanje generacij in trdno vpenjanje posameznika v družbo. Vpetost osebe v imaginarno in realno skupnost je ljudem v preteklosti omogočala osmišljanje življenja, ki je bilo praviloma kratko in trdo. Občutek pripadnosti je povezoval družbo, ki je tvorila z naravo soodvisno enost. Doživljanje sveta kot prepletene in neločljive celote živih in mrtvih je tudi slabotne in zavržene napajalo, če že ne s smislom, pa vsaj z neskončno vdanostjo v skrivnostni, kozmični red stvari. Slednje je bilo temeljno načelo stoicizma, enega najbolj razširjenih antičnih filozofskih nazorov. To odražajo tudi vrednote antičnega časa, ki so temeljile na pogumu, zvestobi in vdanem, stoičnem prenašanju udarcev usode.

O celostnem doživljanju sveta in človeka kot smiselnega delca kozmične celote – in s tem neločljivosti življenja in smrti ter tostranstva in onostranstva, pričajo npr. tudi napisi na rimskodobnih nagrobnikih. Napis *DIS MANIBUS*, ki je daleč najpogostejši in je dosledno vedno izpisan na vrhu

spomenika, je bil posvetilo pobožanstvenim dušam umrlih prednikov, četudi je bil spomenik postavljen za enega samega pokojnika. Ime umrlega, leta življenja in poklic so sledili na spodnjem delu kamna. Neredko se na nagrobnikih pojavljajo tudi različna znamenja, kot je npr. podoba nekakšne rovnice kot ritualnega orodja pokopa. Strokovnjaki znamenje razlagajo kot simbol vzvišene pravice pokojnika do groba.

Uničenje grobov je bilo v vseh civilizacijah najhujši prekršek in znak nepojmljivega barbarstva. Pomenilo je uničenje spomina na umrlega, pretrgalo je družinsko vez in izničilo rod za vekomaj. Najhujša kazen za človeka je bila, če njegovega trupla umrlega niso obredno pokopali: ostati brez groba je pomenilo grožnjo ne le za posameznika in njegov rod, ampak je bilo nepredstavljiva grožnja tudi vsej skupnosti. Bilo je nekaj, kar je rušilo naravni red stvari, kar je razčlovečevalo ljudi, kar je uničevalo skriti tok življenja in ogrožalo prihodnost vseh. Ker pa smo ljudje ne le skupek genov, temveč tudi memov, celično zapisanih spominskih sklopov, sta sakrosanctnost mrtvih in pravica do pokopa kot temeljni civilizacijski prvini neizbrisno zapisani tudi v nas.

Da bi dojeli strahotnost pomena poboja kateregakoli človeškega bitja in odrekanja mu pravice do groba, je treba prižgati luč antične omike. Ta je navsezadnje tudi temelj krščanstva in s tem ne le Evrope, temveč tudi velikega dela sodobnega sveta – četudi brez vsakršne želje, da bi povelečevali zahodno kulturo nad ostalimi kulturami. In čeravno je sodobni človek bitje materije in znanosti, ki duhovnost prepušča preteklosti in tretjemu svetu, smrt pa izrinja iz vsakdanje misli, se ne moremo izviti iz tisočletnih miselnih sklopov, ki določajo našo najbolj notranjo bit in zarisujejo globino in širino človekovanja v duhu brezštevilnih generacij prednamcev. Človek dojema svet celostno, z duhom in umom, ki pomeni čute, čustva in razum. Dejanja, kot so poboji in zavrženje trupel pobitih, se mu upirajo duševno in telesno. Odrekanje pravice do pokopa komur-

koli je zavrženo dejanje, ki zanikuje najgloblje človeško bistvo. Žali dostojanstvo posameznika in skupnosti ter kot nevidni rak duše in duha razkrajaja cel narod.

Izgovorjeno ali zamolčano. Prikrito ali razkrito: slovenska rana je tako globoka, da je komajda moč še zaznavati njeno usodnost. Krivda pa je naša skupna (vem, da so to težke besede): najprej krivda tistih, ki so morili, nato tistih, ki so zagrebli in zamolčali, kot tudi onih, ki smo obmolknili za dolga desetletja in niti danes na ves glas ne zahtevamo, da dobijo pobiti grobove in njihove duše najdejo zasluženi mir (pa kakorkoli si to že predstavljamo). Posebej težka krivda je na nas, ki smo dosegli demokracijo in je ne izživimo v duhu prednikov: posebej tistih, ki še vedno živijo pod nezasluženo kaznijo spomina. Krivda je na nas vseh: tistih, ki se krvavih voda Bistrice še spominjamo ali pa zanje niti ne vedo. Naša velika krivda je, ker podaljšujemo molk in zamolčevanje imen tistih, ki so krivi, pa bi morali o tem vsi govoriti in pisati. Obnašamo se, kot bi bila demokracija naš plen in ne sad mnogih rodov: na nek skrivnost, čuden način tudi tistih, ki so grozovite smrti umrli in še danes niso vredni groba in spomina. Naša skupna, narodova naloga je, da jih vrnemo skupnosti, kamor po naravnem in duhovnem redu tudi sodijo.

Z molkom podaljšujemo maličenje kolektivnega spomina in narodu izmikamo priložnost, da bi se v moči krivde in kesanja na novo prerodil. Ko sledim razpravam o tem, ali bomo gradili muzeje nad hudimi jamami in brezni, mi pride na pamet Antigona. Za ceno lastnega življenja je stresla pest prsti nad razpadajočim bratovim truplom in njegovi duši povrnila mir. Odkazala ji je prostor v skupnosti. Antigoni ni bilo mar kraljestva, ne razkošja kraljeve palače in ne lastnega mladega življenja. (Danes bi rekli, da je zastavila svojo kariero.) Antigona nas uči, da grobovi niso prostor obračunavanja. Ne oziraje se na posledice je opravila, kar je bilo treba storiti, da bi našla duša pokojnega mir v onostranstvu in bi se v skupnost

vrnil naravni red stvari. Nesmrtnost tragedije je v vedno aktualnem sporočilu človeštvu.

Grobovi so sveti prostor spomina. Toliko bolj, če gre hkrati tudi za prostor strahotnega in nepravičnega trpljenja. Francozi pravijo prostorom spomina *lieux de mémoire*: tja človek pride, da se pokloni spominu na ljudi, da poživi vez s prostorom, kjer so se godili določeni dogodki. Kjer se razjoka, moli ali samo spomni preteklosti. Časa ni mogoče razumeti ločeno od prostora, kjer so se dogodki zgodili. Francozi bodo že vedeli, čemu služijo *lieux de mémoire*, saj so tudi oni bili prisiljeni na novo napisati poglavja iz časa nemške okupacije in sodelovanja z okupatorji, na novo razmisliti o svojem odnosu do Judov, do kolonialnega osvajanja Indokine in krvavih obračunavanj v Alžiru. Zgodovinski, politično preobremenjen spomin je na ta način (vsaj delno) nadomestil kolektivni spomin, ki ga nosijo ljudje v srcih in je zapisan v izvirnih prostorih.

Mi, Slovenci, tega še nismo storili. Težko pridobljena demokracija in samostojna država za nas nista odgovornost do prihodnosti, ampak udobje sedanjosti, ki ga nismo pripravljene deliti ne (z mrtvimi) predhodniki, pa tudi ne z zanamci. Odgovornosti za lastno početje ne sprejemamo in se zato tudi tragične usodnosti te države ne zavedamo.

Čas je, da se odločimo, kako obeležiti prostore, kjer so hude jame, koder je Bistrica krvava tekla, in drugod, kjer ležijo nepokopane kosti krivično pomorjenih brezimnih, sramotno zamolčanih in obsojenih na *damantio memoriae* ali izbris iz skupnega spomina. Nekateri menijo, da bi morali zgraditi grobnice, drugi omenjajo muzeje, tretji kapele ali celo cerkve, kjer bi se brale maše za izmučene duše. Eden od morda najprimernejših odgovorov je *lieux de mémoire* ali prostor spomina, označen s posebnim obeležjem, morda z izbranimi verzi, saj imen in števila vseh nesrečnikov najbrž ne bomo nikoli izvedeli. Namesto betonske muzejske ali cerkvene novogradnje bi morda prostor poboja in pokopov samo obeležili s prepro-

stimi križi v gozdu, s posebej označenimi potmi, klopčami in postajami križevega pota in skromno, leseno kapelo ob robu. V poštev pridejo tudi obeležja, ki bi spominjala na kamnite možice, kot jih postavimo ob planinskih poteh. Kaj storiti z imeni, ki ne bodo nikoli vsa poznana? Italijani so na grobove neznanih vojakov, pokopanih v grobnici v Sredipolju (Redipuglia), izklesali besedo *presente*, *presente*, *presente* ... v smislu – *tukaj sem, prisoten sem*, lahko pa tudi *s svojim trpljenjem in smrtjo pričujem o preteklosti*. Vsak prostor trpljenja in smrti bi moral biti namenjen spominjanju v tišini. Meditaciji. In molitvi za tiste, ki to zmorejo in želijo.

Kako pa je z muzeji? Kakor hitro bo zrastle na teh mestih muzejska stavba, bodo prihajali tudi ljudje, ki ne bodo vedno pietetno razpoloženi. Muzej prinese ne le obiskovalce, parkirišča in odpadke, temveč tudi hrup. Lahko tudi veliko hrupa za nič, kajti zavedati se je treba, da bo vsaka muzejska postavitev izpričevala enostransko zgodbo z vidika zmagovalca. Morda zares z vsem dolžnim spoštovanjem, pa vendar še vedno z očmi oblasti in moči (vseeno katere). Mi vsi, posebej pa tisti, ki jih je tukaj doletela smrt in kazen spomina, potrebujemo odpuščanje in katarzo, kar bo mrtve vrnilo skupnosti in žive ponovno povežalo med seboj v neločljivo narodovo bit. Mislim, da je edini korekten način, da prostori pobojev postanejo pravi prostori spomina, z minimalnimi obeležji, dobro označeni, z urejenimi dostopi in skrbno varovani. *Lieux de mémoire* tako postanejo pomembni kamenčki v mozaiku kolektivnega spomina nekega naroda. Niso prostori obsojanja in zgodovinskih pridig, temveč sočutnega spominjanja, ki bi ponovno povežali slovenski narod.

V slovenski javnosti se redno postavljajo vprašanja in različne sugestije v zvezi z ostanke nepokopanih. Ker ne strokovnjaki ne laiki ne najdejo vsem ustreznega odgovora na vprašanje, ali ostanke prekopati ali jih pustiti na kraju, kjer leže, to je v rudniških jamah, po gozdovih in drugod. In če

izkopati, kaj storiti s kostnimi ostanke in kam jih ponovo pokopati. Opraviti analize in jih v ta namen shraniti v depoje raznih raziskovalnih ustanov? Shraniti v skupne grobnice, vrniti ostanke svojcem in v skupne grobnice pokopati zgolj brezimne? Da bi lažje prepoznali primerno rešitev, predlagam, da pozabimo, za koga gre, in iščemo rešitev, ki bi bila sprejemljiva za slehernika, ne oziraje se na njegovo ime, narodnost, jezik in politično opredelitev. Vprašanje, o katerem razpravljamo, je temeljno vprašanje človekovanja z nepredstavljivo civilizacijsko težo, ki že mnoga desetisočletja človeka razlikuje od živalske vrste.

Da bi lažje razumeli pomen te trditve, se moramo vprašati, kako bi ravnali, če bi prišlo npr. do rudniške nesreče, pri kateri je v jarku umrlo recimo deset rudarjev, njihova trupla pa ležijo globoko pod zemljo. Jih bomo pustili zasute, ker je odkop tehnično zapleten in nevaren za reševalce, ne da bi pred tem poskušali storiti vse, kar se da? Menim, da bi uprava rudnika le težko opravičila svoje dejanje, četudi bi bili stroški reševanja astronomski. Česa podobnega si celo Kitajci, ki imajo zares črno vest glede varnosti v rudnikih, ne bi mogli dovoliti. In naprej: bi v takem primeru sprejeli odločitev, da prekopljemo samo tiste, ki imajo svojce in poznamo njih imena, ostale pa pustimo v globokem rudniškem jašku? Česa podobnega še nisem slišala in dvomim, da je že kdaj komu padlo kaj takega na pamet. Kaj pa ostanke pobitih v gozdovih? Je že kdo na tem božjem svetu pustil ostanke trupel, ki so ostali po hudi delovni ali npr. helikopterski nesreči tam, kjer ležijo? Tudi takega primera ne poznam.

S kakšno civilizacijsko pravico torej odrekamo ljudem, ki jim največkrat niti ne poznamo identitete (in potemtakem tudi ne njihove resnične krivde), pravico do groba? Kaj nam preprečuje, da ne izkopljemo, opravimo preiskav, ki po mednarodnih pogodbah morajo biti opravljene, in njihove ostanke položimo v skupno grobnico, mesta smrti pa obeležimo s trajnimi, četudi preprostimi pomniki in s tem celotnemu slovenskemu

narodu vrnemo civilizacijsko pravico do nadaljnega obstoja. Kot je nepredstavljivo, da bi pustili ostanke partizanov trohneti raztresene po gozdovih, si svoj grob zaslužijo tudi ostali, pa naj bodo to interniranci, vojni ujetniki ali nemški mobiliziranci (navsezadnje smo tudi nemškim vojakom izkazali pravico do groba, mar ne?). Naša človeška in osnovna civilizacijska dolžnost je izprazniti sramotne jame, jarke in škarpe. Ostanke raziskati z vsemi potrebnimi in možnimi znanstvenimi disciplinami. Pokojne pietetno pokopati v skupne grobnice. Prostor njihove smrti pa primerno označiti kot kraj kolektivnega spomina. V spomin in opomin.

Enako bi morali poskrbeti za pokope, grobove ali pomnike tistim, ki so umrli v tujih deželah kot prisilni mobiliziranci in njihove brezimne kosti ležijo raztresene po bojnih poljih ali v grobovih neznanih junakov na tujem. Tragičnost fantov, ki so bili prisiljeni služiti pod tujo zastavo, bomo težko kdaj razumeli. Zaradi desetletij zasramovanj in nemilosti so se mnogi, ki bi lahko prispevali neprecenljive podatke za našo preteklost, pogreznili v neprediren molk. Mnogi so odšli, preden smo mogli zabeležiti njihove težke usode. Nekateri pa so le spregovorili in razkrili zgodbe o dvojnem trpljenju kot posledici treh velikih človeku in človečnosti smrtno nevarnih režimov.

Zrelost naroda odraža njegova sposobnost preroda. Vsak prerod pa temelji na očiščenju, odpuščanju in spravi, ki obredno zapirajo dobe preteklosti. Ne domišljajmo si, da je strašna usoda razklanosti in medsebojnih obračunov doletela samo nas. To je usoda vseh, ki so jih zajele vojne vihre. Slovenci smo tu izjema le v toliko, kolikor smo odlašali – in še odlašamo s tem, kar nam nalaga civilizacijska dolžnost, da opravimo dostojanstveno in srčno. V smrti smo vsi enaki, pri tem pa ne gre za vrednotenje dejanj, temveč za vrednotenje človeka kot bitja razuma in vesti.

Dovolj bo, če se spomnimo Srebrenice, množičnih umorov in posilstev v Bosni in na Hrvaškem. In naj nam ne uide iz spomina, kako je nedavno tega srbski premier na kolenih zaprosil družine pobitih za odpuščanje za storjene zločine. Pa bi se navsezadnje lahko skliceval na vojno vihro, na izdajalce itd. Ne. Na kolenih je zaprosil za odpuščanje pred vso evropsko javnostjo.

Še vedno velja, da bo tisti, ki se od zgodovine ni ničesar naučil, moral lekcijo ponoviti.

Matej Stele

TANKA ČRTA MED ŽIVLJENJEM IN SMRTJO – MOBILIZIRANCI Z OBMOČJA TUNJIC

Usode tunjiških fantov, ki jih je okupator mobiliziral, so bile različne, jim je pa skupno to, da odločitev za vstop v vojsko Tretjega rajha ni bila prostovoljna. Celo tistih ne, ki so morali nositi uniforme in tetovaže SS, ki naj bi bila organizacija prostovoljcev. Po pripovedovanju še živečih mobilizirancev so namreč v SS izbirali višje in močnejše fante, ki pa glede tega, kako bodo »vojsko služili«, niso imeli izbire. S tem so Tunjičani delili usodo več deset tisočev slovenskih fantov, ki jih je vojna prisilila, da so se daleč od doma bojevali, krvaveli in umirali za tuje interese. *»Stvar je zdaj taka, da cesar rabi soldatov in bo tudi Kranjce dodobra pobral,«* je zapisal mobiliziranec Tone Stele v enem izmed svojih pisem – in še kako prav je imel!

Tunjičani na bojiščih po vsej Evropi

Po doslej znanih podatkih, zbrala sta jih Matej Stele in Ivan Nograšek, sodelovali pa so še Ivan Butalič, Jože Koželj, Tone Podjed, Janez Stele, Marija Stele, Peter Stele, Milan in Gabrijela Vrhovnik ter Valentin Zabavnik, je v nemški vojski služilo 39 tunjiških fantov, od katerih se jih 13 iz vojne ni vrnilo. Med ubitimi je nekaj takšnih, ki so padli na bojiščih, razkropljenih po vsej Evropi, drugi pa so bili že med vojno ali pa po njej likvidirani v slovenskih gozdovih. Med slednjimi je bila večina tistih, ki so se po vrnitvi v domovino pridružili domobrancem, vendar ne vsi. Kako tanka je bila črta med življenjem in smrtjo, kažeta zgodbi Maksimiljana in

Franca Golteza (Kavsljeva). Brata sta namreč skupaj pobegnila iz nemške vojske in se čez Češko in Madžarsko z vlakom vrnila v domovino. Franc se je uspešno skrival doma in je vojno preživel, njegovega brata Maksimiljana, ki se je prav tako skrival na domači kmetiji, pa so partizani ujeli in ga leta 1944 na Viševici ubili.

Velika večina fantov, ki so služili v nemški vojski, je bila poslana na vzhod – v boj proti Rusom, kjer so bili boji najhujši in so zahtevali največ življenj. Razpršeni so bili po številnih bojiščih vzhodne fronte in bili udeleženi tudi v bitkah, odločilnih za potek vojne. Tako je bil Janez Vrhovnik (Davčarjev) kot vojak von Paulusove 6. armade udeležen v bitki za Stalingrad in bil po vdaji skupaj s soborci odpeljan v rusko ujetništvo. Domov se je vrnil šele spomladi leta 1946. Znani in zapisani sta zgodbi Florijana Koželja (Naumovega) in Jožeta Koželja (Jerušekovega), ki sta služila, prvi na Poljskem, drugi pa v Ukrajini in na Poljskem. Skupaj z Jožetom Koželjem je del vojske odslužil Ciril Sedušak (Komovčev). Skupaj sta bila namreč pri minometalcih, dokler se Ciril Sedušak pri nalaganju granate v cev ni poškodoval. Odpeljan je bil v bolnišnico, kjer je ostal dlje časa. Kje je služil kasneje, ni znano. Umril je v prometni nesreči kmalu po vojni (leta 1947), ko se je v okolici Črne prevrnil avtobus.

Po pismih je dobro poznana zgodba Antona (Toneta) Steleta. Izpiljen slog in vseskozi prisotno hrepenenje po vrnitvi domov, ki ga je moč čutiti iz pisem, sta njegovo zgodbo močno približala bralcu in pokazala povsem človeški vidik usode mobilizirancev. Po neuspelem upor proti nošenju uniforme SS je bil poslan na vzhod (točnega kraja ni smel navesti). Pogrešan je od konca oktobra 1943, njegova končna usoda pa ni bila nikoli ugotovljena.

Med številnimi, ki so služili na vzhodni fronti, je bil tudi Stanko Zabavnik (Rezmanov). Proti koncu vojne je služil na Slovaškem, kjer je bil zajet. Ujetniki so šli peš do Auschwitza, kjer so bili nekaj časa zaprti, nato pa

poslani v zbirni center na Dunaju – v angleški del. Kmalu zatem je bil izpuščen in je skupaj z dvema Koroščema odšel na avstrijsko Koroško. Korošca sta ga povabila domov, vendar je bila njuna domačija uničena, domači pa pobiti. Z njima je ostal do novembra – do amnestije, ko se je z vlakom vrnil v domovino.



*Jože Sedušak (Komovčev) je bil fotografiran na obali Atlantskega oceana v Normandiji.
(Tunjiški glas 11, december 2005)*

Veliko Tunjčanov je služilo tudi v Franciji, zlasti v Normandiji. Zapisana je zgodba Jožeta Sedušaka (Komovčevega), ki je bil v Normandiji ujet in se je kot član prekomorske brigade preko Balkana vrnil v domovino. V Franciji je služil tudi Lojze Koželj (Mevžarjev), ki pa je leta 1944 dezertiral. Pretvarjal se je, da je doma z avstrijske Koroške, saj Slovencev niso spuščali na dopust v domovino. Šel je na vlak proti Ljubljani in pri Kranju skočil z njega. Najprej se je skrival pri teti v Kranju, nato pa doma pri Mevžarju v Tunjicah. Po vojni se je umaknil v Avstrijo, kjer si je ustvaril družino.



Janez Zabavnik (Rezmanov) je padel na Krimu ob Črnem morju. (Tunjiški glas 11, december 2005)

V Avstriji je po vojni ostal tudi Anton Podjed (Brodarjev). Med vojno je služil na vzhodni fronti in bil udeležen v bitki za Stalingrad. Po večletnem ujetništvu v Rusiji je bil šele leta 1948 izpuščen. Z vlakom so jih odpeljali do češke meje, tam pa so jih prepustili same sebi – naj se vsak znajde, kakor ve in zna, in gre, kamor hoče. Brez dokumentov in denarja se mu je uspelo prebiti v Avstrijo, kjer se je zaposlil kot delavec na neki kmetiji.

Njegov brat Anton Podjed je bil poslan na povsem drug konec Evrope. Že s 17 leti je bil udeležen v bojih na Norveškem, kasneje pa je bil premeščen na Sicilijo. Tu je bil zajet in je konec vojne dočakal v angleškem taborišču za vojne ujetnike v Italiji. Domov se je vrnil leta 1946 z vlakom. Ko je prispel pred domačo hišo, je zagledal svojega očeta, ki je sedel pod hruško. Pozdravil ga je, ta pa mu ni odgovoril. Ponovno ga je pozdravil. Oče ga je začudeno pogledal in čez čas vprašal: »*Tone, si to ti?*« Toliko se je namreč v času vojne spremenil.

Da so bili Slovenci res razpršeni po celi Evropi, kaže zgodba Franceta Vrhovnika (Davčarjevega), ki je služil na severu – pri nemški mornarici. Pripovedoval je, da se je njegova ladja vnela (verjetno je bila zadeta) in se pričela potapljati. Večina vojakov je v paniki poskakala v ledene vode Severnega morja, kjer so zmrznili, on pa se je s pomočjo vrvi zavihtel na sosednjo ladjo in se rešil. Kasneje je dezertiral, se vrnil domov in se pridružil domobrancem. Po vojni se je sicer uspel izogniti zajetju in likvidaciji, vendar se je tudi po amnestiji še dolgo skrival doma. Šele zaradi pritiska sosedov se je po več letih prijavil pri policiji.

V čisto drugem delu Evrope je vojaško službo opravljal Jože Stele (Bir-tov). Po končani predvojaški službi v okolici Regensburga je bil poslan najprej na enega izmed dalmatinskih otokov, v prvi polovici leta 1944 pa se je njegova enota pomaknila proti severu – proti Beogradu. Tu je oktobra istega leta verjetno padel v bitki pri zemunskem mostu, ravno leto

dni po domnevni smrti mlajšega brata Toneta. Tudi njegova zgodba je znana predvsem iz ohranjenih pisem.

Nekaterim pa se je uspelo fronti izogniti. Tako je Janez Grkman (Škletov) služil pri transportu bojne opreme v Nemčiji. Po vojni je pristal v ameriškem ujetništvu v ogromnem taborišču v okolici Nürnberga, od koder se je z vlakom vrnil v domovino. Janez Grkman je o svojih vojaških izkušnjah povedal:

»Mobiliziran sem bil 8. marca 1942, ko sem bil star 22 let. V nemško vojsko nisem šel prostovoljno, ampak pod prisilo kot drugi mladi slovenski fantje. Mobiliziran sem bil skupaj z Birtovim Jožetom (Jožetom Steletom). Tudi moj brat Miha je bil nemški vojak in je padel na ruski fronti leta 1944. Sam pa sem bil v Nemčiji, na fronto pa zaradi zdravstvenih razlogov nisem šel. V tem času sem brata enkrat obiskal. Služboval sem med drugim tudi v Münchnu. Deloval sem pri transportu materiala, zlasti orožja, pa tudi druge bojne opreme. Med drugim sem prenosil ogromno bojnih plinov v kovinskih 'flašah' po 12 oz. 15 litrov. Pri tem smo morali biti izredno pazljivi. V bojni situaciji sem se znašel večkrat, pri čemer je šlo največ za zračne napade. Pri transportu sem ostal, dokler nisem pristal v ameriškem ujetništvu, in sicer v taborišču pri Nürnbergu. Bilo nas je okrog 70.000, iz cele Evrope. Američani so bili prijazni in nenasilni. Primanjkovalo pa je hrane in obleke. Domov sem se vrnil z vlakom že leta 1945. V tem času so nas temeljito izprašali ter preverili naš odnos do nemških oblasti v času vojne. Meni niso mogli očitati ničesar, zato sem se lahko vrnil domov. Vlak se je ustavil na Jesenicah, kjer se je precej izpraznil – saj so jih veliko pobrali. Po vojni z jugoslovanskimi oblastmi nisem imel težav. V Nemčijo sem večkrat zaprosil za vojno odškodnino. Bila je sicer priznana, vendar je denar izginil neznano kam.«

Vendar niso vsi, ki so bili mobilizirani in tudi potrjeni, dolgo nosili nemške uniforme. Nekateri so iz nemške vojske kmalu dezertirali in se pridružili partizanom. Nekateri – med njimi je bil tudi Jože Vrhovnik (Cirjev) – so si pri partizanih pridobili celo oficirske čine. Znana je tudi zgodba o mobilizirancih v SS, ki so množično prebegnili k partizanom, in s partizani dogovorjeno zajetje skupine tunjiških fantov, ki so bili namenjeni za nemško vojsko. Veliko je bilo tudi dopustnikov, ki se niso več vrnili na fronto. Nekateri med njimi so se pridružili domobrancem, drugi partizanom, tretji pa so se bolj ali manj uspešno skrivali. Njihove zgodbe so bile različne, vendar o njih vemo le malo.

Zgodbe večine ostalih niso poznane, tudi tistih, ki so se vrnili domov. Mnogi o težkem obdobju služenja nemške vojske niso želeli govoriti, pa tudi čas ni bil naklonjen temu, da bi se o tem preveč razpravljalo. Tako za mnoge danes že pokojne mobilizirance, ki so se vrnili in si ustvarili družine, niti svojci in otroci ne vedo, kje so služili in kaj se jim je med vojno zgodilo, ali pa vedo le majhen drobec.

SEZNAM TUNJIČANOV, KI SO BILI MOBILIZIRANI V NEMŠKO VOJSKO

	IME	ŽIVEL	POKLIC	MED VOJNO	PO VOJNI
1	Butalič Justin (Petkov)	1921–1964	organist	vzhodna fronta	Živel je v Kranju.
2	Čevka Janez (Dobovšekov, Zgornji Koželjev)	1925–1998	kmet/sin	vzhodna fronta (Krasnojarsk)	Poročil se je k Zgornjemu Koželju.
3	Čimžar Jernej (Sitarjev)	1918–1995	zidar	vzhodna fronta	Umril je doma.
4	Gerkman Janez (Matijev)	1923–1998	električar	nemška mornarica, domobranci	Umril je doma.
5	Golob Janez (Zgornji Golobov)	1925–1945	kmet/sin	Kot domobranec je bil likvidiran v Teharjah.	—
6	Goltez Franc (Kavsljev)	1914–1993	čevljar	Češka, se skrival doma	Umril je doma.
7	Goltez Maksimiljan (Kavsljev)	1919–1944	vrtnar	Češka, se skrival doma, likvidiran na Viševici	—
8	Grkman Janez (Škletov)	1920–1913	kmet/sin	transport (Nemčija)	Umril je doma.
9	Grkman Miha (Škletov)	1924–1944	kmet/sin	vzhodna fronta, padel v Ukrajini	—
10	Kosirnik Rudolf (Omevčev)	1923–1943	delavec	vzhodna fronta, padel pri Kijevu (Ukrajina)	—
11	Koželj Aleš (Mevžarjev)	1926–1991	kmet/sin	vzhodna fronta (Varšava), ujetništvo v Rusiji	Umril je doma.
12	Koželj Florijan (Naumov)	1923–	zidar	Poljska, leta 1944 neuspešen poskus pobega	Živi v Kamniku.
13	Koželj Jože (Jerušekov)	1926–	tesar	vzhodna fronta (Ukrajina, Poljska), ujetništvo v Ukrajini	Živi v Mostah pri Komendi.

SEZNAM TUNJIČANOV, KI SO BILI MOBILIZIRANI V NEMŠKO VOJSKO

	IME	ŽIVEL	POKLIC	MED VOJNO	PO VOJNI
14	Koželj Lojze (Mevžarjev)	1923–1994	kmet/sin	Francija, leta 1944 dezertiral, do konca vojne se skrival doma	Živel je v Avstriji.
15	Malež Henrik (Kotarjev)	1924–1945	kmet/sin	Kot domobranec je bil likvidiran v Teharjah.	—
16	Nograšek Jernej (Zgornji Naumov)	1918–1945	kmet/sin	Kot domobranec je bil likvidiran v Kočevskem rogu.	—
17	Petek Anton (Jeršinov)	1925–1945	delavec	Kot domobranec je bil likvidiran v Kočevskem rogu.	—
18	Petek Slavko (Jeršinov)	1925–1995	kmet/sin	—	Umril je doma.
19	Podjed Anton (Brodarjev)	1925–2000	mizar	Norveška, Sicilija, ujetništvo v Italiji	Umril je doma.
20	Podjed Franc (Brodarjev)	1923–1985	mizar	vzhodna fronta (Stalingrad), ujetništvo v Rusiji	Živel je v Avstriji, v okolici Dunaja.
21	Podjed Peter (Žvabov)	1919–1945	kovač	zahodna fronta, član prekomorske brigade, likvidiran v Splitu	—
22	Podjed Stanislav (Žvabov)	1922–1944	delavec	vzhodna fronta, padel pri Krakovu (Poljska)	—
23	Sedušak Ciril (Komovčev)	1926–1947	delavec	vzhodna fronta	Umril je v prometni nesreči.
24	Sedušak Ivan (Sušakov)	1919–2004	kovač	predvojaška v Dravogradu, vzhodna fronta	Živel je v Stahovici.
25	Sedušak Jože (Komovčev)	1924–2010	delavec	Normandija, ujet, se vrnil preko Balkana s prekomorsko brigado	Umril je doma.
26	Stele Anton (Birtov)	1924–1943	dijak	SS, vzhodna fronta, padel pri Kremenčuku (Ukrajina)	—

SEZNAM TUNJIČANOV, KI SO BILI MOBILIZIRANI V NEMŠKO VOJSKO

	IME	ŽIVEL	POKLIC	MED VOJNO	PO VOJNI
27	Stele Jože (Birtov)	1921–1944	delavec	Balkan, padel pri Zemunu (Srbija)	—
28	Šmidovnik Janez (Ogrinov)	1913–?	—	—	Umrli je v Mengšu.
29	Šmidovnik Ludvik (Zgornji Košišev)	1923–2001	delavec	vzhodna fronta	Živel je v Nožicah.
30	Štupar Franc (Ukušekov)	1924–1998	kovač	SS	Živel je v Godiču.
31	Uršič Janez (Nivčarjev)	1924–1996	mizar	Francija, domobranci (preživel zapor v Šentvidu)	Živel je na Rovah.
32	Vrhovnik France (Davčarjev)	1924–2010	delavec	S. Evropa (mornarica), domobranci, do 1947 se je skrival doma.	Živel je v Suhadolah.
33	Vrhovnik Janez (Davčarjev)	1922–1981?	krojač	vzhodna fronta (Stalingrad)	Živel je v Šmartnem pri Cerkljah.
34	Vrhovnik Janez (Zoklarjev)	1921–1991	tesar	—	Umrli je doma.
35	Vrhovnik Janez (Pocinov)	1920–1945	trgovec	Kot domobranec je bil likvidiran pri Crngrobu.	—
36	Vrhovnik Jože (Cirjev)	1923–2001	tesar	SS (dezertiral), partizanski oficir	Umrli je doma.
37	Zabavnik Janez (Rezmanov)	1921–1944	kovač	vzhodna fronta, padel pri Sevastopolu (Ukrajina)	—
38	Zabavnik Matevž (Rezmanov)	1924–1963	študent	Francija, Koroška	Umrli je v Kamniku.
39	Zabavnik Stanko (Rezmanov)	1913–1990	ključavničar	RAD v Dravogradu, Danska, vzhodna fronta (Slovaška)	Umrli je doma.

Igor Podbrežnik

KAKO SMO BILI SREČNI, POTEM PA JE PRIŠLA VOJNA

»Vojna je našo družino močno prizadela, saj mi je vzela očeta in za dolgo časa uničila odnos z bratom,« so bile prve besede našega gostitelja, prisilnega mobiliziranca Branka Sitarja, ob prijaznem sprejemu na njegovem domu na Jeranovem. Med brskanjem po obledelih fotografijah iz družinskega arhiva se mu je pogled zaustavil ob pogledu na mlado družino Sitar. Fotografija z očetom Genorozom, mamó Albino ter sinovoma Bojanom in Brankom je bila posneta nekaj let pred vojno, ko so bili na obisku pri stricu Francu Podbrežniku in njegovi ženi Poldki, ta je imela brezalkoholno restavracijo v prostorih današnje Ideje na Šutni, kasneje pa je odprla restavracijo na Grabnu, ki je slovela po dobri kuhinji. Teta Poldka je to restavracijo uspešno vodila vse do konca vojne, ko je postala žrtev zlorabe sodišča narodne časti. To pa je že druga zgodba, ki z Brankom ni nič povezana, je pa žalostna, posledice pa še danes nosijo njeni vnuki.

Oče Genoroz Sitar, talec, žrtev nacističnega nasilja

Brankove oči so imele nek poseben sijaj, ko se je spominjal svojega otroštva v varnem zavetju očeta Genoroza in mame Albine. Rekel je: »Kako smo bili takrat srečna družina, potem pa je prišla vojna.« Prav te Brankove besede nas vodijo k razmisleku, da usode vojne sirote in mobiliziranca v nemško vojsko ne moremo opisati, če ne opišemo dogodkov v prvem letu nemške okupacije, ki je prinesla žalost v družino Sitar, saj je bil njegov oče Genoroz že konec avgusta ustreljen kot talec. Zanimale so nas okoliščine,

ki so pripeljale do tragične smrti družinskega očeta. Najprej predstavljamo Brankovo pripoved, ki jo je zapisal Matej Stele^[1]:

»Oče je bil zaposlen v Titanu, kjer se je že pred vojno pridružil ‘ta rdečim’, vendar ni bil politično aktiven in ni bil skojevec. V Titanu so bili namreč pred vojno delavci razdeljeni na ‘plavo’, ‘rdečo’, ‘belo’ in ‘zeleno gardo’. Enkrat so volili, pa je pristal pri ‘ta rdečih’. To je bil razlog, da so ga Nemci aretirali in odpeljali v zapor v Begunje, kjer je ostal tri ali štiri tedne. Takrat sem še hodil v meščansko šolo, ko mi je znanec prišel povedat, da bodo ata zaprli. Pohitel sem in videl, kako so očeta naložili na tovornjak in odpeljali. Takrat sem ga zadnjič videl. Prvotno so ga nameravali poslati v logar v Avstrijo, ko pa so partizani ustrelili nekega gostilničarja, je bil



Branko (desno) in Bojan (levo) s staršema leta 1936 (arhiv Branka Sitarja)

¹ Matej Stele je po tonskem posnetku zapisal pogovor, ki ga je imel 18. 4. 2013 z Brankom Sitarjem.

določen za usmrtitev, in to samo zato, ker je bil na vrhu seznama. Tako so očeta 22. avgusta 1941 ustrelili kot talca v Krtini. Niti po smrti ga nismo dobili domov. Kar v Škocjanu za 'britofom' so mu izkopali grob. Šele po vojni je Titan plačal prekop na Žale, kjer sedaj leži v skupnem grobu desetih talcev na starem delu pokopališča.»

Brankove spomine na poletje leta 1941 smo poskušali osvetliti s pomočjo memorialne literature, posvetovali smo se tudi z zgodovinarji, ki se danes podrobneje ukvarjajo z vprašanji tega zgodovinskega obdobja. Zanimanje so nam vzbudile širše okoliščine, ki so pripeljale do tragične smrti družinskega očeta, ki je bil, kot nam je povedal Branko, aretiran na delovnem mestu v Titanu, bil nekaj dni priprt v Kamniku, potem pa odpeljan v zapor v Begunjah. Glede na časovni potek dogodkov sklepamo, da je bili Genoroz eden od mnogih, ki so jih aretirali v dneh po kamniški vstaji, ki je bila 27. julija 1941. O kamniški vstaji smo lahko ves čas po koncu druge svetovne vojne veliko slišali, saj je občinska oblast v spomin na te dogodke ta dan razglasila za občinski praznik. Praznik se je poskušalo ohranjati še vrsto let po osamosvojitvi Slovenije, bilo je veliko odporov. Poslušali smo vrsto razlogov, da mora praznik ostati, tudi zato, ker so veselice lahko samo poleti. O dogodkih prvih vojnih mesecev in razlogih za ohranitev praznika pa se ni več govorilo. Dobili smo nov občinski praznik, posvečen spominu na velikega rodoljuba, borca za severno mejo in pesnika Rudolfa Maistra, ki smo ga z leti vsi sprejeli. Hančič (2011: 13) komentira, da je bil v povojnem obdobju izraz vstaja v rabi zaradi splošne prevzetosti s terminologijo, saj ni šlo za upor celotnega ljudstva, ampak za prve in po obsegu majhne akcije proti okupatorju, ki so bile na poziv Komunistične partije Jugoslavije izvedene po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, kar je bilo skladno tudi z direktivami Kominterne, da evropske komunistične stranke takoj priskočijo na pomoč napadeni državi. Ker smo se pri predstavitvi dogodkov, ki so zaznamovali Branka Sitarja,

oprli izključno na vire iz povojnega obdobja, moramo upoštevati opozorilo Žajdele (2013), ki je zapisal, da so komunisti pogosto »sebe imenovali s terminom 'slovenski narod'«, navaja pa še vrsto drugih izrazov iz tega obdobja, ki jih je potrebno uporabljati z ustrezno rezervo, da sploh lahko razumemo realne razsežnosti dogodkov tistega časa. Čeprav prva povojna leta ni bilo v navadi, da bi pisce spominov karkoli prikrivali, saj so v vsakem zapisanem stavku poskušali izpostaviti veličino odločitev in dejanj, ki so jih komunisti izvedli za osvoboditev »naroda«. V teh zapisih tudi izvemo, kako so si takratni komunisti predstavljali danes tako opevano pluralno in množično Osvobodilno fronto. Brejc (1961: 16–17), ki ga je vodstvo Komunistične partije Slovenije zadolžilo, da organizira vstajo na Kamniškem, je zapisal: »Vendar moram resnici na ljubo povedati, da v teh prvih dneh še nismo ustanavljali odborov OF (Osvobodilne fronte) v takem smislu, kot jih poznamo kasneje. Vsaj jaz se tega ne spominjam in kolikor mi je znano, vedo isto povedati tudi drugi preživeli borci. /.../ Najprej je vsa organizacija vstaje slonela na članih Partije, od katerih je bila večina povezana z ljudstvom, in se je še dalje povezovala s poštenimi, socialno naprednimi in narodno zavednimi ljudmi.« Brejc (prav tam) poudarja, so te povezave bile »dejansko prvi začetki organizacije OF na Gorenjskem. Ta se je pozneje formirala prav iz njih in je zanjo tvorila temeljno jedro.«

Glede na posledice vstaje na Kamniškem, tu mislimo na množične aretacije in predvsem veliko število talcev, nas seveda zanima, kdo so bili organizatorji vstaje, kako so bili usposobljeni za teroristična dejanja in koliko jih je v resnici sploh bilo. Seveda nas je še posebej zanimalo, kako se je Genoroz znašel med temi ljudmi. Na vprašanje o številu komunistov bolj natančno odgovori Deželak Barič (2007: 107–108), ko zapiše, da je bilo v začetku leta 1941 na širšem območju Kamnika in Domžal 8 partijskih celic z okoli 50 člani in 15 kandidati, med člani kamniškega okrožnega

vodstva pa je bil tudi Sitarjev sosed Franc Poznik, ki je bil 22. avgusta tudi eden od desetih talcev. Stiplovšek (1984: 132) omenja, da je med temi partijskimi celicami na Jeranovem delovala »mestna celica KPS, njen sekretar pa je bil delavec v Knafličevi usnjarski tovarni Jakob Molek, nekaj časa pa Franc Poznik«. Kamniško partijsko vodstvo je avgusta 1941 prenehalo s svojim delom, ker so se njegovi člani, kakor tudi večina članov KPS, vključili v partizanske enote. Seveda samo tisti, ki so se uspeli izmakniti aretacijam. Glede na trditve Branka Sitarja, da njegov oče ni bil član KPS, lahko ugotovimo, če uporabimo Brejčeve besede, da je Genoroz Sitar sodil med poštene, socialno napredne in narodno zavedne ljudi, s katerimi so se povezovali komunisti.

Zabrič (1962) omenja, da so pred nemško okupacijo delavci »radi sodelovali v svojih razrednih kulturnih in športnih društvih«, in v nadaljevanju razloži, da je bilo od konca leta 1939 dalje »opazno prodiranje komunistov oziroma njihovih simpatizerjev med društvene vrste in vrhove. Vodečo vlogo v tem času so komunisti dosegli v kamniški 'Solidarnosti', v delavskem pevskem društvu 'Planinka', v športnem društvu 'Virtus' na Duplici in med gasilci, za tovariško povezavo in razredno zavest pa so bili pomembni razni skupinski izleti – 'tabori' – ob prvomajskem prazniku v Kamniško Bistrico, Rašico, na Dobeno, Ihan in drugam.«

Očitno je bil tudi Genoroz Sitar med temi razredno zavednimi delavci, saj nam je Branko pokazal fotografijo, na kateri sta skupaj z očetom med skupino udeležencev prvomajskega srečanja v Kamniški Bistrici. Milan Windschnurer^[2], ki že desetletja zapisuje utrinke o ljudeh in dogodkih na Kamniškem, tudi omenja, da je bil Genoroz član kamniške Solidarnosti, kjer so delovali tudi nekateri udeleženci kamniške vstaje.

² Milan Windschnurer je poleti 2013 odstopil kopijo rokopisa z zaznamkom o razgovoru z Brankom Sitarjem.



Branko Sitar z očetom (prva v prvi vrsti z desne) na praznovanju praznika dela v Kamniški Bistrici (fotografija iz arhiva Branka Sitarja)

Vidali (1984: 156) je zapisal, da so priprave na vstajo zahtevale »politično pripravo za boj sposobnih ljudi, da se bodo odločili zanj, in za čim boljše množično organizirano osnovo v ljudeh na terenu, da bi ta boj podprli in ga s tem najprej omogočili, nato pa podpirali. Seveda se je vodstvo partije zavedalo, da sami tega ne zmorejo, zato so začeli zbirati okrog sebe napredne in zavedne ljudi /.../ [S]prva so ljudi povezovali v ozke skupine, po navadi v trojke, kasneje /.../ pa so skupine začeli pomnoževati in imeti z njimi že širše in marsikje že napol javne sestanke.«

Takšni sestanki so se očitno dogajali tudi na Jeranovem, kar potrjuje Verstovšek (1961: 360), ko zapiše, da so bili pri Poznikovih ob pričetku vstaje na Kamniškem sestanki kamniških komunistov, ki jih je vodil Tomo Brejc. Franc Podstudenšek (1961: 25), ki je bil eden od udeležencev teh sestankov, pa je napisal, da so se največkrat sestajali v gozdu nad Mihovčevim mlinom, navedel pa je tudi to, da so »Franca Poznika,



Genoroz Sitar med člani Solidarnosti, med katerimi so poleg njega (stoji prvi z leve v zadnji vrsti) še trije, ki so bili 22. avgusta 1941 ustreljeni kot talci: Franc Poznik (stoji prvi z leve v prvi vrsti), Ivan Sušnik (stoji zraven Poznika) in Ivan Pregel (stoji peti z leve v prvi vrsti). (Arhiv Branka Sitarja)

Generoz Sitarja in Ivana Sušnika /.../ hitlerjevski plačanci tedaj že zasledovali». Vsi trije, Poznik, Sušnik in Sitar, so bili aretirani naslednji dan po kamniški vstaji. Kot piše Vidali (1984: 157–158), je prvi val aretacij sledil takoj po vstaji. Tedaj so na Kamniškem zaprli okoli 200 ljudi, »ki bi lahko sodelovali pri akcijah vstaje, bodisi da so jih poznali kot sumljive, da so simpatizerji komunistov, narodno zavedni, novemu režimu nenaklonjeni ali celo sovražni, znani kot prijatelji tistih, ki so odšli v partizane«, v naslednjih dneh pa so zaprli precej udeležencev vstaje, »kar je vsekakor bila zasluga njihovih zaupnikov, delno pa verjetno tudi priznanja posameznih zapornikov, da so pod pritiskom za koga priznali, da je bil v zvezi z vstajo«. Vidali (prav tam) ugotavlja, da so Nemci dokaj natančno »pretehtali večino zaprtih in jih razdelili v dve skupini: v eno, ki je po njihovem mnenju sodelovala v vstaji, in v drugo, ki ni. Eno so poslali

postopoma v smrt, drugo pa v prevzgojno taborišče Krieselsdorf pri Spittalu na Koroškem. Ene so nato 'prevzgjali' pol leta, druge pa le tri mesece, nakar so jih spustili domov».

Kot je pokazalo nadaljevanje dogodkov, so bili sosedje Sušnik, Poznik in Sitar uvrščeni v skupino, ki je sodelovala v vstaji, in bili obsojeni na smrt pred posebnim sodiščem, ki ga je, kot piše Cerkvénik (1961: 340–341), v dneh po vstaji ustanovil Franz Kutschera, šef civilne uprave za zasedeno ozemlje Koroške in Kranjske, prvič pa se je sestalo že 1. avgusta, ko je »zaradi prepovedane posesti orožja in zaradi udeležbe pri komunističnih sabotažnih dejanjih« obsodilo na smrt z ustrelitvijo 4 zajete udeležence vstaje v Kamniku in okolici, sodba pa je bila izvršena že naslednjega dne ob 'Vrbančevi opekarni' pri Begunjah«. Cerkvénik (prav tam) nam tudi pojasnjuje ključ za določanje števila talcev, po katerem so »za vsakega likvidiranega Slovence v nemški službi ustrelili po 5 talcev, za vsakega ubitega Nemca pa po 10. Talce so izbirali največkrat v zaporu Begunje na Gorenjskem, v izrednih primerih pa so jih polovili tudi v neposredni bližini partizanske akcije«.

Prve usmrtitve avgusta 1941 so bile tako izvedene takoj po pričetku vstaje, prvi talci pa so bili ustreljeni samo zaradi tega, ker so bili osumljeni, da so komunisti ali da so sodelovali v pripravah na vstajo. Benedik (1978: 250) ugotavlja, da so na Gorenjskem »Nemci že avgusta 1941 ustrelili 50 talcev«.

Okoliščine, ki so privedle do streljanja talcev na Brezjah pri Krtini, med katerimi je bil tudi Brankov oče, omenja Vidali (1961: 47–48), ko opisuje delovanje Mengeško-moravške čete po njeni prisegi. Zapisal je, da je četa »nekaj dni po svojem prihodu na teren /.../ likvidirala Franca Marna, gostilničarja s Krtine. Takoj naslednjega dne, 22. avgusta 1941, so Nemci maščevali njegovo smrt z ustrelitvijo petih talcev. /.../ 1. septembra 1941 so odšli v zasedo na Šumberk nad bistriškim mostom v Domžalah in tu



*Genoroz Sitar med talci na Brezjah pri Krtini
(fotografijo hrani Gorenjski muzej)*

do smrti ranili carinskega uradnika Johanna Wutteja. Zato so Nemci prav na tem mestu 3. septembra 1941 ustrelili deset talcev.»

Vprašamo se, kakšni so bili cilji takšnega delovanja prvih partizanskih enot, ki je povzročilo toliko smrti in prineslo žalost predvsem v mnoge, če si spet sposodimo Brejčeve besede, poštene, socialno napredne in narodno zavedne delavske družine. Odgovori nam lahko Žajdela (2013), ki poudarja, da so bili »borci /.../ ves čas indoktrinirani s partijskimi in revolucionarnimi cilji«, partizanske enote pa izrazita komunistična vojska za vodenje revolucionarnega boja, »ki je nekaj bistveno drugega od 'čistega'»

Obvestilo

V zadnjem času so komunistične terorske skupine ponovno povzročile mirnemu prebivalstvu gorje in nesrečo.

Tako so postale žrtve teh nahujskanih morilcev ženske in otroci, ki se ne morejo braniti, in delavci in kmetje, ki so šli mirno za svojim poklicem. Ti elementi sicer ne morejo resno motiti varnosti in reda na zasedenem ozemlju, toda povzročajo mirnemu prebivalstvu neizrečeno bol.

Ne morem dopustiti, da ostanejo taka dejanja terorja brez osvete.

Radi tega je bilo danes vsled naklepov umorov v zadnjih dneh v občinah Flödnig in Aich po 5 komunističnih upornikov usmrčenih, ki so se dokazano udeležili nasilstev.

Na licu mesta umorov so bili **ustreljeni**:

1. 41 letni mlinarski pomočnik

Počnik Franc iz Stein-a,

2. 41 letni strojni oblikovalec

Pregel Ivan iz Steinbüchel-a,

3. 46 letni pomožni delavec

Gruden Štefan iz Stollnig-a,

4. 41 letni pomožni delavec

Sitar Generoz iz Jeranovega,

5. 20 letni pečar

Sešek Franc iz Bukowitze,

6. 20 letni livar

Jeglič Anton iz Steina,

7. 19 letni kmetovalec

Orehek Anton iz Morautsch-a,

8. 43 letni kovinar

Sušnik Ivan iz Jeranovega,

9. 42 letni pomožni delavec

Repič Božidar iz Stein-a,

10. 27 letni ključavničar

Drovc Franc iz Stein-a.

Z isto strogostjo se bo tudi v prihodnje kaznovalo vsako dejanje terorja. Mirno prebivalstvo bo dobilo potrebno varstvo.

Vse opazitve, na podlagi katerih se bi moglo pojasniti uporne naklepe, je takoj oaznaniti najbližjemu policijskemu mestu. Kdor to opusti ali na kateri-koli način podpira terorske drhali, bo najstrožje kaznovan.

Veldes, dne 22. avgusta 1941.

Načelnik civilne uprave:

Kutschera

Obvestilo o ustrelitvi desetih talcev. Cesta treh talcev v Mekinjah je bila poimenovana v spomin na domačine Poznika, Sitarja in Sušnika. (Fotografijo hrani Gorenjski muzej)

vojevanja. Revolucionarni boj služi ideologiji ene politične stranke, v tem primeru komunistične partije. Ta boj je seveda vedno prekrit z gosto mrežo visoko donečih in celo demokratičnih gesel.»

Branko Sitar je Steletu povedal, da je bil njegov oče skupaj z ostalimi štirimi talci pokopan na Krtini, po vojni pa so posmrtno ostanke prekopali in skupaj s še sedmimi drugimi žrtvami nemškega terorja pokopali na kamniških Žalah. Pri odkopu posmrtnih ostankov je bila prisotna tudi vdova Albina, ki ga je prepoznala po jopici, v katero je bil oblečen v času bivanja v begunjskem zaporu. Vdova Albina je po vojni iskala potrdilo za pokojnino po pokojnem možu. Najprej se je obrnila na Toma Brejca, saj ga je poznala še iz časov pred vojno, ki pa ji je pomoč pri pridobivanju pokojnine odklonil. Brejčevo zadržanje po končani vojni je vsekakor zelo nenavadno. Kot ve povedati Branko, so Brejčevi družini pred vojno celo pomagali z živežem, torej so se osebno poznali in tudi sicer je Brejc poznal usodo talca Sitarja, saj je pred vstajo prihajal na Jeranovo, samo nekaj dni po tragičnem dogodku na Brezjah pri Krtini pa je obiskal Mengeško-moravško četo, ki je s svojim delovanjem povzročila smrt kar 15 talcev (Vidali 1961: 47). Branko se spominja, da je bila njegova mama Albina zelo razočarana nad Tomom Brejcem, zato pa ji je potrdila brez težav priskrbel Tone Sturm, ki je bil po pisanju Vidalija (1961: 17) odgovoren za organizacijo kamniške vstaje.

Kaj se je dogajalo naslednja leta vojne in še po njej, je Branko Steletu jedrnato predstavil z naslednjimi besedami: *»Očeta so torej ustrelili, sam sem bil mobiliziran v nemško vojsko. Mama je ostala doma in skrbela za domačo hišo. Tudi brat je bil nekaj časa pri njej, nato pa je odšel v partizane, kjer se je nalezl njihove miselnosti in ni mogel razumeti, da sem ga pravzaprav rešil pred deportacijo. Zato po vojni nisva bila v najboljših odnosih. Šele čez leta sva se pobotala. Enkrat se je pripetilo, da bi me po prepiru skoraj ustrelil. Zagrozil mi je in vame uperil pištolo.*

Vendar sem bil dovolj hiter in mu jo vzel. Pa se je vmešala mama in rekla, naj mu jo vrnem.«

Branko Sitar, sin talca, prisilno mobiliziran nemški vojak

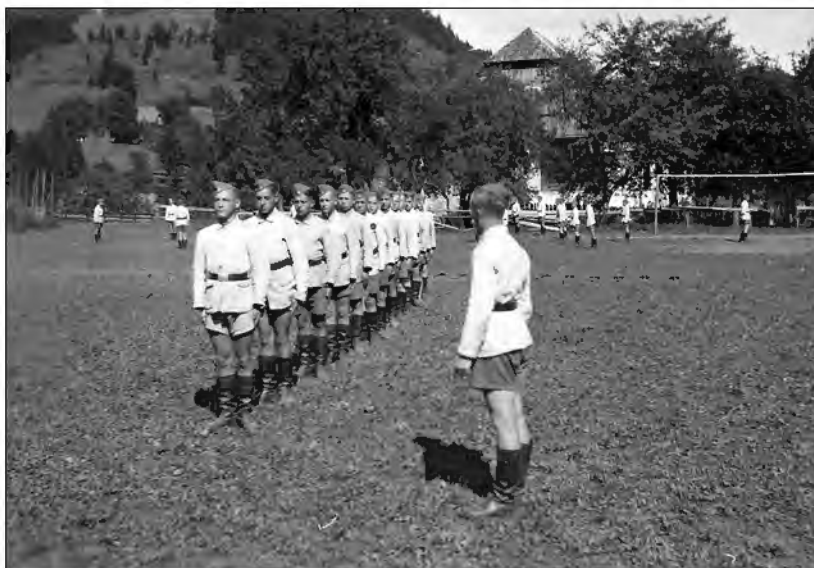
Branko je povedal, da je že avgusta 1943 dobil poziv v državno delovno službo (RAD³), vendar je njegov stric Franc Podbrežnik, pri katerem se je od leta 1942 dalje učil soboslikarskega poklica, posredoval pri oblasteh in ga rešil odhoda od doma. Branko je povedal: *»Tako sem se za par mesecev izognil služenju nemške vojske, vendar so me decembra ponovno vpoklicali, tokrat v redno nemško vojsko. Nekoliko sem razmišljal, da bi šel ‘v gmajno’, ampak v tem primeru bi, tudi zaradi očeta, ki so ga ustrelili kot nasprotnika režima, mamu in brata zagotovo izselili.«*

Milan Windschnurer je celo prepričan, da bi Brankovo mamu, vdovo po talcu, verjetno ubili, če se njen sin ne bi odzval vpoklicu. Podobna razmišljanja lahko zasledimo tudi pri drugih mobilizirancih, ki so zapisali svoje spomine. Kralj (2008: 86) se spominja, da so očeta sošolca, ki je skupaj z bratom odšel k partizanom, *»gestapovci tako pretepli, da so mu morali amputirati obe nogi«*. Kralj (prav tam) je svojo odločitev predstavil z naslednjimi besedami: *»Žalost in negotovost sta vladali pri hiši, ko sem odhajal v nam sovražno vojsko. Da bi rešil dom, svoje drage pred izgnanstvom ali pred taboriščem in mučenjem, smo šli bolj otrokom kot fantom podobni v neznano prihodnost. Veliko se jih ni vrnilo, največ jih je ostalo na ruski fronti.«*

Branko Sitar je Mateju Steletu podrobneje opisal svojo vojaško pot, ki se je začela 18. decembra 1943, ko so se zbrali v Kranju in bili od tam prepeljeni v Innsbruck. Po kratkem urjenju je bil premeščen v Italijo, kjer pa ni ostal dolgo, saj je njegova enota spomladi 1944 prevzela položaje v

³ Reichsarbeitsdienst (RAD), državna nemška delovna služba je imela nalogo predvojaške vzgoje pred vpoklicem v redno vojsko.

okolici francoskega mesta Calais. Morda je bil odložen odhod v vojsko za Branka tudi svojevrstna sreča, saj se je izognil zloglasni ruski fronti in z enoto odšel na zahodno bojišče, kjer je vsaj pokrajina bolj prijazna in vreme manj ekstremno. Seveda pa se tudi Branko ni mogel ogniti ognjenemu krstu, ki ga je doživel kmalu po invaziji na Normandijo.



Predvojaška vzgoja v RAD (arhiv Saša Matičiča)

Predstavljajmo si, da so to doživljali mladeniči, ki so bili istih let, kot so dandanašnji dijaki zadnjega letnika srednje šole, ki jim matura predstavlja svojevrsten zrelostni izpit za vstop v ustvarjalno dobo življenja. Branko in njegovi sobojevniki pa so pri teh letih doživljali grozote uničevalne vojne, bili izpostavljeni trdi vojaški dresuri, slabim higienskimi razmeram, nečloveškimi naporom, predvsem pa niso nikoli vedeli, ali bodo preživeli grozote vojne in se vrnili v domače kraje ali pa bodo večno ostali pokopani

nekje daleč v tujem svetu. Kot je napisal Juhant (2006: 13), mobilizirancem v nemško vojsko ni bilo lahko, saj so *»šli skozi nepredstavljivo trpljenje na fronti, kjer so bili v času ofenziv izpostavljeni dosežkom moderne uničevalne industrije pred seboj, za seboj pa vojni žandarmeriji, ki je bila neizprosna do vsakega, ki je poskusil pobegniti«*.

Tudi Branko Sitar je šel skozi podobne preizkušnje, še posebej težko mu je moralo biti, ko je bil ranjen, pa zaradi razmer na fronti ni imel možnosti za celovito zdravniško oskrbo. Steletu je povedal naslednje: *»Angleži in Američani so nas obstreljevali, pa sem dobil kroglo v hrbet, čeprav sem ležal za smreko. Še danes jo nosim v sebi. Bil sem ranjen in poslan v bolnico. Moral bi biti operiran, vendar so prišli Angleži in Američani preblizu. Morali smo se umakniti s položajev, odšli smo peš, tudi sam sem moral hoditi, in to kljub rani. Ta me je med hojo ovirala. Vedno, ko sem zajel sapo, me je močno zbolelo. Po nekaj tednih so bile težave zaradi rane vedno manjše, rana me je le še občasno zbolela, danes pa z njo nimam težav, čeprav nosim kroglo še vedno s seboj.«*

Mnogi mobiliziranci opisujejo neznosne razmere, ki so vladale v zbirnih taboriščih za vojne ujetnike. Kralj (2008: 130) se spominja, da ga je pogled na lačne in ušive ujetnike vedno zelo pretresel. Ujetništva se je zelo bal, imel pa je srečo, da ga je bolezen rešila najhujših časov vojne, za razliko od njegovih prijateljev, ki so bili na Slovaškem obkoljeni in so prišli v rusko ujetništvo. Sitar je v ujetništvu videl možnost izstopa iz uničevalne vojne, kar mu je tudi uspelo.

Branko Sitar je vojno preživel, še danes pa nosi s seboj zablodelo kroglo, ki se je v njem ustavila in tam obtičala. V drugi polovici julija so jih naložili na vlak in odpeljali so se proti domu. Ko je prišel domov je bil star 19 let.

Milan Windschnurer je zapisal, da je Branko v šolskem letu 1945–1946 obiskoval obrtno šolo in nadaljeval vajeniško učno dobo pri stricu Francu Podbrežniku, pri katerem je leta 1946 opravil tudi pomočniški izpit.

Vendar pa z vrnitvijo iz ujetniškega taborišča še ni bilo konec Brankove vojaške poti. Mateju Steletu je povedal, da so mobiliziranci morali odslužiti še obveznost do jugoslovanske vojske, pri čemer je bila postavljena meja osemnajst mesecev v enotah nemške vojske. Vsi, ki so bili v nemški vojski dlje od tako postavljene časovne meje, so morali še pol leta služiti vojni rok. Branko, ki je bil v nemški vojski 17 mesecev, časa, ki ga je preživel v ujetniškem taborišču, pa mu niso priznali, je moral v vojsko za celo leto. Največ časa je preživel v Negotinu v Srbiji, zadnjih pet mesecev pa je bil v delovnih brigadah v okolici Beograda. Pravi, da mu ni bilo pretežko, saj je imel srečo, da so ga vzeli za kuharja. Vojaško uniformo je končno slekel maja 1949.

Milan Windschnurer je tudi zapisal, da se je Branko kasneje zaposlil v Titanu kot lakirec v oddelku kuhinjskih tehtnic, saj pri stricu ni bilo več dela v njegovem poklicu. Tudi v Titanu se je program tehtnic počasi ukinjal, zato se je usposobil za ključavničarja in do upokojitve delal kot vpenjalec orodij.

Zdravje mu služi, še vedno se vozi s kolesom in sam skrbi zase. Za ženo pa doma ni bilo več mogoče skrbeti. Zadnje mesece je v kamniškem domu starejših občanov. Ob lepem vremenu ju lahko srečamo na sprehodih po bližnji okolici.

Branko omenja, to sta zapisala tako Stele kot tudi Windschnurer, da so ga po vojni nekateri »gledali po strani«, ker je bil v nemški vojski, pa se je moral tega navaditi, če je hotel v miru živeti. Tudi politike se je izogibal. Povedal pa je, da je želel nekoč ponovno obiskati kraje, kjer se je vojskoval, pa ni bilo nikoli dovolj denarja. Zadnja leta dobiva odškodnino za čas

služenja nemške vojske, za invalidsko pokojnino pa ni nikoli zaprosil, saj ni utrpel hujših poškodb.

Viri

- Brejc, Tomo, 1961: Priprave na vstajo: prihod Toma Brejca v kamniško okrožje. V: *Kamniški zbornik VII*, ur. Z. Verstovšek, 15–17. Kamnik: Občina Kamnik.
- Benedik, Franc, 1978: Talci na Gorenjskem. *Loški razgledi*, letnik 25.
- Deželak Barič, Vida, 2007: *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Cerkvenik, Danilo, 1961: Talci na Kamniškem. V: *Kamniški zbornik VII*, ur. Z. Verstovšek, 339–350. Kamnik: Občina Kamnik.
- Hančič, Damjan, 2011: *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.
- Juhant, Janez, 2006: Uvod. V: *V tujih škornjih: Pričevanja mobilizirancev v nemški vojski*, ur. S. Istenič idr., 5–9. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev.
- Kralj, Ivan, 2008: *Zaznamovalo me je življenje v mlinu*. Ljubljana: Modrijan založba, d. o. o.
- Podstudenšek, Franc, 1961: Upor in dejavnost Kamniškega bataljona: 27. julij: dolina Črne. V: *Kamniški zbornik VII*, ur. Z. Verstovšek, 25–26. Kamnik: Občina Kamnik.
- Stiplovšek, Miro, 1984: Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojnama. V: *Kamnik 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar idr., 128–135. Kamnik: Kulturna skupnost; Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo.
- Vidali, Ivan, 1961: Boj za svobodo (izbrani spomini udeležencev NOB v kamniškem okrožju): Upor in dejavnost kamniškega bataljona: Mengeško-moravska četa. V: *Kamniški zbornik VII*, ur. Z. Verstovšek, 351–386. Kamnik: Občina Kamnik.
- Vidali, Ivan, 1984: Razvoj OF v kamniškem okrožju leta 1941 in pozimi

1942. V: *Kamnik 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar idr., 152–167. Kamnik: Kulturna skupnost; Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo.

Verstovšek, Zvone, 1961: Partizanski kraji na Kamniškem. V: *Kamniški zbornik VII*, ur. Z. Verstovšek, 351–386. Kamnik: Občina Kamnik.

Zabrič, Srečko, 1962. Delavsko gibanje med obema vojnama na Kamniškem. V *Kamniški zbornik VIII*, ur. Z. Verstovšek, 3–56. Kamnik: Občina Kamnik.

Žajdela, Ivo, 2013. *Zločinska pot narodnega heroja Franca Rozmana – Staneta*. Dostopno 23. 11. 2013 na spletnem naslovu <http://www.demokracija.si/v-fokusu/slovenija/21081-zloinska-pot-rnarodnega-herojal-franca-rozmana-staneta>.

Andrej Kotnik

PRISPEVEK K BIBLIOGRAFIJI DEL O PRISILNIH MOBILIZIRANCIH V NEMŠKO VOJSKO MED II. SVETOVNO VOJNO

Usode prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko med drugo svetovno vojno vsekakor spadajo med najbolj pretresljive spomine na to tragično obdobje. Težko, da bi se nas ne dotaknila neizmerna človeška tragedija teh ljudi, ki se zelo pogosto ni končala s koncem vojne, ampak nadaljevala vse v čas po osamosvojitvi. Postavljeni so bili v dogajanje, ki ga niso mogli obvladovati in s katerim so se morali spoprijeti, kakor so se najbolj vedeli in znali. Po koncu vojne so se številni iz prisilnega služenja v nemški vojski vrnili v domovino, v kateri se je na plečih osvobodilnega boja do oblasti povzpelo novo enoumje, ki je nanje gledalo z nezaupanjem, pogosto celo z odkritim sovraštvom.

Zgodovinopisje se je s tem vprašanjem začelo obširneje ukvarjati šele v sedemdesetih letih. Največji obseg je izdajanje monografij in člankov doživelo sredi devetdesetih let preteklega stoletja, ko je vprašanje urejanja položaja prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko med 2. svetovno vojno končno prišlo tudi v ospredje dnevnega medijskega prostora. Hkrati je to čas, ko v organizaciji različnih društev mobilizirancev pride do različnih posvetovanj na to temo, ob boku katerih izidejo zborniki z izjemno pričevalno vrednostjo. To je bilo tudi zadnje obdobje, ko je bilo še mogoče računati na večje število pričevanj iz prve roke o izkušnji prisilne mobilizacije. Danes, skoraj 70 let po koncu 2. svetovne vojne, je živih prič tega

dogajanja malo. Počasi prihaja čas, ko se bo téma dokončno preselila v domeno zgodovinske stroke.

V zavedanju tega je nastal poskus popisa do sedaj objavljenega gradiva na temo prisilne mobilizacije v nemško vojsko med 2. svetovno vojno. Vsebuje ločena popisa monografij in člankov. Oba seznama gradiva sta sestavljena kronološko, znotraj posameznega leta pa si bibliografski zapisi sledijo po abecednem vrstnem redu avtorjev oziroma stvarnih naslovov, če je le-teh več. Popis ne vsebuje le del, ki so tematsko neposredno povezana z mobiliziranci v nemško vojsko, ampak vsebuje tudi nekaj del, za katera menim, da jih je vredno v tak popis vključiti zaradi pomena informacij, ki jih nudijo. Vključil sem tudi nekaj časopisnih člankov, ki sicer ne spadajo med strokovno gradivo, imajo pa pripovedno vrednost ali pa govorijo o odnosu slovenske družbe do problematike mobilizirancev v določenem času.

Monografije

1968

- **Ferenc**, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941–1945*, Maribor: Obzorja, 1968.

1969

- **Šmit**, Jože; Bordon, Rado; Klun, Albert: *Peta prekomorska brigada Ivana Turšiča - Izтока*, Nova Gorica: Soča, 1969.

1971

- **Stiplovšek**, Miroslav: *Šlandrova brigada*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971.

1975

- **Žnidarič**, Marjan: *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941* (magistrsko delo), Maribor: 1975.

1976

- **Klun**, Albert: *Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.

1977

- **Ferenc**, Tone: *Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli*, Krško: 1977.
- **Ževart**, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.

1978

- ***Poslovilna pisma žrtev za svobodo*** (3. razširjena in dopolnjena izd. poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski), Maribor: Obzorja, 1978.

1979

- **Gasztony**, Peter: *Hitlerjeve tuje vojske*, Ljubljana: Borec, 1979.

1984

- ***Boj pod Olimpom: Slovenci v NOB Makedonije, Grčije in Albanije 1941–1945***, Ljubljana: Borec; Koper: Lipa, 1984.

1985

- **Ferenc**, Tone: *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945, 2, Narod si bo pisal sodbo sam: Mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko*, Ljubljana: Borec, Partizanska knjiga, 1985.

1987

- **Novak**, Drago: *Prlekija 1941–1945*, Ljubljana: Borec; Ljutomer: Občinski odbor ZZB NOV, 1987.

1988

- **Ževart**, Milan: *Lackov odred: Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski-Lackov odred*, Maribor: Obzorja, 1988.

1989

- **Žerjavić**, Vladimir: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989.

1990

- **Dežman**, Jože; **Vurcer**, Jože: *Po sili vojak: nasilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko – okupatorjev zločin*, razstavni katalog, Celje: Občinski komite za družbene dejavnosti občine, 1990.

1991

- **Ževart**, Milan: *Izganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem: 1941–1945* (katalog), Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1991.
- **Žibert**, Alojzij: *Pod Marijinim varstvom: spomini Slovencev – nemškega vojaka na drugo svetovno vojno v letih 1941–1945*, Kranj: Gorenjski glas, 1991.

1992

- **Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni: 1942–1945: zbornik Posveta o nemški mobilizaciji Slovencev v 2. svetovni vojni, Maribor, 14. maja 1992**; Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992.

1993

- **Marolt**, Jože: *Šercerjeva brigada na Štajerskem*, Maribor: Založba Obzorja, 1993.
- **Teropšič**, Tomaž: *Kozjanski odred*, Maribor: Obzorja, 1993.

1994

- **Bauman**, Franček; **Tomažič**, Bojan: *Mobiliziranci: pričevanja slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko v letih 1941–1944*, Pesnica: Frontier, ZKO, 1994.

- **Dežman**, Jože: *Seznam domačinov iz okrožja Jesenice, ki so izgubili življenje kot mobiliziranci v vermaht* (imenik), Lesce: 1994.
- **Lajh**, Emil: *Peta prekomorska brigada* (katalog), Celje: Muzej novejše zgodovine: Skupnost Pete prekomorske brigade, 1994.
- **Mobiliziranci**: *pričevanja slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko v letih 1941–1945*, Franček Bauman ... [et al.]; zbral Bojan Tomažič, Pesnica: Frontier, ZKO, 1994.
- **Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni: 1942–1945: zbornik 2. posveta o nemški mobilizaciji Slovencev v 2. svetovni vojni**, Muzej narodne osvoboditve, 1994.

1995

- **Harb**, Ignac: *Petdeset let zamolčani: vojne žrtve župnije Sveti Peter pri Mariboru iz let 1941–1945*, Sv. Peter pri Mariboru: samozaložba, 1995 (30 str., fotokopirano).
- **Žibert**, Alojzij: *Pod Marijinim varstvom: spomini Slovenca – nemškega vojaka na drugo svetovno vojno v letih 1941–1945* (2. dop. izd.), Kranj: Gorenjski glas, 1995.

1996

- **Rak**, Konrad: *Kolesje usode: v nemški uniformi od Moskve do Marseille-a*, Maribor: 1996.
- **Zbornik referatov: 3. posvet o nemški mobilizaciji Slovencev v 2. svetovni vojni**, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996.

1997

- **Lipnik**, Dolfe: *Nismo postali janičarji*, Maribor: DRUMAC, 1997.
- **Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945**, izbral in uvod napisal Tone Ferenc, Ljubljana: Modrijan, 1997.
- **Žnidarič**, Marjan: *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*, Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997.

1998

- **Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni: 4. zbornik**, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1998.

1999

- **Gorenjski kraji in ljudje, 11, Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945**, zbornik, Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko 43–45, 1999.
- **Penič**, Lojze; **Žnidarič**, Marjan; Švajncer, Janez J.: *Severovzhodna Slovenija v bojih za svobodo*, Ljubljana: Glavni odbor ZZB NOB Slovenije, Komisija za informativno, propagandno in promocijsko dejavnost, 1999.
- **Stanonik**, Marija: *Poezija konteksta, 3, Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami: pesnjenje slovenskih prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni od 1941 do 1945*, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 1999.

2000

- **Toš**, Marjan: *Žrtve vojne 1941–1945 v osrednjih Slovenskih goricah* (magistrsko delo), Lenart: 2000.

2001

- **Cerar**, Andrej: *Preživel sem! Zgodba nekega najstnika*, Preserje: samozaložba, 2001.
- **Žnidarič**, Marjan; Dežman, Jože; Puklavec, Ludvik: *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 2001.

2002

- **Toš**, Marjan; Cerjak, Vladimir; Lorber, Franc: *Slovenci v tuji vojski*, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941/45, 2002

2003

- **Knez, Alojz:** *Mobilizacija v nemško vojsko: spomini*, Ljubljana: samozaložba, 2003.
- **Landsbergerji:** *izpovedi prisilno mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko v Landsberg ob Lechnu 1943*, Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko 1943–1945, 2003.
- **Prisilna mobilizacija na Štajerskem**, zbornik, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941/45, 2003.
- **Seničar, Mojca:** *Življenje kot vojaška srajca: pot spodnještajerskih fantov skozi pekel nemške vojske* (diplomsko delo), Ljubljana: 2003.
- **V tujih škornjih: pričevanja mobilizirancev v nemški vojski: ujeti utrinki neke dobe, ki nočejo v pozabo**, zbornik, Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–45, 2003.

2004

- **Griesser Pečar, Tamara:** *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- **Marjetič, Uroš:** *Prisilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko 1942–45: prizadevanja preživelih za rehabilitacijo 1945–2000* (diplomsko delo), Ljubljana, 2004.
- **Penič, Lojze:** *Žrtve druge svetovne vojne in povojnih usmrtitev na območju občin Slovenska Bistrica in Oplotnica*, Slovenska Bistrica: Občina, 2004.
- **Štolfa, Franc:** *Vojak po sili*, Celje: 2004.

2005

- **Blumenwitz, Dieter:** *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946): mednarodnopravna študija*, Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 2005.
- **Blumenwitz, Dieter:** *Okkupation und Revolution in Slovenien (1941–1946): eine völkerrechtliche Untersuchung*, Wien [etc.], 2005.
- **Resnice v novejši slovenski zgodovini**, zbornik, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, 2005.

2006

- **Gselman**, Nejc; Škrinjar, Tjaša: *Prisilni mobiliziranci v nemško vojsko med drugo svetovno vojno: interdisciplinarno področje zgodovina-sociologija: raziskovalna naloga*, Maribor: II. gimnazija, 2006.
- **Zorko**, Andrej: *Problematika prisilne mobilizacije Slovencev v nemško vojsko v času druge svetovne vojne* (diplomsko delo), Ljubljana, 2006.

2007

- **Puklavec**, Ludvik: *Spomeniki padlim in pobitim mobilizirancem*, Maribor: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko, 2007.
- **Zorko**, Andrej, in Jerman, Gregor: *Okupacija, mobilizacija*, Trbovlje: Zasavski muzej, 2007.

2008

- **Kralj**, Ivan: *Zaznamovalo me je življenje v mlinu*, Ljubljana: Modrijan, 2008.

2009

- **Valenčak**, Mojca: *Okupacijska politika tretjega rajha – mobilizacija v nemško vojsko v Obsotelju 1941–1945* (diplomsko delo), Maribor, 2009.

2010

- **Ferenc**, Tone: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 2, Raznarodovanje*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.

2011

- **Štefanec**, Tone: *Nasilje, žrtve, upor: druga svetovna vojna*, Ljubljana: samozal., 2011.

2013

- **Utrinki** pred pozabo: *Nasilje, žrtve, upor: druga svetovna vojna*, Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko, 2013.

Članki

1975

- **Ževart**, Milan: *Nemška mobilizacija v Saleski dolini*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1975–1976, št. 1–2.

1977

- **Ferenc**, Tone: *Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli*, Krško skozi čas: 1477–1977: zbornik ob 500-letnici mesta, Krško: Skupščina občine: Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 379–446.
- **Ževart**, Milan: *Največji razmah narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem, Osvoboditev Slovenije 1945* (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975), Ljubljana: Borec, 1977.

1979

- **Ferenc**, Tone; **Ževart**, Milan: *Nekatere značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem*, Časopis za zgodovino in narodopisje, št. 1–2, 1979.

1988

- **Ževart**, Milan: *Druga tankovska brigada*, Enciklopedija Slovenije, zv. 2, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.

1989

- **Ferenc**, Tone: *The Austrians and Slovenia during the second world war, Conquering the past: austrian nazism yesterday and today*, 1989, str. 207–223.

1990

- **Penič**, Lojze: *Žrtve druge svetovne vojne v občini Slovenska Bistrica*, Zbornik občine Slovenska Bistrica, zv. 2, str. 262–281.
- **Ževart**, Milan: *Jugoslovanski brigadi v Sovjetski zvezi*, Enciklopedija Slovenije, zv. 4, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.

1991

- **Rihter**, Andreja: *Po sili vojake (nasilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko – okupatorjev zločin). Razstava v Muzeju revolucije Celje, december 1990*, Prispevki za novejšo zgodovino, 31, št. 2 (1991), str. 259–261. (Številke publikacije, izdane v letih 1960–2006, so dostopne tudi na: <http://www.sistory.si/publikacije/?menu=76>.)
- **Ževart**, Milan: *Slovenski prebežnik v ruski zgodovini*, 7D, 16. 10. 1991 (št. 41).
- **Ževart**, Milan: *Nemška mobilizacija na okupacijskem območju Spodnje Štajerske*, 7D, 30. 10. 1991 (št. 43), 6. 11. 1991 (št. 44), 13. 11. 1991 (št. 45), 27. 11. 1991 (št. 47), 4. 12. 1991 (št. 48).

1992

- **Dežman**, Jože: *Strammgliedrig, heldenaengig, tatendurstig*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 101–114.
- **Fideršek**, Franc: *Mobiliziranci v nemško vojsko 1941–1945 v takratni občini Žetale*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 53–60.
- **Grmič**, Vekoslav: *Moralne stiske slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 119–122.
- **Kokalj** Kočvar, Monika: *Prehod nasilno mobiliziranih v nemško vojsko k domobrancem*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko

- 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 115–118.
- **Lajh, Emil:** *Nameni in posledice nacistične prisilne mobilizacije Slovencev v Celju in okolici med drugo svetovno vojno*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 61–68. Ilustr.
 - **Lajh, Emil:** *Nameni in posledice nacistične prisilne mobilizacije Slovencev v Celju in okolici med drugo svetovno vojno*, Celjski zbornik 27 (1992), str. 191–199.
 - **Markovič, Rudi:** *Položaj mobilizirancev v državi Republiki Sloveniji*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 129–174.
 - **Penič, Lojze:** *Grožnje nacistov ter ukrepi proti dezerterm in njihovim svojcem*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 37–51.
 - **Potisk, Franc:** *Bili smo vojaki 2. svetovne vojne*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 123–128.
 - **Türk, Danilo:** *Mobilizacija Slovencev in mednarodno pravo*, *Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni*, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 33–36.
 - **Žajdela, Ivo:** *Mobiliziranci v nemško vojsko*, Slovenec: časopis za politiko, gospodarstvo, kulturo in religijo, 76, št. 49 (29. II. 1992) – št. 67 (21. III. 1992).
 - **Ževart, Milan:** *Nemška mobilizacija na slovenskem Štajerskem*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 9–32. Ilustr.
 - **Žibert, Alojzij:** *Mobilizirani, zaznamovani, pozabljeni*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobi-

liziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1992, str. 69–100.

- **Žibert**, Alojzij: *Slovenci iz nemške vojske zahtevajo svoje pravice*, Slovenec: časopis za politiko, gospodarstvo, kulturo in religijo, 76, št. 164 (18. VII. 1992), str. 20.

1993

- **Penič**, Lojze: *Občina Rače 1941–1945*, Rače in okolica skozi stoletja I, Rače; Pinus: Krajevna skupnost, 1993.
- **Rozman**, Boris: *Bil sem nemški vojak*, Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo, l. 45, št. 3–4, (1993), str. 358–366.

1994

- **Berce**, Jože: *Značilna pot štajerskega Slovenca skozi drugo svetovno vojno*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 63–68.
- **Dežman**, Jože: *Jeseniško okrožje: V sak tretji: usoda moških, rojenih med leti 1916 in 1926*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 43–54.
- **Dežman**, Jože: *V senci mednarodne diplomacije*, Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo, 46, št. 532/533 (1994), str. 483–493.
- **Fideršek**, Franc: *Kot topovska hrana v nemški vojski*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 117–122.
- **Gornik**, Franc: *Trpljenje in krivda prisilno mobiliziranih*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 103–106.
- **Hartman**, Bruno: *Ureditev statusa mobilizirancev v evropskih državah*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje:

- Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 23–26.
- **Kaloh**, Herman: *Tako je bilo po vojni*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 155–156.
 - **Kern**, Leon: *Žrtvovani: Zgodba nekdanjega nemškega vojaka in vojnega ujetnika*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 145–147.
 - **Kljajič**, Damijan: *Žrtve svetovne vojne v krajevni skupnosti Zavodnje in njihova primerjava z žrtvami prve svetovne vojne*, Zbornik 1994/95, Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, Založništvo Pozoj, 1994, str. 105–114.
 - **Kolmanič**, Edvard: *Ukradena mladost*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 123–129.
 - **Linasi**, Marjan: *Problematika mobilizacij v nemško vojsko na Koroškem*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 39–42.
 - **Markovič**, Rudi: *Trnova pot uveljavitve pravic veteranov*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 13–22.
 - **Mlinar**, Anton: *Ujetništvo 1945. leta in pot vračanja*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 137–143.
 - **Penič**, Lojze: *Prostovoljci na slovenskem Štajerskem pred nemško mobilizacijo*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 55–61.
 - **Presker**, Albin: *Prevare in poboji*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v

nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 131–135.

- **Pšeničnik**, Boris: *Pot prostovoljca jugoslovanske vojske in »prve celjske čete« skozi vojno*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 149–154.
- **Puklavec**, Ludvik: *Značilnosti mobilizacije v severovzhodni slovenski Štajerski*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 107–116.
- **Zavrnik**, Braco: »Švabski vojaki« znova marširajo: še eni veterani druge svetovne vojne, *Delo*, 36, št. 47 (26. II. 1994), str. 31.
- **Železnik**, Janez: *Slovinci v enotah NOV, ustanovljenih v Sovjetski zvezi*, *Svobodna misel* 1994, št. 6.
- **Ževart**, Milan: *Prisila in odpor – pobegi prisilno mobiliziranih Slovencev iz nemške vojske*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 27–38.
- **Žibert**, Alojzij: *Vojaki po sili – zakaj?* Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1994, str. 69–102.
- **Žibert**, Alojzij: *V ognju Stalinovih orgel*, Mobiliziranci: pričevanja slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko v letih 1941–1945, 1994, str. 47–57.
- **Žnidarič**, Marjan: *Prisilna mobilizacija v nemško vojsko 1941–1945*, *Svobodna misel*, 1994, št. 33.

1995

- **Žibert**, Alojz: *Mobiliziranci v nemško vojsko*, Kranjski zbornik, 1995, str. 181–200.
- **Žibert**, Alojzij; Mencinger, Lea: *Vsaka vojna strezni le eno generacijo*, *Gorenjski glas*, l. 48, št. 45 (9. VI. 1995), str. 17 = Snovanja 71. Portret.

- **Žlebir**, Danica: *Slovenski fantje so bili topovska hrana na bojiščih Evrope in Afrike: mobiliziranci v nemško vojsko izpolnjujejo zaobljubo*, Gorenjski glas, l. 48, št. 45 (9. VI. 1995), str. 4.

1996

- **Blagoslovitev** *spominske plošče na Brezjah 10. junija 1995* (Nagovori: Jožeta Ahačiča, Vladimirja Černeta; Nagovor nadškofa in metropolita dr. Alojzija Šuštarja), Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 223–227.
- **Dežman**, Jože: *Moja zgodba*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 34–40.
- **Esih**, Štefan: *Odškodnina za mobilizirane Slovence v nemško vojsko*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 173–176.
- **Fideršek**, Franc: *Mobilizacija posameznih letnikov ni bila enkratno dejanje*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 55–57.
- **Jan**, Darja: *Statistična obdelava podatkov vpoklicanih moških v nemško vojsko s področja Celjskega okraja*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 23–29.
- **Klemenčič**, Tine: *Moja zgodba o preživetju vojne*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 179–185.
- **Kljajič**, Damijan: *Žrtve 2. svetovne vojne Zavodenj in Šentvida*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996.
- **Kunšič**, Janez: *Mojo vojno pot sem nekoliko oblikoval tudi sam*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 185–205.

- **Markovič, Rudi:** *Mobiliziranci in njihova vojna za priznanje statusa*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 101–107.
- **Odkritje spomenika v Celju 6. maja 1995** (Nagovora Rudija Markoviča in Jožeta Zimška; Nagovor mariborskega škofa dr. Franca Krambergerja), Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 217–222.
- **Penič, Lojze:** *Gaj junakov – Heldenbain*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 30–34.
- **Poznič, Jože:** *Vojak pri Nemcih in partizanih – ujetnik pri Nemcih, Amerikancih in v Jugoslaviji*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 176–179.
- **Presker, Albin:** *Reševanje zadev vojnih invalidov in vdov*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 168–172.
- **Puklavec, Ludvik:** *Število mobiliziranih v paravojaške in vojaške strukture nemškega rajba – poizkus sinteze*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 41–54.
- **Puklavec, Ludvik:** *Kakšna je resnica o posegu Slovencev v nemški vojski na dogajanje v začetku nemške ofenzive pri Kursku*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 58–65.
- **Slavec, Igor:** *Peščeno zrno v viharju*, Gorenjski glas, 49, št. 79–90 (4. X. 1996–15. XI. 1996). (Izhajalo v vsaki številki, razen v št. 87. Vsebuje: »Moj rod, odkod sem in kdo sem«, »Leta okupacije 1941/42«, »Delovna služba – RAD februar/maj 1943«, »Nemška vojska«, »"Počitnice" na Norveškem julij 43/maj 44«, »Na Danskem junij/avgust 1944«, »Fronta: Poljska–Serok–Narew Varšava september/oktober 1944«, »Poljska–Stromiec 28. 11. 1944–31. 12. 1944«, »Velika ruska zimsko ofenziva 14. 1. 1945«,

»Zadnji boji po Nemčiji in Češki do kapitulacije in ujetništvo februar/maj 1945«, »Vrnitev domov in epilog vsega dogajanja do 9. 11. 1945«.)

- **Stamejčič**, Damjana: *Mnoge žrtve vojnega nasilja nimajo dokazil*, Delo, l, 38, št. 6 (9. 1. 1996), str. 7.
- **Stanonik**, Marija: *Pesnjenje slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 65–92.
- **Supančič**, Anton: *Po naključju med vojaki uporniki*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 209–212.
- **Škrjanec**, Stanko: *Spomini*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 205–209.
- **Tovšak**, Slavica; Novak, Miroslav: *Nemški mobiliziranci v gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 17–23.
- **Videmšek**, Vladimir: *Skozi pekel vojne in ujetništva*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 212–216.
- **Ževart**, Milan: *O prisilni nemški mobilizaciji na slovenskem Štajerskem*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 10–12.
- **Ževart**, Milan: *O nemški prisilni mobilizaciji v Saleški dolini*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 12–15.
- **Žibert**, Alojzij: *Prizadevanja za priznanje oskerbovalnin za invalide in druge vojne žrtve v ZRN in Jugoslaviji do leta 1991*, Zbornik referatov, Celje: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1996, str. 108–167.

1997

- **Dežman, Jože:** *Kartofel daje nam pogum, Erdepfelzmage pot nam kaže: zgodba Leona Kerna*, Delo, l. 39, št. 294 (20. XII. 1997), str. 41.
- **Gorenšek, Rok:** *Žareče nebo nad Münchnom*, Prepih: od javnosti odvisen časopis, 7, št. 13–14 (4. VII.–1. VIII. 1997).
- **Kavčič, France:** *Nemški mobiliziranci so postali partizanski prostovoljci*, Loški razgledi, 44 (1997), str. 108–123.

1998

- **Dežman, Jože:** *Žrtvovani za rajh*, Gorenjski glas, l. 51, št. 39 (22. V. 1998), str. 24–25.
- **Jereb, Peter:** *Zgodba enega izmed nekaj desetisočev*, Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni: 4. zbornik, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1998, str. 189–212.
- **Mencinger, Lea:** *Čudna mladost na fronti: Igor Slavec: Peščeno zrno v viharju*, Gorenjski glas, l. 51, št. 11 (10. II. 1998), str. 12.
- **Žibert, Alojzij:** *Prisilno mobilizirani v nemško vojsko*, Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik, Kamnik: Občina, 1998, str. 122–133.

1999

- **Dežman, Jože; Dežman, Kolja:** *Žrtvovani za rajh: poskus seznama v bojih nemške armade in v ujetništvu izginulih mobilizirancev v nemško vojsko*, Gorenjski kraji in ljudje, 11, Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945, 1999, str. 317–349.
- **Dežman, Jože:** *Niso jih uklonili*, Gorenjski kraji in ljudje, 11, Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945, Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko 43–45, 1999, str. 9–25.

2000

- **Dežman, Jože:** *Ali je moglo biti vse to res?: ob dnevu mrtvih – preživetvena trma gorenjske generacije 1916–1926*, GG: Gorenjski glas – revija, l. 1, št. 10 (okt. 2000), str. 12–15.

- **Jeraj, Alojz:** *Dolga vojna pot savinjskega splavarja: Od mobiliziranca v nemško vojsko do De Gaullovega vojaka*, Svobodna misel, leto 38, št. 2 (28. jan. 2000), str. 15–18.
- **Jeraj, Alojz:** *Dolga vojna pot savinjskega splavarja: V Aleksandrijo!* Svobodna misel: leto 38, št. 3 (11. feb. 2000), str. 15–18.
- **Vatovec Einspieler, Violeta:** *Status prisilno mobiliziranih ima 256 ljudi: za priznanje statusa prisilno mobiliziranih so v Celju prejeli 438 vlog*, Večer, l. 56, št. 173 (27. jul. 2000), str. 15.

2001

- **Dežman, Jože:** *Niso se predali: preživetvena trma gorenjske generacije 1916–1926*, Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni, Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 2001, str. 155–541.
- **Dežman, Jože:** *Čiščenje duš*, Večer, l. 57, št. 253 (3. nov. 2001), str. 44.

2003

- **Jesenovec, Stanislav:** *Bil sem Panahov Petre iz Jezernice: v pripravi ponatis zanimive pripovedi*, Kranjčanka: priloga Gorenjskega glasa za dame in pametne gospode, jul. 2003, str. 24.
- **Košnjek, Jože:** *Gorenjski kanonirji iz Landsberga: letos mineva 60 let od prisilne mobilizacije slovenskih mož in fantov v nemško vojsko. Okrog sto Gorenjcev se je za »kanonirje« urilo v bavarskem mestu Landsberg*, Gorenjski glas, l. 56, št. 80 (10. okt. 2003).
- **Rebernik, Rudi:** *Ujetnika v sovražnikovi uniformi*, Viharnik: glasilo delovne organizacije Gozdno gospodarstvo Slovenj Gradec, 35, št. 6 (jun. 2003), str. 14.

2004

- **Hartman, Bruno:** *Smernice za obravnavanje Spodnještajercer v nemški vojski med 2. svetovno vojno*, Časopis za zgodovino in narodopisje = Review for history and ethnography, Letn. 75 = n. v. 40, št. 2/3 (2004), str. 501–513.

2005

- **Košnjek**, Peter: *Mobiliziranci še iščejo pravico*, Gorenjski glas, l. 58, št. 55 (12. jul. 2005), str. 2.
- **Kramberger**, Nataša: *Sočutja, ljudje, ne starih zamer!*: z Jožefom Zaletingerjem, ki se je kot nemški mobiliziranec boril v Normandiji, Večer, l. 61, št. 253 (2. nov. 2005), str. 11.
- **Šorn**, Mojca; Tominšek Cehulić, Tadeja: *Izgube in smrtne žrtve*, Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, str. 790–795.
- **Žnidar**, Ivan: *Da se osveži spomin*, Svobodna Slovenija = Eslovenia libre, letn. 64, št. 8 (2005), str. 3.

2006

- **Kocjančič**, Klemen: *Pripadniki Waffen-SS iz Slovenije in slovenskega rodu izven Slovenije*, Vojnogodovinski zbornik, št. 26 (2006), str. 71–83.

2007

- **Bratuša**, Milena: *Mobilizacija v nemško vojsko pri Svetem Tomažu*, Prispevki za novejšo zgodovino, letn. 47, št. 1 (2007), str. 115–129.
- **Lomšek**, Maks: *Ko poraz postane zmaga*, List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše, l. 14, št. 4 (26. apr. 2007), str. 37–40.

2008

- **Hanc**, Marjanca: *Visok krvni davek nič krivih mobilizirancev v nemško vojsko*, Delo, l. 50, št. 87 (15. apr. 2008), str. 6.

2009

- **Zorko**, Andrej: *Mobilizacija v nemško vojsko*, Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi: zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra 2009 v Ljubljani, str. 83–93.

2012

- **Dežman**, Jože: *Memory on forced mobilization in Slovenia*, Mobilization into the Wehrmacht in the occupied lands of the Third Reich: international conference, National Museum of Contemporary History, 18–19th October 2012, Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 2012.

Jože Berlec

USODA MOJEGA BRATA, PRISILNO MOBILIZIRANEGA SREČKA BERLECA

Moj oče Jernej Berlec je bil rojen 5. 9. 1890 v Kamniku, Šutna 68 (danes Usnjarska 3), izučil se je za čevljarja in je do 20. 6. 1910 delal v Trstu. Tedaj je odšel služiti štiriletni vojaški rok v Ljubljanski 17. pešpolk. Po odsluženju vojaščine bi se moral vrniti domov. Ker pa se je pričela I. svetovna vojna, so celoten polk poslali na vzhodno fronto v Galicijo. Po napadu Italije je bil premeščen na Doberdob, kjer je bil dve leti na soški fronti, nato pa je odšel na južnotirolsko fronto.

Septembra 1918 je dobil enomesečni dopust, potem pa je prišlo do razpada avstrijske fronte in vse vojaštvo se je umikalo peš, tudi preko Kamnika, v Avstrijo, na Madžarsko in Češko. Ustanovljene so bile straže v Kamniku in po vaseh Tuhinjske doline, ki so imele nalogo nadzorovati umikajočo se vojsko, da ne bi prišlo do nasilja nad prebivalstvom in do kraj. V tej straži je sodeloval tudi Jernej. 14. 1. 1919 pa se je na občini v Kamniku javil za prostovoljca za obrambo severne meje.

Jernej Berlec se je poročil z Marijo Štrajhar iz Buča in rodili so se jima štirje otroci: Jože (1919), Marija (1921), Srečko (1924) in Janez (1927).

Srečko Berlec – prisilno mobiliziran nemški vojak

Srečko Berlec se je po končani osnovni šoli učil za urarja (najprej pri Žlebniku v Domžalah, ker pa je mojster umrl, je učenje nadaljeval in



Družina Berlec leta 1924: oče Jernej, mama Marija in otroci z leve proti desni – Srečko, Marija in Jože, najmlajšega sina Janeza ni na sliki, saj se je rodil 1927. (Arhiv Jožeta Berleca)



Družina Berlec leta 1940: mama Marija in otroci z leve proti desni: Jože, Marija, Srečko in Janez (arhiv Jožeta Berleca)

zaključil pri urarju Vilku Cerarju v Kamniku). Mesec po tem, ko se je izučil za urarja, je bil 13. 1. 1943 izdan obvezen vpoklic za vse fante, rojene v letih 1920 do 1924, na obvezno delo (Reichsarbeitsdienst – RAD). Po pregledu v Narodni čitalnici (današnja kavarna Veronika) so jih pod močno policijsko stražo odpeljali na železniško postajo, od tu pa z vlakom v Kranj, kjer jih je čakala vlakovna kompozicija z napisom »Oberkrainer

Freiwilligen^[1]«. Ko so fantje videli ta napis, niso hoteli vstopiti, dokler ga policija ni odstranila.



Potrdilo mestnega županstva Kamnik o prostovoljnem pristopu Jerneja Berleca k Maistrovim borcem (arhiv Jožeta Berleca)

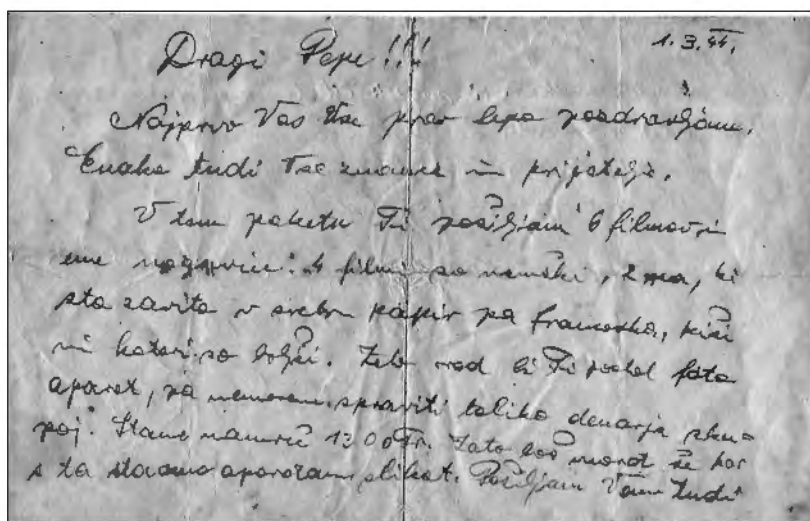
Z vlakom so jih odpeljali v Baumgartenberg pri Linzu v Avstriji. Na njihovo veliko presenečenje jih je tam postajni načelnik pozdravil v lepi slovenščini – bil je Kamničan Franc Novak. Tam so jih nastanili v taborišče, kjer so imeli redno vadbo, le da so namesto pravega orožja uporabljali lopate.

Po štirih mesecih vadbe so dobili dva tedna dopusta in so lahko odšli domov, razen Slovencev, ker je bila Slovenija razglašena za »banditengebit« (področje banditov) in je zato obstajala velika nevarnost, da se po dopustu ne vrnejo. Organizirali so jim dopust na Češkem – v Pragi in

¹ Gorenjski prostovoljci.

Plznu. V tej skupini je bilo tudi več Kamničanov – sosed Dušan Pirc, fotograf Franc Zajc, ... V tem času so bili dovoljeni tudi obiski, zato sva šla (Jože Berlec – brat Srečka) in sosed Ivo Pirc 10. 3. 1943 k bratoma na obisk – obisk je bil omejen na eno uro in pod nadzorom straže – tedaj sem svojega brata zadnjič videl.

15. 4. 1943 je fante v taborišču obiskala vojaška komisija in jih nagovarjala, da prestopijo v enote SS. Ker ni bilo prostovoljcev, so jih nekaj odbrali, ostale pa so poslali v Šlezijo – v Breslau (poljsko mesto Wrocław) in nato Glogau (poljsko mesto Głogów). Tam so se dva meseca usposabljali za pehotno vojsko, potem pa so jih poslali na rusko fronto. Srečka in še dva druga urarja so poslali v Berlin, kjer so dobili rezervne dele za ure, potem pa so hodili od kasarne do kasarne in vojakom popravljali ure. V decembru 1943 ga je pot zanesla tudi v Pariz in tam jih je nek gostilničar zelo počastil, ko je zvedel, da so Slovenci – prisilni mobiliziranci. Omogočil jim je celo

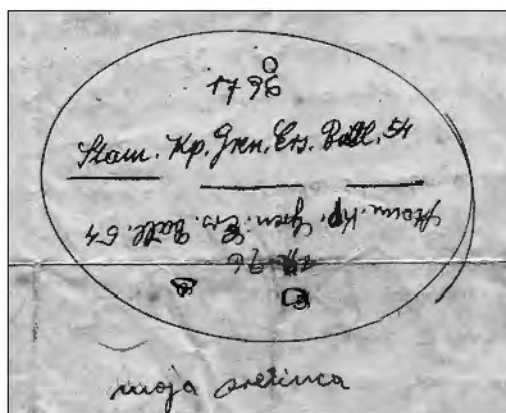


Dragi Pepe!!!
1.3.44
Kajprav Vas ste prav lepo področje.
Kerha tudi Vas enost in prijatelj.
V tem paketu so posiljam 6 filmov in
ene naprave. 4 filmi so nemški, 2 pa, ki
ste ravno v srebrni papir na francoski, kine
ni kateri so boghi. Telo vod a' se postal foto
aparat, pa nemoreno spraviti taliko denarja sken
poj. Hans nemore 1300Fr. Telo vod nemore se kor
s ta storano aparatom plikat. Posiljam vam tudi

Prva stran pisma vojaka Srečka Berleca svojemu bratu. Pismo je bilo poslano skupaj s fotografskimi filmi, ki jih je kupil v Franciji. (Arhiv Jožeta Berleca)

poslušanje radia London v slovenskem jeziku. Iz Pariza je družina prejela tudi božično voščilnico.

Marca 1944 so to urarsko ekipo poslali v La Rochelle na atlantski obali. To je kraj, kjer so izselili skoraj vse prebivalstvo, in tu je bila luka za vojno mornarico, tudi za podmornice. V bližini je bila trdnjava Jaffe Gironde Nord – izjemno močno utrjena z bunkerji in protiletalsko obrambo. Tu je bilo okoli 20.000 vojakov in več generalov. Ko je zavezniška vojska osvobodila že skoraj celotno Francijo, se te trdnjave sploh niso lotili, temveč so jo obkolili. Prav zaradi podmorniške povezave je bil ta kraj dobro preskrbljen z vsem potrebnim in jih obkolitev ni prizadela. 12. 4. 1945 so jim zavezniške sile dale tridnevni ultimat za predajo. Ker pa tega niso sprejeli, so jih 15. in 16. 4. 1945 napadli z vsemi silami in vsemi oblikami orožja – bombardiranje z letali, topovi, pehotni napadi. Pehotne zavezniške enote so bile večina angleške in francoske. Francoske enote so bile sestavljene večinoma iz kolonialnih – senegalskih vojakov.



Vojak Srečko je v pismu mami narisal svetinco – identifikacijsko ploščico vojaka. Obris je naredil po jekleni ploščici, ki jo je nosil okoli vratu, podatke pa je z nje prepisal. Ob smrti so polovico ploščice pustili njemu, drugo polovico pa so vzeli – pod to številko je bil potem tudi pokopan. (Arhiv Jožeta Berleca)

Kmalu po začetku napadov je bil Srečko ranjen v levo koleno – to je z dvigom roke sporočil nadrejenim in zato mu je prišel bolničar obvezat rano. Rane mu še ni obvezal, ko so v strelski jarek vdrli francoski vojaki (Senegalci) in bolničarju niso dovolili dokončati dela. Srečko si je rano do konca povil sam. Po končanih bojih so ujete nemške vojake postrojili in odpeljali v taborišče. Srečko in še en vojak v bližini nista mogla hoditi, zato sta obsedela v jarku. Ko se je kolona ujetnikov oddaljila za 100 metrov, sta pristopila dva Senegalca in oba ujetnika ubila s strelom v tilnik.

Naslednji dan so pripeljali nemške vojake, da so padlim vojakom vzeli polovico ploščice – spoznavnega znaka, ki so ga imeli okoli vratu, in jih pokopali. Na grobove so postavili križe in na križ napisali vojakovo številko s te spoznavne ploščice. Tam je nastalo pokopališče s preko 5.000 grobovi padlih.

Podrobnosti o Srečkovi smrti sem dobil od njegovih sotrpinov – Slovencev, ki so bili tudi med ujetniki, ki so morali padle vojake pokopavati



Pismo od Deutsche Dienststelle, ki je prispelo v Kamnik tri leta po končni vojni. (Arhiv Jožeta Berleca)

Az. Ref. VI/B 76 992 Datum 28.6.48

Die Dienststelle hat die traurige Pflicht, Ihnen mitteilen zu müssen, daß nach einer hier eingegangenen Meldung
Ihr Angehöriger Felix Berletz
geb. 13.1.24 in Stein am 16.4.45 gefallen - verstorben ist.
Todesort: Jaffe/Stützpunkt Gironde-Nord
Grablage: Hldfrdhf. Jaffe

Die Sterbefallanzeige ist heute dem ~~Ständesamt in I Berlin O2, Stralauerstr. 42-43~~
zuständigen Ständesamt in I Berlin O2, Stralauerstr. 42-43
übersandt worden, wohin Sie sich wegen Ausstellung der Sterbeurkunde
wenden wollen.

Weitere Nachrichten liegen hier nicht vor.

St. B. 1400 A. DE. GENT. 2
PERSONNEL DEPLACÉS
In liquidation V.A.P.
E. Aitken - 370 cl. Arsenal L. 1111
Chief of Population Technique

David E. Klein

Konec upanja: 28. 6. 1948 je mama Marija dobila od Deutsche Dienststelle obvestilo, da je njen sin Felix Berletz (slovensko: Srečko Berlec), rojen 13. 1. 1924 v Steinu, 16. 4. 1945 padel v Jaffe/Stützpunkt Gironde-Nord in je pokopan na pokopališču v kraju Jaffa. (Arhiv Jožeta Berleca)

– Srečka sta pokopala dva Slovenca, eden iz Žirovnice in drugi iz Preddvora. Te podatke je priskrbel Srečkov brat Janko, ki je bil 11. 5. 1945 mobiliziran v KNOJ in poslan na Jesenice, kjer so sprejemali izseljence, taboriščnike in vojne ujetnike. Tako je prišel v začetku septembra 1945 tudi transport vojnih ujetnikov iz Francije in med njimi je bilo 15 fantov, ki so bili s Srečkom skupaj v isti trdnjavi in so bili dobri prijatelji.

Florjan Koželj

DOLGA POT DO DOMA

Florjan Koželj: »Motiv za beg sem vzel iz knjige Pod svobodnim soncem, ki smo jo še v šolskih časih tako vneto prebirali, in od sosedovega strica, ki nam je otrokom, ko smo skupaj pasli, znal tako zanimivo pripovedovati svoje dogodivščine še iz prve svetovne vojne.« (Arhiv Ivanke Učakar)



Spomin mi hiti za več desetletij nazaj, v leto 1944. Naša enota je bila na Poljskem, približno 40 km JV od Čenstohove, z nalogo pomagati policiji in gestapu v boju proti poljskim partizanom in odporniškemu gibanju. Bilo je proti koncu maja ali v začetku junija, ko je nemška vojska blokirala vasi in vzpostavila neprekinjen obroč približno 300–500 m od vaških hiš. Vojaki smo dobili povelje za tako imenovano mrtvo stražo. Streljati je bilo treba na vse, tudi na živali. Posebna pozornost je bila usmerjena na pse in golobe, ker so se Nemci verjetno bali, da bi jih partizani uporabljali za medsebojno obveščanje.

Preganjanje poljskega naroda me je zelo prizadelo

Enota, v kateri sem bil, in vas, ki smo jo imeli obkoljeno, sta kar dobro prenesli ta vojaško-policijski ukrep. Policija je naredila res grobo preiskavo po hišah, vendar pa zaprli ali odpeljali niso nobenega vaščana. V sosednjih vaseh je bilo pa bolj vroče.



Fotografija je nastala med vojaškim urjenjem mladih Gorenjcev na zahodni francoski obali. Florijan Koželj sedi desno spodaj. (Arhiv Ivanke Učakar)

Tudi Nemce so partizani znali presenetiti. Četrto četo našega bataljona so vso razorožili in vojake v samih spodnjih hlačah poslali naprej. Poljski partizani so bili bolj humani od srbskih, nobenega nemškega vojaka niso ubili, medtem ko so srbski partizani običajno vse ujetnike usmrtili. To sem sam doživel po koncu druge svetovne vojne, ko sem služil jugoslovansko vojsko. Vsa preganjanja poljskega naroda so me zelo prizadela. Zato sem po končanih vojnih operacijah sklenil, da iz nemške vojske pobegnem.

Po treh dneh, kolikor je trajala vojaška akcija proti partizanom, smo se vrnili v stavbo, kjer smo bili nastanjeni, na počitek. Včasih je bila to šola, ki so jo Nemci zasedli, učitelje in druge zaposlene pa pregnali. Svojo namero o pobegu sem povedal še drugim Slovencem, ki pa niso imeli poguma, da bi se mi pridružili. Verjeli so komandi, da bomo po končani ofenzivi proti partizanom tudi Slovenci dobili dopust. Sam pa v to nisem verjel, ker sem že spoznal nemški propagandni žargon. Predvideval sem celo, da nas lahko doleti tudi takojšnja premestitev na fronto, in sicer zato, ker so nam oficirji poročali, kako uspešno nemška vojska v Ukrajini zadaja uničujoče udarce ruski vojski. Takim izjavam še Nemci niso verjeli, posebno ne tisti, ki so že doživeli rusko fronto in so iz izkušenj vedeli, kako se nemška vojska po načrtu umika. Ampak kaj takega je bilo na glas že nevarno razmišljati, ker si bil lahko obtožen, da kvariš vojaško moralo. Vendar pa se je kljub budnosti komande med prijatelji veliko vedelo.

V vojaških veččinah smo bili nemški vojaki zelo dobro izurjeni, imeli smo tudi zelo dobre inštruktorje za to. Sam osebno sem bil že v Franciji, kjer sem bil skoraj eno leto, preden sem bil premeščen na Poljsko, deležen tritedenskega zelo aktivnega praktičnega urjenja, in sicer tako v frontalnem bojevanju, gverili kakor tudi proti gverili. Z vidika vojaške tehnike zelo zanimiva zadeva. Tako da smo Slovenci, s katerimi sem bil skupaj, to tudi zelo uspešno uporabljali, ko je šlo zares – pa naj je bilo to že v nemški vojski, v rusko-jugoslovanski brigadi na Sremski fronti, v Bosni, v prekomorskih brigadah od Splita do Trsta ali vseslovenskih partizanskih brigadah (Prešernova, Vojkova, Šlandrova), ki so se borile proti okupatorju na domači, slovenski zemlji. Meni, hvala bogu, tega vojaškega znanja ni bilo treba uporabiti, razen v nekaj izjemah.

Nad drugimi Slovenci, ki se mi niso hoteli pridružiti pri pobegu iz nemške vojske, sem bil malo razočaran. Predlagal sem jim, da poiščemo zvezo s poljskimi partizani ali pa jo mahujemo kar proti domu. Jaz sem se potem

odločil, da grem sam domov, čeprav sem bil od Slovenije oddaljen več kot 1.000 km. Motiv sem vzel iz knjige Pod svobodnim soncem, ki smo jo še v šolskih časih tako vneto prebirali, in od sosedovega strica, ki nam je otrokom, ko smo skupaj pasli, znal tako zanimivo pripovedovati svoje dogodivščine še iz prve svetovne vojne. Pripovedoval je, kako so ga Rusi ujeli in odpeljali v Zakavkazje, od koder je, ko se je začela ruska revolucija, pobegnil in mu je po treh mesecih potovanja z različnimi dogodivščinami uspelo srečno priti domov v Slovenijo, takrat še v rajnko Avstro-Ogrsko. Zato nisem veliko razmišljal in se odločil, da grem v nedeljo, 4. junija 1944, sam proti Sloveniji, proti domu. Le pripravil sem se preslabo.

Priprava in beg iz nemške vojske

Nedelja, 4. junija 1944, zjutraj – običajen dnevni red. Ob šestih vstajanje, pospravljanje sobe in ležišč, spali smo na slamnjačah na tleh, nekateri so imeli tudi volnene ali konopljene blazine, zajtrk in nato telovadba s puškami za kondicijo.

Tega dne je komandant čete odredil tudi tek čez ovire, ki da ga bo vodil sam in kdor ga bo prehitel, bo dobil tri dni prosto. To pa se mi je zdelo kot nalašč, da izkoristim sebi v prid. Tek na dolge proge sem veliko treniral še v Jugoslaviji pri Slovenskih fantih in tudi v nemški vojski mi ni šlo slabo.

Že kmalu po startu sva bila s komandantom na čelu vseh, dobro sem mu sledil za petami. Začel me je izigravati, vendar sem njegove trike že poznal in mu nisem pustil, da bi se mi preveč oddaljil. Vedel sem še od prejšnjih tekmovanj, da za ogrevanje potrebujem precej časa. Ko pa sem začutil, da imam dovolj moči, sem začel pospeševati in razdalja med nama se je začela krajšati. Ko je komandant to opazil, je poskušal pospešiti tek, vendar mu ni več najbolje uspelo, ker je že na začetku preveč izčrpal svoje moči. Nato je sledilo še preskakovanje raznih ovir, jarkov in grmovja, in takrat sem ga dohitel, pri zadnjem jarku pa tudi prehitel. Po nadaljnjih 20–30 m je dal

znak, da je tekme konec. S strumnim korakom se mi je približal in mi čestital ter izjavil, da ga še nihče ni prehitel, in me vprašal, od kod da sem se vzela. Odgovoril sem mu, da sem iz Slovenije, kjer je doma naš Štukelj, in dodal, če ga pozna. Rekel je: »*Da, da, mladi gospod.*« Nato sem ga vprašal, ali lahko takoj dobim tri dni prosto in dovolil mi je.

Takoj sem jo ubral proti šoli, a glej ga zlomka, ko sem prišel tja, mi je dežurni takoj dal zaposlitev v skladišču za čiščenje rezervnih oblek in obutve. Kasneje se je to izkazalo celo za mojo veliko srečo. Treba je bilo samo skladišče pomesti in pobrisati prah, kar sva z nekim Nemcem hitro opravila. Po opravljenem delu naju je dežurni vprašal, ali bi bil kdo od naju pripravljen počistiti še shrambo s hrano. Takoj sem se javil, kar se mi je bogato obrestovalo. Po opravljenem delu se mi je posrečilo izmakniti dva zavitka margarine, velik kos salame in skoraj kilogramski komis. Vse sem pretihotapil v sobo in skrnil v telečnjak, kjer sem že imel dva kosa komisa, ki sem ju dobil za cigarete, ki sem jih kar veliko prihranil, ker sam nisem kadil. Cigarete so bile med vojno na splošno zlata vredno plačilno sredstvo povsod, ne samo v vojski. Potem sem čakal na ugoden trenutek, ko se bom lahko neopazno odpravil na pot proti Sloveniji – proti domu. Pojavil se je že takoj po kosilu, ko se je šola izpraznila, samo v spodnjih prostorih sem opazil nekaj vojakov, ki so pisali pisma domov, in pred vhodom dva stražarja. Pravi izhod je bil torej samo skozi okno, kar pa ni bil problem, ker je ob zidu raslo drevo, ne spomnim se več ali hruška ali marelica, ki je bilo z žico pritrjeno k zidu.

Najprej sem spustil na tla telečnjak in počakal, če bo to komu vzbudilo pozornost, nato pa sem se še sam spustil po drevesu na tla, pobral telečnjak in stekel proti zahodu. Imel sem srečo, da me stražarja nista opazila, ker me je zakrivala živa meja, in kmalu sem bil od šole oddaljen že en kilometer. Upočasnil sem korak in se malo razgledal okoli sebe, v katero smer naj sploh grem. Severozahodno sem videl gozdove, proti

zahodu in jugu pa nepregledne valovite planjave pšenice in vmes tudi koruze. Usmeril sem se proti jugozahodu, kakor sem se že prej odločil, da je najbolje, kolikor sem si zapomnil zemljevid. Orientiral sem se po soncu, čas pa ocenil približno, ker ure nisem imel. Tako sem korakal kar skozi pšenico do večera in še malo v noč. Potem sem po tleh pogrnil odejo, ki sem jo vzel s seboj, se ulegel in zaspal. Koliko časa sem spal, ne vem, spomnim pa se, da je bila luna, ko sem se prebudil, že precej visoko, torej je moralo biti že čez polnoč. Malo sem malical, zvil odejo in jo dal na telečnjak ter jo ubral naprej proti jugozahodu. Ko se je pričelo daniti, sem opazil, da moja pot pelje proti vasi, zato sem spremenil smer bolj proti severu, tako da sem vas obšel, potem pa zopet ves dan nadaljeval proti jugozahodu skozi nepregledne žitne planjave. Imel sem srečo, da je ob robu njive tekel potoček, ker sem bil zaradi suhe hrane in vročine zelo žejen. Tako sem hodil še ves drugi dan in noč. Ko sem se utrudil, sem se malo odpočil, pa zopet naprej. Tretji dan pa se je okolica začela precej spreminjati. Med njive so se pomešali manjši gozdčki, grmičevje in travniki s kopicami sena.

Četrtega dne sem okoli desete ure prišel do železniškega prehoda in pomislil, da bi bilo dobro uporabiti vlak, da hitreje pridem domov. Zato sem usmeril korak proti severozahodu in hodil ob železniški progi. Po kakšnem kilometru sem prišel do manjše železniške postaje, ki je bila kot jajce jajcu podobna naši na Homcu ob kamniški progi. Verjetno sta bili obe zgrajeni v istem času. Na postaji sem železniškega uradnika vprašal, kdaj pripelje kakšen vlak in če bo odpeljal proti Dunaju, ali se bom moral presesti na drug vlak in kje. Odgovoril mi je, da bom moral počakati dobre pol ure, glede presedanja pa naj vprašam sprevodnika, ki me bo potem pravi čas opozoril, kje moram izstopiti. Tako sem zunaj pred postajo čakal vlak. Na koncu perona sem opazil stranišče in odpravil sem se tja. Ko pa sem šel mimo okna železničarjeve pisarne, sem zaslišal njegov glas, ko je

v telefonsko slušalko, verjetno policiji, sporočal, da je tukaj begunec – dezerter. Postalo mi je malo vroče in takoj sem vedel, kaj to pomeni. Zato sem pohitel do konca stavbe, na stranišče sem kar pozabil, nato pa stekel proti zahodu. Na srečo je bil teren grmičast in porasel s hrastovimi drevesi, da sem lahko neopaženo tekel kakšen kilometer. Nato pa se je začel kar precej strmo vzpenjati proti severozahodu, v ozadju pa je bilo videti gozd, kamor sem se nameraval skriti. Skoraj sem bil že na vrhu hriba, ko sem videl, da gredo po moji sledi trije vojaški policisti na konjih s psom. Kaj sedaj, sem se vprašal in misli so se mi z električno hitrostjo podile po možganih. Zakaj pa imam puško, sem si rekel, in še najboljši strelec sem bil v bataljonu. Hitro sem se ulegel na zemljo, predse položil telečnjak, nanj pa karabinko in nekajkrat globoko vdihnil in izdihnil, da sem se malo umiril. Počakal sem, da so se zasledovalci približali na kakšnih 350 m in pritisnil na sprožilec. Meril sem dobro, ker se je pes takoj zvalil postrani in se pognal v tek. Od razburjenja pa sem pozabil telečnjak, česar sem se spomnil šele po 100 m in se ozrl nazaj. Videl sem samo konje, kje so bili jezdecji pa ne. Naslonil sem se na deblo večjega drevesa in še trikrat ustrelil, potem pa tudi konjev nisem več videl. Policiste je potem verjetno minila volja, da bi me še zasledovali in se izpostavljali. Sam pa sem se potem še najmanj 4 ure s hitrimi koraki prebijal skozi goščavo, nakar pa se je okolica zopet spremenila v žitna polja. Prečkati sem moral tudi manjšo reko, zato sem se sezul, da si nisem zmočil škornjev, in se zopet pošteno odžejal, potem pa sem si po kakšnem kilometru hoje skozi sorščo, to je mešanica pšenice in rži, pošteno odpočil, le zadremati si nisem upal.

Popoldne se je nebo pooblačilo, tako da sem lažje prenašal vročino, pa tudi okolica se je zopet spremenila, med njivami so bili manjši gozdički. Ob robu enega sem zagledal njivo krompirja, česar sem se zelo razveselil, ker sem pozabil telečnjak in z njim vso mojo zalogo hrane, sem bil zelo lačen. Takoj sem začel ruvati krompirjeva stebila in pobirati krompir, ki

sem ga imel namen speči. To sva z očetom večkrat počela, ko sva gozdarila. Pekla sva ga pod poveznjenim loncem, ker pa jaz lonca nisem imel, sem uporabil vojaško porcijo, ki sem jo na srečo vzel s seboj. Za kurjavo sem nabral suhe smrekove veje, da se ni kadilo in bi s tem opozarjal nase. Po malici sem nadaljeval pot in okolica je postajala vedno bolj gozdnata, vmes pa so bili pašniki. Pričelo je rahlo deževati in poiskal sem si zavetje v senenem stogu, ki je imel ob strani večjo luknjo. Verjetno so jo pred menoj že uporabljali pastirji v isti namen. Kmalu me je premagala utrujenost in sem zaspal. Ko sem se prebudil, je že prenehalo deževati in nebo je bilo zopet brez oblčka. Ker nisem vedel, koliko časa sem spal, sem mislil, da je že jutro in sem se odpravil naprej. Ko pa sem nekaj časa hodil, sem videl, da je sonce vedno nižje in da se šele bliža večer, zato sem se vrnil k stogu in v njem prenočil. Zjutraj, ko sem se prebudil, sem pogledal iz luknje in videl ne daleč proč srno z mladičem. Pa nisem imel poguma, da bi mladiča ustrelil, bal sem se, da je v bližini kakšna policijska postaja in bi se s strelom izdal. Tako sem se lačen podal naprej na pot. Še vedno sem bil na Poljskem.

Hodil sem nekako dobre tri ure, ko sem prišel do manjše vasi, vsega 3 ali 4 hiše so bile. Vstopil sem kar v prvo. V hiši so bile samo tri deklice, ki so me prestrašeno gledale. Prosil sem jih za kos kruha in mleko, kar mi je dala starejša deklica. Hitro sem popil mleko, se poslovil in odhitel naprej. Po približno dveh kilometrih sem zopet zagledal samotno hišo, pred katero je moški srednjih let cepil drva. Opogumljen, ker se je pri prvi hiši vse dobro izteklo, sem moškega kar v poljščini pozdravil: »*Dobri den.*« On pa mi je odzdravil: »*Guten tag.*« Nemščino je bolje obvladal kot jaz, zato me je vprašal, če morda nisem Nемеc, ko tako slabo govorim nemško. Povedal sem mu, da sem Slovenec iz Jugoslavije, in takrat mi je, v moje veliko začudenje, rekel v slovenščini: »*A Slovenec si, iz katerega kraja pa? Jaz sem bil 5 let v Trbovljah zaposlen v rudniku in poznam Slovenijo.*«

Zaupal sem mu, da sem pobegnil iz nemške vojske. Postregel mi je z mlečno kavo in kruhom in me poučil, kam naj grem, da bom bolj varen.

Prehodil sem nadaljnjih 10 ali 12 km, ko sem zopet prečkal železniško progo in hodil naprej ob njej, tako kot prvič. Ko pa sem prišel do železniške postaje, nisem nikogar nič izpraševal. Na vlak je čakalo kar veliko potnikov in ko je pripeljal, sem se pomešal mednje, vstopil na vlak in se namestil v kupe. Kmalu je prišla sprevodnica, ki mi je, ker nisem imel vozovnice, brez vsakršnih problemov proti plačilu dala vozovnico. Na naslednji postaji je v kupe vstopil visok moški, sedel nasproti mene, vzela iz aktovke časopis in ga začel prebirati. Pogledal sem in videl, da bere hrvaški časopis, pa sem ga po slovensko vprašal, kaj novega piše. Tako sva se začela pogovarjati. Temo pogovora sem po toliko letih že pozabil, spomnim se samo, da se je predstavil kot trgovski potnik. Rad bi mu zaupal, da sem begunec in ga vprašal, če mi lahko pomaga, ker pa je bil Hrvat, mu nisem zaupal. Vprašal sem ga samo, do kod ta vlak pelje, in odgovoril mi je, da pelje do Dunaja in tam ima službene dolžnosti. Jaz sem mu pa rekel, da grem v Celovec.

Pot iz zapora v zapor in nazaj na fronto

Pozno popoldne, takoj ko je vlak pripeljal na železniško postajo Kamenc, je zatulila sirena za letalski napad. Skril sem se v nekem vrtu za živo mejo in eno uro čakal na konec alarma, nakar sem odšel nazaj na postajo, ki je bila tedaj čisto prazna, samo desetina vojaških policajev je bila tam. Takoj so me legitimirali in me, seveda, ker dovolilnice za izhod nisem imel, takoj odpeljali v policijsko barako, ki je stala poleg postaje, in me začeli zasliševati. Zasliševala sta me dva, starejši je imel čin kapetana, mlajši pa podoficirja. Zlagal sem se, da sem bil na vojaškem transportu, ki je šel proti Italiji oziroma do Gradca. Mlajši me je zaradi mojega dialekta vprašal, če sem Poljak. Ko pa sem odgovoril, da sem Gorenjec, Oberkrainer, je

dejal: *»A tako, temu pa ni nič verjeti. Tam so sami banditi, ki vsi od kraja samo lažejo.«* Zahteval je mojo vojaško knjižico, ki pa se je ujemala s podatki, ki sem jih povedal. Nato je po telefonu poklical mojo enoto, vendar, na srečo, ni dobil zveze, nakar je uslužbenki naročil, naj mi izda potni nalog do Gradca. Sedaj se je pa začelo zapletati, ker nisem vedel, kaj naj rečem, do kam da grem, pa sem rekel kar do grenadirske kasarne. Oba zaslíševalca sta nato odšla iz barake. Starejši se je čez kakih 10 minut vrnil. Ker sem bil še vedno tam, je rekel: *»Kaj čakate, fant bo zamudil vlak, takoj mu izdajte potni nalog!«* in zopet odšel ven. Ko pa je začela uslužbenka pisati potni nalog, se je vrnil mlajši zaslíševalec in jo ustavil. Dvignil je telefonsko slušalko in zopet poklical mojo enoto, ki je bila v mestu Volau. Na mojo žalost je zvezo tokrat dobil in med pogovorom začel ponavljati: *»A tako, a tako!«* Potem pa je stopil k meni z naperjeno pištolo in mi rekel: *»Na mestu si aretiran in če se boš sumljivo obnašal, te bom takoj ustrelil.«* Odvzel mi je puško, ki sem jo še vedno imel, odprl zapirac in ko je videl, da je naboj v cevi, me je zelo pisano pogledal. Izpraznili so mi tudi vse žepe, odvzeli opasač s torbo in vse popisali. Našteli so več kot 300 ostrih nabojev, puško, bajonet in okoli 1.500 DM gotovine. Takrat pa sem postal zelo togoten, ker sem tako neumno zapravlil svojo prostost, da so se mi ulile solze po licih. Oficir se je ob to obregnil, češ prej bi mislil, sedaj je prepozno. Vendar pa nisem jokal od žalosti, jokal sem od jeze in kmalu sem se domislil, kako bi se izvil iz te zagate. Ko so me aretirali in peljali v barako, sem videl zraven še eno barako, kjer je bila kuhinja in rdeči križ, pa sem jih prosil, če bi lahko dobil kaj za pod zob, ker že cel dan nisem jedel. Odgovorili so, da lahko, mi dali karte, da naj grem v jedilnico in se potem vrnem. In sem šel, opazil pa sem, da je oficir pomignil enemu policaju, naj me zasleduje. Pomislil sem: *»Nič za to, se te bom že odkrižal.«* V jedilnici sem bil kar hitro postrežen, moj zasledovalec pa se je zabaval z dekleti. Izkoristil sem to in hitro odšel ven. Ravno sem mislil steči, ko je že bil za menoj in me od zadaj prijel za bluzo. Bliskovito sem

se obrnil in ga stisnil za vrat, kakor so nas naučili pri obrambi in napadu. Čisto je bil že bel v obraz in oči je imel vse prestrašene, ko sem pomislil: »*A sedaj boš pa morilec postal!*« in sem stisk malo popustil. Mislil sem, da bo padel v nezavest in mu bom lahko ušel, a je takoj začel vpiti: »*Hilfe, hilfe!*« in s pobegom ni bilo nič. Takoj so me obkolili policaji in vojaki, ki so bili v jedilnici, celo kuhar je pritekel z nožem. Kar dvignili so me s tal in me nesli nazaj v sobo, kjer sem bil prej in me takoj zaslišali, kako je prišlo do spopada. Seveda se moja izjava ni ujemala z izjavo policajja, ki me je zasledoval. Jaz sem izjavil, da sem se ustrašil, da me bo ustrelil in sem ga zato prijel, on pa je trdil ravno nasprotno in da sem hotel pobegniti, verjeli pa niso nobenemu. Porinili so me v manjšo sobo z zamreženim oknom in zaklenili vrata za meno.

Minile so kakšne tri ure, ko so se vrata odprla in trije policaji so me odpeljali v zapor, ki je bil zunaj mesta v preurejeni graščini. Med potjo mi je eden od policajev začel govoriti, naj se nikar ne sekiram, da vsak dan ujamejo tudi po tri vojake ali pa celo več, ki pobegnejo iz vojske, in da so potem zaprti največ mesec dni, potem pa jih pošljejo na fronto. Vse to zanj, ki je bil v zaledju, v tako rekoč privilegiranem položaju, res ni bilo hudo, za obsojence je bilo pa drugače, saj so jih poslali potem na najbolj izpostavljene položaje za »kanonfuter«. To sem sam potem dobro izkusil.

Odpeljali so me v za take primere pripravljeno celico, skozi štiri železna vrata, pa še obzidje je bilo okoli gradu. Vhodna vrata, vrata na stopnišče, vrata na hodniku in vrata z linico v celico, ki je imela pol metra visoko in ravno toliko široko okno, zamreženo z železnim križem. Tako sem postal zelo varovana oseba, kot kakšen ministrski predsednik.

Na trdem lesenem ležišču brez odej sem kmalu zaspal, kar se mi je pravzaprav zelo prileglo po 300 peš prehojenih kilometrih in še 90 prevoženih z vlakom. Pa mi niso dali miru. Okrog polnoči me je obiskal podoficir z dvema spremljevalcema z dobro znanim pozdravom v

pruskem narečju: »*Volen sie nicht aufschten, volen sie nicht melden.*« Ves dremoten sem v slovenščini nekaj zagodrnjal, ne spominjam se več točno kaj. Podoficir je takoj zagrmel: »*Was, was?*«, ko pa mu je spremljevalec pojasnil, da sem jugoslovanski bandit, nisem bil več pomembna oseba in obiska je bilo konec. Vesel sem bil tega, saj sem se potem lahko do jutra v miru naspal. Zjutraj se je z ropotom odprla lina na vratih, videl sem obraz in oči, ki so me opazovale, in slišal glas, ki je rekel: »*Frühstück.*« Dolga roka mi je porinila na polico, ki je služila tudi za zaprtje line, skodelico črne kave, rezino kruha in košček margarine, kar mi je kar teknilo. Čez 10 minut je ista roka skodelico vzela, zaprla loputo in predal sem se svojim mislim, predvsem privajanju na nove okoliščine. Čas sem si krajšal s telovadbo. Delal sem počepe, dvigal noge in roke ter korakal naprej in nazaj, čeprav samo v razdalji dveh metrov, kolikor je merila celica, in skozi majhno okno opazoval okolico. Kmalu sem ugotovil, da bi se dalo, v določenih okoliščinah, iz celice pobegniti. Železni križ na oknu ni bil posebno močno vzdidan in bi se ga dalo z žlico izkopati, potem pa po vejah divjega kostanja, ki so segale čisto do zidu, kakšno močno deževno noč splezati na tla. Tako sem presanjaril celo dopoldne. Ob 12. ali 13. uri se je jutranje dogajanje z loputo na vratih ponovilo in dobil sem kosilo, boljše rečeno tradicionalno nemško enolončnico – zelje in krompir, in ravno tako zvečer. Pomislil sem, da kar dobro skrbijo zame, tako kot smo doma skrbeli za pujske, preden so šli v zakol. Samo upal sem, da jo bom lahko, še preden me vzredijo za zakol, od njihove gostoljubnosti pobrisal.

Tako mi je v tej moji idilični celici potekal čas že tri dni, ko so se četrty dan dopoldne nenadoma odprla vrata in se je najavil na obisk vodja moje enote, še iz Francije. Prav prijazno me je ogovoril: »*Tvojega dopusta je konec, prišli smo pote, da se malo sprehodimo nazaj v našo enoto v mesto Volau.*« In sem se moral posloviti od moje prijazne celice, ki mi je nudila »varno zavetje«.

Na železniški postaji, kjer sem bil aretiran, mi je dobri striček, vodja enote, vrnil vse odvzete mi stvari, s puško vred, rekoč: »*Konec je tvoje gosposčine, kaj pa misliš, da ti bomo še za postrežčka?*« in zopet sem bil stari rekrut. Hitro smo šli na vlak in čez 2 ali 3 ure smo že bili v mestu Volau. Tam se je pa zataknilo, ker zame niso imeli primerne stanovanja. Končno so našli prostor kar v kleti pod kasarniško stražarnico, ki ni bil tako idiličen kot grajska celica, a za silo je že šlo. Od takrat imam posebno lep spomin na somobiliziranca, sedaj profesorja, Milana Detelo z Vira pri Domžalah. Z njegovo pomočjo mi je iz te celice uspelo že drugi dan pretihotapiti pismo za mojo drago mamo, v katerem sem ji sporočil, da je z menoj vse v redu in da sem zdrav. Pozneje sem ugotovil, da je bil pa tudi že skrajni čas, kajti veliko je medtem pretrpela. Že tretji dan po mojem pobegu so na moj dom prišli štirje gestapovci in mama jim je morala pokazati vsa moja pisma, ki sem ji jih pisal. Na srečo ji o moji nameri, da pobegnem, nisem nikoli pisal. Rekli so ji, da so me Poljaki ujeli ali pa sem šel sam k njim. Po prejemu mojega pisma mama ni bila več tako zaskrbljena.

Moji slovenski kolegi, ki se mi pri pobegu niso hoteli pridružiti, so se morali medtem udeležiti protipartizanske ofenzive, ki pa ni bila nič kaj prijetna. Dolgi utrujajoči marši, včasih tudi v smrtni nevarnosti, saj so jim partizani pripravljali velika presenečenja. Posebno nevarne so bile lesene mine, postavljene na gozdnih stezah, in je tako marsikateri nemški vojak ostal brez nog. Vseh teh nadlog sem se jaz takrat rešil s pobegom.

Po tridesetih dneh zapora v omenjeni kleti me je dežurni odpeljal v skladišče, kjer sem dobil vso opremo, ki jo je moral za fronto imeti vojak, ki je bil dodeljen marš bataljonu. V spremstvu so me odpeljali v mesto Breslau (poljsko Wrocław) v pisarno dežurnega oficirja. Tam sem moral oddati vso opremo in se celo sleči do spodnjega perila, nakar so me odpeljali v neko sobo, kjer sem se znašel med samimi dezerterji. Bili smo različnih narodnosti: Čehi, Nemci, Poljaki, nas Slovencev je bilo več kot

10. Dveh se še zelo dobro spomnim. Prvi je bil iz Medvod in je znal pripovedovati prav lepe šale na račun nemške vojske. Pred desetimi leti sem se srečal z njegovim sinom, on pa je že umrl. Drugi je bil pa Ivan Komatar iz Zakala pri Kamniku. Bila sva že v Franciji skupaj v istem bataljonu, on v četrti, jaz pa v tretji četi. Takoj sem se spoprijateljil tudi z nekim Poljakom, vendar je bilo najinega prijateljstva konec v trenutku, ko je videl, da preveč navijam za Ruse. Takrat še nisem vedel, da Poljaki Rusov ne marajo preveč, to sem spoznal šele mnogo let kasneje iz zgodovinskih knjig.

Medtem, ko je Ivan Komatar, uporabljen kot »kanonfuter«, padel na litovski fronti, to sem izvedel šele veliko let po vojni od nemškega rdečega križa, sem jaz šel še skozi zelo težke preizkušnje. Enaindvajset dni sem preživel v vojaškem zaporu v Breslauu, od tega pet dni v delovnem taborišču Auschwitz, ki je bil sestavni del zloglasnega koncentracijskega taborišča Auschwitz. Bili smo stalno pod stražo, hrano smo dobili dvakrat na dan, delali smo na fasadi zapora. Ker smo delali zunaj na odrih, sem nekega dne preko taboriščnih barak videl, da je v taborišče pripeljal transport. Zanimivo je, da je v celotnem kompleksu taborišča izvrstno deloval ustni telefon, tako da smo bili vsi zaporniki o vsem, kar se je dogajalo, zelo dobro obveščeni. Tako sem izvedel, da je prišlo s transportom 4.000 taboriščnikov, od katerih je bila polovica, to so bili bolni, starci, onemogli, takoj določena za pomor v krematoriju.

Zadnjih pet tednov sem preživel na fronti v Zakopanah na Poljskem, kjer pa sem bil večino časa na straži in bil tako delno rešen frontnih bojev. Neke noči, po veliki bitki z Rusi, sem na straži naletel na ranjenega oficirja, ki mu je granata odtrgala nogo, in če mu ne bi takrat takoj pomagal, bi umrl. To dejanje mi je potem pomagalo, da sem po dveh letih dobil nagradni dopust, saj rednega nisem mogel dobiti, ker sem bil v kazenski četi. Tako me je povsod spremljala izredna sreča, za kar se moram zahvaliti

Mariji Pomagaj na Brezjah in v Čenstahovi, h kateri sem se zatekal po pomoč in varstvo. Čudovito me je varovala.

Točno po dveh letih, 11. januarja 1945, sem se zopet vrnil domov med svoje drage domače in v domačo rojstno vas, trdno odločen, da me živega nemški nacisti ne bodo več dobili v roke. Vendar zame tegob še ni bilo konec. Doma sem zašel med kolesje bratomorne državljanske vojne, na koncu sem bil pa z Marijinim varstvom 15. avgusta 1945 izpuščen domov iz taborišča smrti Teharje. Takrat šele se je zame končala druga svetovna vojna, njene rane pa še danes niso pozabljene. Ostaja mi grenak spomin na vse žrtve takratnih ponorelih voditeljev, saj je samo v času, ko sem bil jaz na fronti, na obeh straneh vojskujočih se armad ugasnilo več kot 20 ali 30 tisoč mladih življenj. V spominu imam tudi 15.000 vojaških in civilnih žrtev, umorjenih v Teharjih, že po koncu druge svetovne vojne v Sloveniji. To je bil takrat holokavst slovenskega naroda.

MOJ SPOMIN NA BRATA IVANA JUHANTA

V življenju so stvari, ki jih čas počasi briše, a povsem ozdravi nikoli. Med taka neizbrisna doživetja sodi moj spomin na brata Ivana Juhanta.

Na srednje veliki kmetiji so se rojevale deklice, štiri sestre. Brat Ivan, srednji po rojstvu, naj bi delal in gospodaril na gruntu. Čeprav so ga učitelji zaradi bistrosti predlagali za šolanje, je sam večkrat dejal, kakor se je spominjala mama: »*Jaz bom kmet, samo zemlja ima trajno vrednost ...*«

V otroštvu se je bratu primerila nesreča. Po roki in prsih se mu je polilo vrelo mleko, kar je po dolgotrajnem domačem zdravljenju pustilo rahlo invalidnost, slabotnejšo levo roko. Prav to dejstvo pa naj bi osemnajstletniku koristilo na nemškem vojaškem naboru (»štelungi«). Razvrščen (»potrjen«) je bil namreč »v rezervo B«. Vsi domači smo upali, da bo ta oznaka vplivala na odložen vpoklic na fronto.

V tem času pa so ga začeli obletavati sodelavci partizanov (npr. France Mejač) in ga skušali pridobiti za sodelovanje. Vendar je bil do teh poskusov precej zadržan, saj se je bal, kaj bo z domačimi, če bodo Nemci kaj odkrili. Vsekakor pa je iz domoljubnih razlogov odklanjal Hitlerjevo norenje in se je družil z nekaterimi sorodno mislečimi fanti iz vrst verujočih.

Zgodilo pa se je nepričakovano. Dan pred sv. Petrom so prišli žandarji na senošet, kjer smo nakladali seno. Popolnoma nepripravljenega so ga odpeljali v Kamnik, v zapor, nato pa menda v zbirni center v Mekinje. Po nekaj dneh je bil transportiran v »veliki rajh«, v kraj Orchatz.



Pisemska ovojnica enega od prvih pisem, ki jih je Ivan poslal mami. (Arhiv Maria - Ana Mrčela)

V pismu mami z dne 14. 8. 1943 je pisal o veliki navezanosti na vrstnike v domačem kraju, saj bi rad preko pisem dekletom kaj več izvedel o fantih, ki so bili vpoklicani pred njim. Ganljivo je razmišljal o prisegi in duhovnikovem nagovoru, da se bodo borili za sveto stvar – če zmagajo, se bo po njihovi zaslugi širila tudi vera. Pozval jih je, da naj pred odhodom na fronto, četudi ne znajo nemško, opravijo spoved, dobili bodo odvezo. Brat se je v pismu tudi čudil, kako majhna in skromna je tukajšnja cerkev. Najbrž je imel v mislih mogočnost domače komendske cerkve ...

Pred odhodom na fronto so jim obljubili tri proste dni za morebitne obiske in naš oče se je odpravil na obisk. To pa je bil tudi zadnji stik z domačimi. Sledilo je kratko vojaško urjenje («ausbildung») in devetnajst let stare so poslali na vzhodno fronto, v prve bojne vrste. Približno trideset let prej je okušal bridkosti prve svetovne vojne prav v teh geografskih predelih naš oče.



Ivan Juhant še pred prisilno mobilizacijo: »Polje, kdo bo tebe ljubil ...« (Arhiv Maria - Ana Mrčela)

In nato neskončna pričakovanja pisem soldata Johanna, Feldpost 08116 D. Pisma so prihajala neredno. Starši so me redno pošiljali čakati poštarja, ki je prinašal pošto iz Kamnika. Spominjam se vseh skrbi, dvomov, pričakovanj in razočaranj, kadar dalj časa ni bilo nobenega glasu.

Ohranjeno je eno izmed pisem sestri z dne 9. 12. 1943. Iz zahvale za vso prejeto pošto je vidno, da so pisanja prihajala redno, čeprav so neprestano menjali kraje in je bila fronta oddaljena le 7 km. V pismu z vso toplino in hvaležnostjo piše o ljudeh, pri katerih je nastanjen: »Jem z njimi, oprali so

mi vse, tako da sem uši že precej spravil.» Gospodar hiše je bil namreč v prvi svetovni vojni ujet v Avstriji in je poznal tamkajšnje kraje.

Kar precejšen del pisma pa posveča konjem, saj so bili njegova velika skrb in ljubezen od otroštva. Piše, kako je nekega »unteroficirja« učil jahati, ker je bil ta prvič na konju.

Praktična stran preprostega kmečkega fanta je izražena v stavkih: »*Sedaj pa sem si pa še za božič preskrbel pečenko. Dobil sem pri eni hiši eno veliko gos, da jo bom imel za božič, sedaj pa jo futram, da bo bolj debela.*« Vendar pa je bil ta božič za nas zavil v skrb, strah, negotovost. Pisem ni bilo več ...

Šele leta 1944 je prišlo nemško sporočilo, da je vojak ta in ta pogrešan. Še vljudnostni stavek in družina se je pogreznila v globoko žalost.

Ljubeči spomini, spodbudne želje, molitve so spremljale sina oz. brata, ki je morda v ruskem ujetništvu. »*Upanje umrje zadnje,*« niso le prazne besede. Vse pomladne mesece leta 1945, ko je bila poročena sestra z možem in sinom že na Koroškem, smo prav vsak dan pričakovali kakršnokoli vest o pogrešanem. Starši in starejša sestra so se obračali na vse možne organizacije in posameznike, a je bilo vse zaman.

Ne spomnim se natanko, kdaj se je na našem domu oglasil Franc Bernot iz Palovč – morda poleti 1945 ali celo jeseni. Opisal nam je svoja vojaška leta, ujetništvo v Rusiji in zadnje ure mojega brata.

Nahajali so se v nekem zaklonišču, obkoljeni od ruskih vojakov. Nemški oficir je zaklical: »*Preboj!*« in moj brat je prvi planil iz kritja. Zadelo so ga trije strelji, v prsi in obe rami. Vse so zajeli v rusko ujetništvo, o usodi mojega brata pa ni vedel nič zanesljivega.

Čeprav je včasih resnica manj kruta od negotovosti, je to pričevanje družino znova in dokončno potrla.

Gospod Bernot mi je kasneje, ko sva se srečevala na Vranji Peči, rekel, da s takim obvestilom ne bi nikoli več nikogar obiskal. Pa še to mi je rekel: *»Ivan je bil preveč poslušen, ni se znal prikrivati.«*

Vsa leta mi je zgodba mojega brata kot težko breme ležala na srcu. Nisem je skrivala, a nisem je pripovedovala. Včasih me je zbolelo, kako so krivično vrednotili fante, ki so mladi, nedozoreli, nevedni, z vsiljenimi ideali usahnili na tuji zemlji.

Hvaležna pa sem tistim, ki so vklesali bratovo ime, skupaj z drugimi padlimi v tujini, na ploščo ob vhodu na komendsko pokopališče. Končno pa sme biti vklesano tudi njegovo ime na spomeniku ob očetu in mami. Neizbrisen spomenik pa ima tudi v mojem srcu.

Jože Ogrinec

NAPORNO DOKAZOVANJE RESNICE O NEMŠKI MOBILIZACIJI



*Jože Ogrinec: »Po znanih ocenah naj bi bilo mobiliziranih v nemško vojsko do 80.000 vojakov, padlih in izginulih nad 20.000 in ranjenih okoli 25.000.«
(Foto arhiv družine Ogrinec)*

Konec spomladi leta 1943 je Kamničan Jože Ogrinec (1925–2012) prejel poziv za odhod v državno delovno službo (RAD). Po pričevanju brata Avgusta Ogrinca je odšel od doma 8. junija ob pol devetih zjutraj. Delovno obveznost v RAD, opravljal je naloge tolmača, je služil v Avstriji. Pod pogojem, da sprejme nemško državljanstvo, je bilo Jožetu ponujeno, da kot tolmač ostane v RAD, kar pa je odklonil in odšel z vojaki najprej v Francijo in nato v Rusijo na fronto.

Na fronti v okolici Kijeva je bil ranjen. To se je zgodilo zgodaj zjutraj na mali šmaren (8. 9. 1943), ko je bil skupaj s še štirimi vojaki na izvidniški nalogi. Ko so se jim približali trije ruski tanki, so dva uspeli onesposobiti, tretjega pa ne. Tank je dva Jožetova tovariša povozil, druga dva sta mu sicer ubežala, vendar so bili zanju usodni streli iz tanka. Jože, ki je ostal zadnji, je v odprtino tanka vrgel zemljo in stekel proti bližnjemu gozdu. Tam so ga dohiteli drobcu granate, ki jo je izstrelil tank. Ko so mu v bolnici hoteli odrezati nogo, ki je bila hudo poškodovana, se je temu odločno uprl. Med transportom z bojišča do bolnice je izgubil veliko krvi. Avgust Ogrinec se spominja, da se je njegov brat Jože po vojni dopisoval z neko Bolgarko, ki mu je takrat darovala kri in ga tako rešila gotove smrti. Nekoč sta celo odšla v Bolgarijo, da bi jo obiskala, pa je žal nista našla doma.

Jože Ogrinec se je vrnil domov kot invalid, nadaljeval je študij do poklica. Avgust Ogrinec se spominja, da se je Jože težko prebijal skozi življenje, ker je bil v nemški vojski, zato so mu morali drugi stati ob strani.

Jože Ogrinec se je aktivno vključil v delo Združenja mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–45. Poleg zapisa^[1], s katerim je opisal svojo vrnitev v domovino, družina hrani njegov zapis o težavah, s katerimi so se ves povojni čas, tudi v samostojni Sloveniji, soočali mobiliziranci v redno nemško vojsko.

Mobilizacija – beseda s čudnim tujim prizvokom

»Mobilizacija je beseda, ki v človeku, ki jo zasliši, povzroči nelagodje in vzbudi zle slutnje. Če pobrskamo po slovarjih, zvemo, da ta beseda pomeni: nekaj spraviti v tek, vojno stanje, sklicevanje vojakov k orožju in še kaj. Za nas, mladeniče letnika 1925, je februarja leta 1943 pomenila

¹ Ogrinec, Jože, 2006: Vrnitev. V: V tujih škornjih: pričevanja mobilizirancev v nemški vojski: ujeti utrinki neke dobe, ki nočejo v pozabo, ur. Stanislav Istenič idr., 193–194. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–45.



*Jože Ogrinec, prisilni mobiliziranec v nemško vojsko
(arhiv družine Ogrinec)*

osebno vročeno rjavo kuverto in odhod. V kuverti tujega pisanja je bila usodna tista vrstica, ki je vsebovala ukaz za takojšnjo mobilizacijo, takojšen, brezpriziven odhod, 'Einberufungsbefehl', v nemško državno delovno službo in nato naprej v redno nemško vojsko. Ostali del tega ukaza so bile navedbe, kaj čaka mobiliziranca, če se ne odzove vpoklicu. Ostal je še nenapisani del, ki ga je vedel vsak, saj smo ga doživljali skoraj vsak dan. Šlo je za preselitev družine v tujino v koncentracijsko taborišče, tudi požig domačije, streljanje kot dezerterja in za podobne prisilne ukrepe

s takojšnjo veljavo in izvedbo. O tem so pričali veliki rdeči plakati z imeni ustreljenih, grozo vzbujajoči po vseh krajih.

Največ Slovencev v uniformi med drugo svetovno vojno je bilo v okupatorskih uniformah Madžarske, Italije in predvsem Nemčije. Možje in fantje, cvet slovenskega naroda, smo krvaveli in trpeli na vseh bojiščih druge svetovne vojne od Rokavskega preliva do Moskve in Povolžja, od Narvika do afriških puščav.

Število mobiliziranih padlih, ranjenih, ujetih oz. prebeglih ter izginulih po koncu vojne še danes ni znano, ker niti v bivši Jugoslaviji niti v demokratični Sloveniji ni bila narejena nobena temeljita raziskava v tej smeri.

Po znanih ocenah naj bi bilo mobiliziranih v nemško vojsko do 80.000 vojakov, padlih in izginulih nad 20.000 in ranjenih okoli 25.000. Samo v ruskem ujetništvu je bilo kar nekaj tisoč Slovencev. V Avstriji deluje Inštitut Ludwiga Boltzmanna, ki je raziskoval posledice vojne in predvsem ujetništvo v Sovjetski zvezi. Inštitut je imel s svojimi raziskovalci popoln dostop do arhiva NKVD v Moskvi. Tam je imel vsak ujetnik v SZ svoj dosje, razen tistih, ki so umrli od časa, ko so prišli v ujetništvo, do prvega popisa posameznika. Sloveniji so ponudili raziskavo o Slovencih v ruskem ujetništvu, vendar naša oblast te ponudbe ni sprejela, ker naj bi to opravili sami, vendar do danes ni bil v tej smeri narejen noben korak.

Menda smo Slovenci edini narod v Evropi, ki je po končani drugi svetovni vojni registriral eno samo vrsto žrtev. Drugo, večjo skupino pa je popolnoma zamolčal. V ujetništvu, predvsem ruskem, je mnogo ujetnikov umrlo zaradi podhranjenosti, ki je bila posledica lakote. Večina se je prijavila v Jugoslovansko brigado. Ta je bila sestavljena iz jugoslovanskih emigrantov, ki so že pred vojno zapustili Jugoslavijo, in njihovih potomcev, ki so srečno preživeli Stalinove čistke. Tako kot ujetniki v Rusiji so se

ujetniki na zahodu pridruževali prekomorskim brigadam in z njimi prišli v Jugoslavijo, kjer so sodelovali v bojih vse do Trsta.

Po koncu vojne smo se mobilizirani pričeli vračati, kjer nismo pričakovali svečanega sprejema. Toda tega, kar smo dočakali in doživljali, le nismo predvidevali. Mnogi so se znašli po zaporih, taboriščih, prestajali so mučna zasliševanja, poslušali so zmerjanja in zaničevanja. Nekateri pa so izginili brez sledu, kar je pomenilo, da so izgubili življenje. Med povratniki je bilo mnogo ranjencev in invalidov, od katerih so nekateri prišli iz bolnic in okrevališč. Namesto da bi bili ob tem deležni podpore in zdravstvene oskrbe, so bili prepuščeni sami sebi in svojcem. Niso bili upravičeni do brezplačnega zdravstvenega varstva. Da so si lahko oskrbovali rane, so morali najti dobre ljudi, ki so jim pomagali. Niso bili upravičeni do ortopedskih pripomočkov, kot so jih dobivali priznani invalidi. S svojimi zahtevki, da se jim prizna, da so žrtve vojnega nasilja, so seznanjali razne referente na okrajih in kljub prepovedim pisali prošnje za rešitev njihovih problemov. Vendar niso dosegli nič.

Notranja uprava je celo poostrila nekatere ukrepe. Najbolj je poskusom mobilizirancev za rešitev njihovih problemov nasprotoval Mitja Ribičič, takratni državni sekretar za notranje zadeve, ki je izdal nekaj okrožnic. Izdal je celo tajno okrožnico, kako se ne sme dovoliti zbiranja in organiziranja pomoči prisilno mobiliziranim Slovincem. Posebej je nasprotoval temu, da bi Nemčija mobilizirancem dala finančno pomoč, kar je bila takrat pripravljena storiti. Povojna oblast v Jugoslaviji je označila mobilizacijo v nemško vojsko kot kolaboracijo in mobilizirance razvrstila v posebno skupino državljanov, ki niso bili v enakopravnem položaju z drugimi. Oblast ni želela obravnave z zgodovinskimi argumenti. Mnogo poskusov mobilizirancev in njihovih svojcev za priznanje normalnih človekovih pravic je oblast sistematično zatirala in ukrepala tudi nasilno. S tem je prisilila mnoge državljane, da so se izselili.

Naša zveza prisilno mobiliziranih se je trudila in se še naprej trudi za uveljavitev naših zahtev, ki nam grede kot državljanom Republike Slovenije po ustavi in človekovih pravicah. V Celju je bila decembra 1990 prirejena razstava z naslovom Po sili vojak in po pritiskih naše organizacije na vladne organe se je začelo premikati v naše dobro. Sledile so razne deklaracije, izjave naših funkcionarjev med srečanji z njimi, vendar čas je tekkel v našo škodo. Do konca našega življenja nam ni ostalo več mnogo let.

Posebne težave imajo mobiliziranci invalidi, ki še vedno niso priznani za vojne invalide. Zahteva, da se nas prizna za vojne veterane, je bila na vladni medresorski komisiji zavrnjena, pa tudi naša pritožba na mednarodni forum te organizacije je zaradi intervencije iz Slovenije, kot se je slišalo, ostala brez odgovora.

Zvezni republiki Nemčijo, ki je pravna naslednica tretjega rajha, smo postavili vprašanje o odgovornosti in zahtevali, da nam zagotovi odškodnino za mobilizacijo in njene posledice.

Naše zahteve so bile v Zvezni republiki Nemčiji tudi uradno predstavljene, vendar brez pomoči naše države to ne bo kmalu urejeno. Zaradi tega smo slovenski mobiliziranci glede na mobilizirance iz drugih držav v neenakopravnem položaju.

Za celovit prikaz in oceno nemške mobilizacije bo potrebno raziskati in objaviti še neznana in neobdelana področja oziroma dogodke, da bo lahko ta čas postal objektivna slovenska zgodovina.«

Marta Pavlič

PRESENETLJIVO MEDVOJNO SREČANJE V ANGLEŠKEM VOJNEM UJETNIŠTVU

O tem srečanju mi je večkrat pripovedoval Nande Lah, oče moje prijateljice Anke Kuselj, rojene Lah, iz Suhadol.

Moj oče Stanko Zarnik (Stankotov) in Nande Lah (Grižlarjev) sta bila sovaščana in Pibernikova (Bezlova) soseda. V nemško vojsko sta bila mobilizirana marca 1943. Za Stanka (letnik 1920) je bila prva postaja mobilizacije Neuburg ob Donavi v Nemčiji, za Nandeta (letnik 1926) pa Innsbruck v Avstriji. Nandeta niso poslali na vzhodno fronto kot Stanka.

Po letu dni in petih mesecih druge svetovne vojne sta se znašla na zahodni fronti v Normandiji.

Stanko je v svojem vojaškem dnevniku z nekaj stavki opisal to srečanje. Več o tem nepozabnem dogodku mi je razkril sam Nande. Vsakokrat, ko sem ga obiskala, me je najprej vprašal, ali mi je moj oče povedal, kako sta se srečala v Normandiji.

Nande se je predal Angležem dan ali dva prej kot Stanko blizu mesta Flers, južno od mesta Caen. Vse zajete vojne ujetnike so prepeljali v večje taborišče severno proti mestu Bayeux in jih razdelili po narodnosti. Nande je bil dodeljen v oficirsko kuhinjo za strežbo.

Bilo je popoldne 18. avgusta 1943. Nande je imel malo prostega časa in se je sprehajal za žico taborišča. Na drugi strani žice je opazil vojaka, vsega posutega z belim prahom proti ušem in drugim insektom. Zdel se mu je nekam znan, kot bi ga že nekje videl. Ogovoril ga je po nemško. Odgovor

je bil prav tako v nemškem jeziku, da je iz kranjske dežele. Prepoznala sta se. Bila sta strašno presenečena in srečna, da se vidita po vsem, kar sta prestala. Takoj se nista spoznala tudi zaradi tega, ker sta bila zaradi prestanih naporov zelo shujšana.

Ob tem pripovedovanju so Nandetu vedno začele teči solze. V solzah je pripovedoval naprej. To ganljivo srečanje je bilo v njem še po toliko letih živo navzoče.

Po tem srečanju je Nande začel Stanka nagovarjati, naj pride še on delat v oficirsko kuhinjo, ker je tam veliko hrane.

Prišlo je povelje, da morajo naprej v še večje taborišče v Bayeux, blizu morja.

Tu so potrebovali tri vojake za oficirsko kuhinjo. Spraševali so izrecno po Jugoslovanih. Nande je bil v kuhinji že v prejšnjem taborišču in se je takoj javil, ravno tako Franc Kurnik s Štajerskega. Stanko se je po kratkem premisleku tudi odločil za kuhinjo. Vsi trije so stregli angleškemu oficirjem. Ko so se oficirji najedli in odšli iz kuhinje, so pospravili za njimi in pojedli, kar je ostalo. Pojavile pa so se težave, ko so tudi njim prinesli hrano. Skoraj ničesar niso spravili vase, ker so bili njihovi želodci tako skrčeni.

Po štirinajstih dnevih dela v oficirski kuhinji so jih z avtomobili peljali skozi močno porušeni mesti Caen in Falaise v novo taborišče v mesto Glos-la-Ferrière. Tu so bili še skupaj v oficirski kuhinji, dokler niso odšli proti Belgiji in nato z vlakom v пристanišče Dieppe. Vsi lačni in prezebli so tu čakali na vkrcanje na ladje za prevoz v Anglijo. Nande je bil star komaj 18 let in je bil zelo slaboten. Vsi so se prerivali, da bi čim prej prišli na ladje, ker so jih napadali nemški bombniki, in tako je ostajal zadaj.

V taborišču so bili vsi prezebli, premočeni in blatni, ker je vseskozi deževalo. Nande je bil sprva odločen, da bo odšel v Kanado, a ga je Stanko pregovoril, naj se raje vrne domov. Stanko, sovaščan Ivan Benda in Nande

so podpisali pristop k jugoslovanski narodnoosvobodilni vojski. V Sloveniji so se ob koncu vojne vrnili kot prekomorci, vendar ne skupaj.

Nande mi je pri enem od obiskov pokazal sedem izvirnih letakov, ki so prikazovali, kako so potekale ofenzive med 13. avgustom in 8. septembrom 1944, torej tisti čas, ko sta bila tudi sama v tej ofenzivi in sta se predala zaveznikom. Letake so trosila angleška letala

Nande je v jeseni življenja vse bolj podoživljal grozote druge svetovne vojne. Te so se mu zapisale v spomin in srce, ker je bil mobiliziran star komaj 17 let. Po vojni se je izučil za sodarja in bil pravi mojster te obrti. Bil je vedrega značaja. Otrokom je rad pripovedoval, kako izdeluje sode. Stanko je bil bolj zadržan; več je zapisal v svojem že omenjenem vojaškem dnevniku, veliko pa je tudi nosil neizpovedanega v svojem srcu.

Pripoved Nandeta Laha o srečanju z mojim očetom Stankom v angleškem taborišču mi je še danes živo pred očmi.

Andrej Cerar

PREŽIVEL SEM

Po avtobiografiji povzel Jože Urbanija

Rojen 29. 11. 1925 na Škrjančevem pri Radomljah. Izučil se je za električarja in bil po vojni zaposlen v Papirnici Količevo. V nemško vojsko je bil vpoklican 1943. leta. Skupaj z Ivanom Kraljem je bil na ruski fronti, in to tudi opisal v knjigi *Preživel sem! Zgodba nekega najstnika*. Knjiga je v samozaložbi izšla leta 2001. Umrli je 4. 3. 2012.

Andrej Cerar je bil 19. 2. 1943 mobiliziran v državno delovno službo (RAD), ki jo je odslužil v St. Oswaldu. Maja meseca je s transportom prispel v Landsberg na Bavarskem. Tam je bil dodeljen v artilerijsko enoto. Vojake so intenzivno usposabljali za topničarje in tudi za pešadijo. Pomagali pa so tudi na okoliških kmetijah, ker so tamkajšnji moški že bili večinoma na fronti. Proti koncu novembra so odšli v Sonthofen in od tam 13. decembra proti Rusiji ter v mesto Herson v Ukrajini prispeli za božič. Po novem letu 1944 so z novim transportom krenili proti Vinnici na pomoč sedmim nemškim divizijam, ki so jih Rusi obkolili. Krvavi boji so trajali iz dneva v dan. Večinoma je šlo za obrambo pred napredujočo Rdečo armado. Skoraj neverjetno je, da so se na tako oddaljenem bojišču našli skupaj štirje domačini iz Radomelj in se skušali preko Romunije prebiti v Jugoslavijo. Preko Kišinova pa jim je uspelo priti le do mesta Bacau, kjer jih je zajela vojaška policija ter jih razporedila v nove enote za obrambo na reki Dnjester. Proti koncu aprila 1944 so se torej v pospešenem maršu vračali nazaj na stare položaje tristo petdeset kilometrov daleč. Med neznosno poletno vročino so branili nemške

obrambne položaje. Potem so jih premestili na Madžarsko in jih razporedili po vaseh Maromoro Sigeta. Njihova naloga je bila, da zadržujejo napredovanje Rdeče armade ter da tako omogočajo umik pešadiji. Fronta je na jesen 1944 potekala že blizu Budimpešte. Njegova enota je sodelovala tudi pri obrambi mesta Miškolc. Za božič so se morali umakniti na madžarsko-slovaško mejo. 12. januarja pa se je začel nov ruski napad in divizijo prisilil, da se je v hudem mrazu umaknila na severovzhodno Slovaško, od tam pa po nekaj dnevih v Ratibor na Poljsko. Po veliki noči so se umaknili nazaj na Moravsko, zahodno od Moravske Ostrave. Njihov položaj je bil na robu vasi Dolna Lotha. V brezizhodni situaciji se je Andrej Cerar med rusko kanonado preoblekel v civilno obleko in postal ruski vojaški ujetnik. Rusi so ga po dveh dnevih hoje skupaj z drugimi ujetniki prignali v nekdanje nemško koncentracijsko taborišče Auschwitz, ki je po ruskem zavzetju postalo zbirno taborišče za vojne ujetnike. Od tam so jih kasneje transportirali v Sibirijo. Ko so bili transporti že pripravljeni, so sto osemdeset Jugoslovanov izpustili in jim omogočili vrnitev domov.

Nekaj odlomkov iz knjige Andreja Cerarja naj ponazori njegovo doživljanje bojev na ruski fronti in življenje v ruskem taborišču za vojne ujetnike v Auschwitzu.

Ruska fronta

»Po novem letu smo krenili z novim transportom. Izvedeli smo, da bomo prestavljeni z južnega na srednji odsek. Rusi so imeli med Dnjeprom in Vinico v Ukrajini obkoljenih sedem divizij. Mi naj bi razbili ruski obroč, ki je bil širok približno sto kilometrov. Prvega boja nisem doživel, ker nismo imeli vseh štirih topov in sem ostal pri 'trosu' (zadaj pri kuhinji). Bilo je precej ranjenih. Prijatelj Ivan Kaplja (iz Radomelj) je bil z drobcem ranjen v koleno. Urh (s Škofjeloškega) je bil tako težko ranjen v trebuh, da ga ni

bilo nikoli več nazaj v enoto. Ne vem, ali je preživel vojno. Ivo Kralj jo je odnesel brez praske.

Kmalu je v enoto prispel še četrti top in na vrsti za boj sem bil tudi jaz. Zame se je začela prava vojna: s položaja na položaj, mraz, sneg, napadi, umiki, strah in negotovost. Povrhu vsega pa še straža v treh izmenah! Najslabša je bila druga izmena. Ker smo se menjali na dve uri, je imela druga najbolj raztrgano noč.

Večji del položajev na fronti v Ukrajini skoraj ni bilo naravnega kritja. Kjer je bil sneg, so bili taki zameti, da so bile od zametov podaljšane vse hiše proti zahodu tako, da so izgledale kot puščice.

Na nekem položaju je v sosednji enoti 'zmanjkalo' vojaka Franca Vojska. Vodili so ga kot pogrešanega. V dobrem tednu se je zopet pojavil. Iz enote je ušel k Rusom, ko pa je ugotovil, kakšno stanje je na nasprotni strani, je ušel tudi njim. Vrnil se je v svojo enoto in izjavil, da je tam še precej slabše. Popolnoma nas je minilo, da bi prebegli. Franc je bil kaznovan za prebeg. Pri naslednji menjavi položaja je bil zopet prost. Po končani vojni in vrnitvi iz ujetništva je po prejemu poziva za 'dosluženje' v jugoslovanski vojski skušal pobegniti iz države. Pri tretjem poskusu mu je uspelo in sedaj živi v Kanadi.

Kmalu je prišla odjuga in mislili smo, da gre vse skupaj na bolje. Pa je bilo še slabše! Bilo je toliko blata, da je naš vlačilec s topom pri nekem premiku porabil dvesto litrov bencina za slabe štiri kilometre.

Naša topovska posadka (8 ljudi) je ostala sredi polja v blatu brez hrane. Imeli smo vrečo sladkorja, sam pa sem imel konzervo sardin. Po dveh dneh so nam prišli na pomoč in nam pripeljali gorivo. Stanovali smo v hišicah, ki niso imele nikakršnega tlaka, le steptano zemljo. Od hišic do topov smo natrosili slamo iz vasi, da se je blatna brozga vsaj malo utrdila.

Za pomoč v kuhinji smo imeli ruskega ujetnika. Nekega dne je naš podoficir dobil pošto, da mu je na ruski fronti padel brat. Iz maščevanja je odvedel ujetnika in ga ustrelil.

Dve stvari sta se mi posebno vtisnili v spomin. Prva je bila potujoča trgovina, imenovana 'Magadende Ware'. To je bil kamion, ki je vozil od enote do enote in vojaki so mogli kupiti najpotrebnejše: britvice, vezalke, milo, pa tudi kakšna žgana pijača se je dala kupiti. Dobivali smo mesečno žepnino. V Rusiji smo plačevali s kopejkami, v Romuniji z leji, na Madžarskem pa s pengi. Na Češkem so prišle na vrsto krone. Druga zanimivost pa je bila 'Entläusung Stelle'. To je bil kamion, v katerem so s pripravo za parjenje odpravljali uši z naših oblek in perila. Parjenje oblačil je stanje z ušmi zelo izboljšalo, popolnoma pa se jih žal ni dalo odpraviti.

5. marec 1944. Bili smo na položaju s tremi topovi. Zmanjkalo nam je municije. Z našimi kamioni je bilo zaradi blata nemogoče priti do skladišča, ki je bilo dvanajst kilometrov za nami. Izposodili smo si voz s konjsko vprego, za spremstvo sem bil določen tudi jaz. Za dvanajst kilometrov smo porabili dva dni. Prespali smo v žitnem silosu sredi polja. Med potjo smo od šestih granat, ki smo jih naložili, štiri vrgli v blato, ker je bilo pretežko. Za vsak korak si si moral pomagati z rokami, da si nogo izvlekel iz blata. Na večer smo prišli na položaj, a Rusi so nas prehiteli z napadom. Hišk, v katerih smo stanovali, ni bilo več. K sreči so kolegi vse naše nahrbtnike znosili k topu. Ko smo prišli, sem doživel pravo kanonado s 'Stalinorglami'. Bil sem v zaščitni jami pri topu. Granate so padale cik-cak, približno dva metra narazen. Hujši od materialne škode je psihološki učinek groze. Imeli smo tri topove in samo en vlačilec. Začeli smo se umikati. Najprej smo odpeljali najboljši top, h kateremu sem bil določen tudi jaz. Šofer z vlačilcem nas je pustil sredi polja in se vrnil na bojno črto.

po drugi top. Dobili smo ukaz: 'Če do treh zjutraj ne pridemo po vas, morate top razstreliti, da ne pride v ruske roke.' Prišli so. Z boljším topom smo se umaknili. Ko smo šli navzdol proti prvi vasi, se nam je top pri zadnjih kolesih zabil z blatom, da se je samo še dričal. V vasi smo v neki hiši počivali do zore. Zjutraj smo se čez vas povzpeli na nasprotni breg. Sredi klanca smo pri neki šoli postavili top samo z nekaj granatami, ki so še ostale na vlačilcu, v bojni položaj. Nastal je pravi kaos. Vse nemške enote so se umikale pred napadi Rusov. Ruska pešadija je že prodirala po nasprotnem bregu. Bili smo zelo nestrpni, saj nismo dobili ukaza ne za umik ne za streljanje. Končno ukaz za umik! Pripravili smo top, a čez nekaj časa je vlačilec zaradi blata obtičal. Odpeli smo top. Vlačilec smo postavili tako daleč naprej, kolikor je bila dolga njegova žična vrv. Vlačilec je potegnil top z vitlom. Z enakim postopkom smo spravili top do vrha. Pripeli smo top, hoteli odpeljati, a sta zapela dva ruska mitraljeza iz neposredne bližine. Poskakali smo na drugo stran in tekli po grabnu v hosto. Nekdo je bil še toliko priseben, da je izpulil čep topa in ga s tem odklopil od vlačilca. Šofer je z vlačilcem ušel. Bil je res najbolj sposoben šofer, kar jih je bilo v enoti. Tekli smo in tekli, preganjali so nas ruski mitraljezi. Karel Kmetič je bil starejši in ni več zmogel napora. Mimo je prijezdil nek vojak na konju. Karel se je prijel konja za rep in tako je šlo lažje. Po dveh urah smo se srečali z vlačilcem pred mestom Talnoje.

Naš umik je trajal pet tednov. Še danes ne vem, če je res, a šofer vlačilca nam je rekel, da je dobil nalog, naj vlačilec pripelje v München v popravilo. Ostali smo še brez zadnjega vlačilca, topove pa smo izgubili že prej.

Pri Talnojah je bilo ogromno vojakov različnih enot. Odločili smo se, da bomo nazaj jahali. V popolnem kaosu smo nalovili begajoče vojaške konje. Iz telefonskih žic smo spletli uzde. Jahali smo brez sedel, le na dekah. Prvi dan je še kar šlo. Naredili smo sedemdeset kilometrov. Prenočili smo v neki cerkvi. Imeli smo še podoficirja, ki smo mu bili

podrejeni. Po neverjetni zmešnjavi zadnjih dni smo zjutraj prejeli pošto. Poleg pisem sem dobil dvokilogramski paket od doma, ki mi je prišel zelo prav, saj smo ostali brez redne prehrane.

Jahali smo spet ves dan. Skupaj smo ostali samo štirje Slovenci: Ivo Kralj, Ivan Kaplja, Karel Kmetič in jaz.

Naslednje jutro so nas zbudili ruski topovski izstrelki. Hitro na konje in zopet nazaj! Pozabil sem še zadnjo stvar, ki sem jo imel od doma – modrordeči moher šal, ki ga še danes vidim pred sabo.

Umikajoče nemške kolone so reševala ruska letala z mitraljezi – ‘ivani’. A vsi štirje smo preživeli. Proti večeru smo prišli ob konje. Vzela nam jih je vojaška policija. Na nadaljnji poti so nas usmerjali kažipot, kam naj se napotijo posamezne enote. Ker smo se hoteli preko Romunije izmuzniti domov, smo ob vsakem smerokazu nalašč zavili v nasprotno smer. Hoteli smo v Rybnico (v Ukrajini), a so jo pred nami že zasedli Rusi.

Največji problem je bila lakota. Kje dobiti hrano? Pri civilistih, ki je sami niso imeli?

Drugi, a skoraj nič manjši problem pa so bile uši. Že ob prihodu na fronto so nam stari vojaki priredili prav poseben sprejem: ‘*O, novi ste, vi jih pa še nimate!*’ Segli so pod srajce in jih zmetali na nas. Uši so se najraje prosto sprehajale po obleki in koži. Največji ‘kraval’ so počele za pasom, kjer so bile ovirane. Krotili smo jih s premikanjem opasača. Drugo srbeče mesto so bili gležnji, kjer so jih ovirale platnene manšete – gležnarji. Na straži smo največkrat stali na eni nogi, s čevljem druge noge pa smo si drgnili gleženj. Zelo je srbelo.

V mestu Pervomajsk nas je ustavila vojaška policija in nam odvzela vojaške knjižice. Določili so nas za stražo kolodvora in raznih objektov. To je trajalo en teden. Ivan Kaplja je stražil v bližini cistern. Zeblo ga je in je malo zakuril. V bližini cistern je bila luža, za katero je mislil, da je voda. Bil pa je

bencin. Stekel je v pisarno in izmaknil naše vojaške knjižice. Vsi štirje smo jo brž popihali. Bili smo že precej daleč, ko smo za sabo opazili visoke stebre dima. Verjetno so se vžgale cisterne.

Šli smo na jug proti Tiraspolu. Peljali smo se s tovornim vlakom, ki je bil zagotovo zadnji, saj je imel zadaj pritrjen velikanski kavelj za razdiranje proge. Vlak so napadli partizani, a nobeden od nas štirih ni bil ranjen. Tudi v Tiraspolu smo imeli srečo. Takoj ko smo prečkali reko Dnjester, so most razstrelili. Franc Spruk nam je kasneje pripovedoval, da je moral reko Dnjester že preplavati.

Pot nas je vodila skozi Bender, na desnem bregu Dnjestra, do Kišinova. Nastanili smo se v še kar lepi prazni hiši. Hrane pa nikjer nobene! Imel sem še zadnjo zalogo, in to paketek stisnjene grahovega prahu za juho. Tudi drv ni bilo. Z bajoneti smo razsekali notranja polkna in si z njimi zakurili v kurišču sobne peči.

Po tavanju po mestu smo prišli do dvorišča, kjer je imela nemška vojska kuhinjo. Šel sem k njim, da bi dobil hrano. Nisem pa vedel, da so zastraženi in da straža dovoljuje vstop, ne pusti pa nikogar z dvorišča. Formirali so namreč nove enote za prvo linijo. Ivo Kralj je videl, v kakšni situaciji sem se znašel. Medtem, ko so se drugi vojaki prepirali s stražarji, mi je namignil, naj se za njihovimi hrbti izmuznem na prostost.

Iz Kišinova smo se usmerili proti 80 kilometrov oddaljenemu mestecu Husi. Največji problem je bil promet. Na cesti je bila ena sama strnjena kolona: vojaška vozila, vojska in civilisti s konjsko vprego. Ni nam bilo jasno, zakaj se civilisti umikajo pred lastno vojsko! Ukrajinci pač niso marali Rusov. Najhitreje si potoval peš ob robu ceste. Po vaseh smo prosili za hrano kot berači. Kaj vse se je dogajalo! Prišli smo do kleti, iz prestreljenih sodov se je iztekalo vino. Okrog ležeče deske smo pometali po tleh, da nismo bredli po vinu in se po njih približali curkom vina iz sodov. Napili

smo se, napolnili čutare in se odpravili naprej. Puška mi je po dolgotrajni poti postala pretežka. Vrgel sem jo na nek tovornjak v stoječi koloni. Rekel sem si: *‘Če bo kaj za odstreliti, jo ima še kolega.’* In res, naslednji dan sva jo s Kapljem uporabila. Na vasi so se pasle kokoši. Streljal je mednje, a frčalo je samo perje. Kokoši so stekle v kokošnjak. Pri majhni luknji sem dosegel eno. Bila sva tako uvidevna, da nisva šla k isti hiši, ampak k sosеду, da so nama jo skuhali in dodali tudi en krompir. Naslednji dan je imel Kaplja zopet srečo. Obesil se je na en kamion, ko se je kolona premaknila. Ko smo zopet prišli skupaj, je imel že denar. Prodal je rezervno perilo in deko. Takoj smo si kupili jajca in vino. Denar so bili romunski leji, ker je Moldavija takrat spadala k Romuniji.

Naš pustolovski umik se je nadaljeval do mesta Roman na reki Siret. Iz Romana smo krenili v Bacau. Tu pa nas je vojaška policija zajela in razporedila. Prišel sem pred sodišče zaradi puške, ki je nisem imel. Izgovoril sem se, da so mi jo odvzeli za rezervne enote, ki so prihajale na fronto brez orožja.

V okolici Bacauja so začeli sestavljati nove enote iz preživelih. Ker je bila naša baterija popolnoma razbita – izgubili smo vse topove in ves vozni park, nadomestnih pa še nismo dobili – so nas dodelili k drugim enotam s 105-milimetrskimi topovi, za katere smo se tudi usposabljali v Landsbergu. S tem smo mi štirje končali petstokilometrsko pot bežanja. Naše namere so se žal izjalovile, saj smo upali, da se bomo preko Romunije prebili domov. Naša štiriperesna deteljica se je razšla.«^[1]

Ujetništvo

»Spet je sledila triurna ruska kanonada. V jami pri topu sem bil dvakrat kar precej pokrit z zemljo od eksplozij granat. Po kanonadi je sledilo povelje za umik. Vlačilcu, ki je pripeljal do topa, je izpadla os med vretenci

¹ Andrej Cerar: *Preživel sem! Zgodba nekega najstnika*, str. 13–18, 2001.

gosenice. Z vrvmi smo potegnili gosenico skupaj. Naložili smo ranjence in šofer je odpeljal top z ranjenci vred. Kanonirji smo se med ruskim obstreljevanjem splazili do jarka. Po njem smo stekli do prve hiše v klet. V njej so čepeli tudi civilisti. Z njimi smo bili že dogovorjeni za pomoč pri dezertertvu ob prvi priložnosti. Oficir, ki je pridivjal na stopnišče hiše, je tam presenetil Franca Levarja in ga prisilil, da se je z njim umaknil. Teči je moral pred njim. Ob prvi granati, ki je eksplodirala pri sosednji hiši, je Levar skočil nazaj za hišo, oficir pa naprej. Tako mu je ušel.

V kleti so nas civilisti rotili, naj gremo ven. Če bi prišli Nemci, bi nas vse skupaj pobili. Bil sem popolnoma zmeden. Skril sem se na podstrešju v seno. Šele tam sem začel trezno razmišljati. Pol vasi je bilo v ognju. Šel sem po stopnicah do kleti. Ker je bila hiša prislonjena v breg, je bila klet v istem nivoju kot hlev. Tam sem se preoblekel v civilno obleko, vse vojaške stvari iz denarnice pa sem z odlikovanjem vred zakopal v gnoj. Saj je bilo še hladno, a meni je od vsakega lasu visela kapljica znoja.

Rusko streljanje je prenehalo šele ob dveh popoldne. Nemci so se že toliko umaknili, da so streljali nazaj v vas. Bili smo v zelo veliki negotovosti, ali bodo Nemci s protinapadom prišli nazaj ali bodo vas zasedli Rusi. Ob štirih popoldne so se pojavili češki partizani. Bili smo pravi civilisti in smo jih pričakali z belo rjuho. Ker so bile moje civilne hlače precej slabe, sem šel v sosednjo hišo prosit za druge. Nemci so streljali nazaj v vas, zato smo se umaknili v klet. Ko nas je gospodinja ugledala, je rekla, da smo prav storili, ko smo dezertirali. Češki partizan, ki so mu dali jesti, jo je slišal in postal pozoren. Ko smo prišli iz kleti, je šel za nami in prvemu oficirju, ki je prišel mimo, povedal, da smo preoblečeni nemški vojaki. Tako smo postali ruski vojni ujetniki. Stražarji so bili tako uvidevni, da so nam pustili vzeti svoje osebne stvari (brisače, milo, britvice ...). Pograbil sem še platneno torbo od Nemca, ki je padel pri sosednjem

topu. Top je bil pripravljen za umik, a med hišama je vlačilca zadel drobec granate v hladilnik.

Na robu vasi smo videli razstreljene ruske tanke, ki so jih pričakali Nemci s 'trombloni'. Rusi, ki so prodirali za prvimi tanki, so Nemce polovili in jih žive pometali pod gosenice naslednjih tankov. Tudi mi smo se bali, da nas bi doletela enaka usoda. K sreči so nas gnali mimo. Z vseh strani so gnali še ostale ujetnike in nastala je kar dolga kolona. Odvedli so nas v sosednjo vas Velika Polom. Zasliševali so nas v neki hiši. Po prihodu v hišo sem v temni veži spustil torbo nemškega vojaka na tla, ko pa sem šel ven, sem jo zopet pobral. Ostala mi je. V štabu so nas pregledovale Rusinje. Pobrale so nam vse – meni birmansko uro in vse, kar je bilo v listnici. Začuda, podobica, ki mi jo je dal oče za srečno pot in sem jo hranil v listnici, je ostala. Oče jo je imel pri sebi tri leta v prvi svetovni vojni, jaz pa v drugi. V listnici jo hranim že sedeminpetdeset let. Dobil jo bo kakšen od mojih potomcev, upam, da ne za v tretjo vojno.

Kako zelo prav mi je prišel kruh iz nemške torbe na maršu v ujetništvo! Stražarji so hodili ob obeh straneh kolone in so se po več kilometrih menjavali. Bili smo tako izčrpani, da se nam je začel mešati korak. Ko je stražar to opazil, me je s puškinim kopitom trikrat udaril pod rebra. In spet sem hodil v korak. Prva stvar, ki sem si jo pridobil na počitku, je bil konec žakljevine. Z njo sem se ogrnil čez rame, ker je rosilo.

28. aprila 1945 so nas po dveh dnevih hoje prignali v manjše taborišče. To je bila manjša podružnica zloglasnega nemškega taborišča Auschwitz. Na poti sem prvič v življenju videl, kako so imeli namesto konj za oranje vprežene ljudi. Prvič sem tudi videl, kako izgledajo 'Stalinorgle', ki so stale ob cesti. To so bili ameriški tovornjaki 'jamesi', na katerih je imel vsak montirano kovinsko ogrodje za šestintrideset granat, ki so jih električno izstreljevali. Navadno so pripeljali po tri kamione, po izstrelitvi pa so jih takoj odpeljali, da niso nikdar prišle v roke sovražniku.

S prihodom v glavno taborišče Auschwitz se je za nas pričelo pravo stradanje. Ko se je taborišče napolnilo z ujetniki, nas je bilo okrog petdeset tisoč. Bila je samo ena kuhinja. Na dva obroka dnevno smo čakali po cele ure. Kuhali so nam še iz starih nemških zalog, in sicer kislo zelje, fižol in na luske narezano suho repo. Juhica se je dala kar popiti. Po stikanju po kletih smo prišli do tiste repe. Hitro sem je nekaj zavil in vzela še nekaj cikorije in ju skrila na svojem ležišču. Pri pregledu so našli moj zaklad. Odvedli so me in me zaprli v plinsko celico, ki pa takrat na srečo ni več delovala. Bila je čista tema, otipaval sem notranjščino. S stropa so visele neke halje. Tiščalo me je na stran, a luže si nisem upal narediti, tako me je bilo strah. Stopal sem od halje do halje in po kapljicah spuščal. Po nekaj urah – po mojem občutku – so me odpeljali v drugo nadstropje nekega bloka in me zaprli v samico. Zvečer so me spustili na prostost – nazaj v taborišče. Tako sem zaradi prgišča naribane suhe repe doživel veliko strahu.

V Auschwitzu si je neki češki Žid izmislil nekakšno taboriščno policijo. Ker smo se lažje sporazumeli v češčini kakor z Nemci, nas je bilo zraven tudi nekaj Slovencev. Razpoznavni znak je bil trak na levem rokavu, na njem s tintnim svinčnikom narisani krog s puščico. Delali smo red pri delitvi juhice in kruha. Pregledovati pa smo morali tudi na novo prihajajoče ujetnike v taborišče. Jetnikom odvzete osebne stvari je bilo treba izročiti Rusom. Francu Orešniku se je posrečilo prikriti zlato uro nekega jetnika. Za ograjo taborišča, ki ni bila več pod električno napetostjo, je potekala prava trgovina med jetniki in ruskimi vojaki. Tako je Franc zamenjal zlato uro za prgišče tobaka. Vsi smo potegnili nekaj dimov. Kakšna razlika je bila med posušeno suho deteljico, ki smo jo navadno sušili in kadili, in pravim tobakom! Kljub temu, da so bili med ujetniki tudi nemški oficirji, so bili le-ti v posebnem bloku. Zdelo se nam je nerazumljivo, da so njim dajali tobak, nam pa ne.

Življenje v taborišču nas je tako izčrpalo, da se nam je stemnilo pred očmi, vsakokrat, ko smo morali vstati. Ob opori smo vsakokrat morali počakati, da se je glava zbistrila. Cena prgišča kruha je bila poročni prstan, ki ga je kljub pregledom marsikomu uspelo prikriti.

Ušem, ki smo jih pasli celo fronto, so se v taborišču pridružile še stenice. Vsaka, ki te je oblezla, je puščala na koži pekočo sled. V taborišču je izbruhnila epidemija trebušnega tifusa. Če si se okužil, si bil že skoraj odpisan. Zadnji stadij bolezni je bil, da si izkrvavel skozi zadnjico. Vsakih nekaj dni so prihajali z vozovi in nalagali trupla kot 'klaftre'. Ne vem, kam so jih pokopavali, saj so jih odvažali z območja taborišča.

Po zdravniških pregledih so iz zdravih ujetnikov formirali delovne skupine. Te so demontirale stroje v šlezijjskih tovarnah. Stroje so nakladali na vagone in jih transportirali v Rusijo. Poljske industrijske obrate so Rusi izropali tako temeljito, da so odstranili in zvilili celo žično ograjo.

Tudi jaz sem prišel na vrsto. Delal naj bi v rudniku premoga. Zjutraj so nas skupaj s poklicnimi rudarji z dvigali spustili v globino tristo petinšestdeset metrov. Razstreline premoga v stranskih žilah rudnika so že bile pripravljene. Jama, v kateri sem bil, je bila visoka samo osemdeset centimetrov. Čepe smo z lopatkami spravljali premog v večji rov, od tam pa na žleb iz pločevine, po kateri je drsel do glavnega rova. Delali smo ves dan. Ko smo prišli iz rudnika, je straža ugotovila, da manjka dvanajst ujetnikov. Gotovo so pobegnili. Stražarji so si hitro pomagali. Šli so v vas, nabrali dvanajst moških in številka za v taborišče je bila spet prava. Ker jetnikom civilistom (zaradi pobega nekaterih) ni bilo treba več ven na delo, je bil to k sreči moj edini dan v rudniku. Sklenil sem, da bom, če se vrnem domov živ, v življenju rajši delal zastonj 'na površju' kot za denar pod zemljo.

Taborišče Auschwitz je po ruskem zavzetju postalo Rusom zbirno taborišče za vojne ujetnike. Ko se je taborišče napolnilo, so začeli sestavljati Transporte in ujetnike pošiljati v Sibirijo. Po treh mesecih životarjenja v taborišču sem prišel na vrsto tudi jaz. Pred menoj je bilo naloženih že osemindvajset transportov, v vsakem približno tisoč petsto mož.

Za devetinštirideseti transport so nas, okrog 20. julija 1945, naložili na mrtvem železniškem tiru, ki je vodil k neki tovarni. Vagon, v katerem sem bil, je imel površino devetnajst kvadratnih metrov, v njem pa nas je bilo sedemindvajset. Neverjetno! Naš transport je stal trideset dni na istem mestu. Bili smo tako obupani, da smo si zaželeli celo Sibirijo, samo, da bi se vlak premaknil. Dvakrat na dan so nas spustili na potrebo za pet minut ven. To pa je bilo za tiste, ki so zboleli za tifusom, premalo. Preden je prišel do edine luknje v vagonu, mu je že ušlo v hlače. Obrisal se je s spodnjicami, za drugič jih ni več imel. Vsakih nekaj dni so obolele odvažali in jih nadomeščali z novimi ujetniki. Hrane so nam dajali ravno toliko, da smo ostali pri življenju. Med nami je bil tudi neki slaščičar, ki je dan za dnem, uro za uro samo 'pekel in cvrl'. Na smrt lačni smo poslušali recepte: Toliko in toliko moke, sladkorja, jajc ... Sline so se nam cedile ... Nič ni pomagalo naši lakoti.

Trideseti dan ponoči se je transport premaknil. Peljali smo se kake tri kilometre na potniško železniško postajo. Vlak se je ustavil in neverjetno: zjutraj je odpeljal nazaj na isto mesto, kjer je stal prej že mesec dni. 'Raztovorili' smo se, kolona je krenila nazaj v taborišče. Prvič so me vprašali za ime, priimek in državljanstvo. Vzklilo nam je novo upanje. In res. V tednu dni so odpustili: najprej Poljake, nato Čehe in Slovake, tretji smo bili na vrsti Jugoslovani.

Vrnitev domov

‘Postrojili’ so nas. Jugoslovanov nas je bilo okrog sto osemdeset. Ruski oficir nam je sporočil, da smo odpuščeni. Po čim krajši poti naj se vrne vsak na svoj dom. Dobili smo ‘Ispravke Krasnaje Armije’ (odpustnice iz ruskega ujetništva).

Bilo je proti večeru 27. ali 28. avgusta 1945. Poleg odpustnice smo dobili za pot domov nekaj sladkorja in košček govedine, kar smo pojedli že prvi dan. Ker ni noben vlak peljal v našo smer, se nas je nekaj odpeljalo v povsem nasprotno smer, samo da smo se odpeljali iz Auschwitza.«^[2]

² Andrej Cerar: Preživel sem! Zgodba nekega najstnika, str. 25–31, 2001.

Ivan Grintal

NEMŠKI VOJAK, ANGLEŠKI UJETNIK, BOREC PREKOMORSKE BRIGADE

Po očetovem pripovedovanju zapisal Ivo Grintal



Ivan Grintal – fotografija je nastala leta 1945, ko je bil v Tolminu pri 7. barijski udarni brigadi. (Arhiv Iva Grintala)

Po okupaciji mesta Kamnik 10. aprila 1941 sem stanoval pri družini Kolarič, in sicer na Šutni št. 14 v bližini cerkve. Prvotno sem se zaposlil pri gradbeni firmi Dahovski, in sicer smo tedaj zidali v smodnišnici objekt zrnilnih bobnov v črnem smodniku. Pri tej firmi sem bil zaposlen od junija 1941 pa do 10. januarja 1943 (18 let sem dopolnil 24. decembra 1943), ko sem dobil vpoklic v državno delovno službo (RAD). Z vlakom so me z ostalimi vpoklicanimi odpeljali 11. januarja najprej v Kranj, potem pa v St. Johann na Tirolsko. Prebivali smo v lesenih barakah. Do konca marca so nas urili v vojaških veščinah, potem pa so nam naročili, da pišemo domov,

da nam pošljejo civilne obleke, češ da se bomo vrnil. Nemci in Avstrijci so v začetku aprila res odšli, Slovenci pa smo ostali v civilnih oblekah v barakah.

Nemški vojak na vzhodni in zahodni fronti

Nekje 9. ali 10. aprila so nas nato z vlakom prepeljali v Ingolstadt na Bavarsko, kjer so nas oblekli v uniforme wehrmachta, civilne obleke pa smo poslali domov. Po nekaj dneh je sledila zaobljuba (zaprisega), in sicer Bogu za zmago Nemčije, kajti zaobljubo Adolfu Hitlerju so izrekli samo pripadniki SS-enot. Tako je uradni datum mojega vpoklica v wehrmacht 13. april 1943.

Po približno desetih dneh so nas v živinskih vagonih odpeljali preko Nürnberga v Leipzig, tu pa nam je že bilo jasno, da gremo proti vzhodu. Vlak je ustavil samo na nekaterih postajah, kjer smo dobili obrok krompirja in zelja, drugače pa smo se vozili skozi vso južno Poljsko, čez Krakov do Lvova. V Lvovu so nas preselili v druge vagone in odpeljali v Novgorod (Ukrajina). Tu so nas razdelili v dve skupini, in sicer ena skupina, v kateri sem bil tudi sam, je ostala v Novgorodu, druga skupina pa je peš odšla v približno 30 km oddaljeni Korets. V Novgorodu so nas namestili v zapuščene ruske kasarne, in sicer v vsako kasarno po eno kompanijo (samostojno četo), oficirje pa v svojo kasarno. V Novgorodu je prve tri mesece potekalo urjenje različnih načinov napadov (v naselju, gozdu in na odprtem terenu) in obrambe. Četo so zaradi zanesljivosti sestavljali pretežno Nemci in Avstrijci, Slovencev pa nas je bilo le nekaj.

Po končanem urjenju so nas poslali v borbe z ruskimi partizani, ali smo jih iskali mi ali pa so nas oni našli. V Ukrajini sta bili dve vrsti partizanov, in sicer partizani, ki so se borili za samostojno Ukrajino, ter partizani pod vodstvom KP, tako da je občasno prišlo tudi do medsebojnih spopadov. V juliju so nas poslali stražit žito, ker so praktično vse žito poslali v

Nemčijo, partizani pa so ga običajno požgali. 10. avgusta 1943 sem odšel v lazaret zaradi operacije pruha. Po operaciji sem ostal tam še mesec dni, in sicer na straži zaradi nenehnih partizanskih napadov. Po vrnitvi v enoto smo varovali elektrarno v Novgorodu in mostove na reki Sluč.

Na božični večer 24. decembra pa je Novgorod napadla Rdeča armada. Mesto smo branili približno teden dni, potem pa smo se umaknili. Od moje kompanije je ostala še približno četrtnina mož. Iz Ukrajine so nas nato za nekaj časa premestili v mesto Dębe na Poljskem, kjer sem nato dobil tritedenski dopust.

Na dopustu sem bil v Vorderenbergu, v bližini Dunaja, kamor je bila izseljena družina Kolarič. V Slovenijo se nismo smeli vrniti, temveč samo do Celovca, tja pa naj bi prišli svojci. Po končanem dopustu sem se vrnil v Dębe, vendar ostanka svoje kompanije nisem našel. Z vlakom sem se odpeljal do Lvova, kjer je bil še nemški urad. Tam so mi povedali, da je kompanija premeščena v Lindau. V Lvovu sem šel na napačen vlak, zato me je sprevodnik opozoril, naj v Krakovu presedem na vlak za Dunaj, ker ta vlak pelje v Berlin. V Lindauu smo cela dva meseca, aprila in maja, vadili, kompanijo pa so dopolnili s starejšimi možmi (drugače smo bili večinoma devetnajst ali dvajset let stari fantje).

6. junija so nam podelili popolnoma nove uniforme in orožje ter opremili s strelivom (60 nabojev za puško, 300 nabojev za mitraljeze in po eno ročno granato) ter nas vkrcali na živinske vagonce. Z vlakom smo se odpeljali proti Parizu. Na strehah vagonov so bili podnevi opazovalci, ki so opozarjali na ameriška letala, kajti med vožnjo smo morali večkrat zapustiti vagonce in si poiskati kritje.

V Parizu smo izvedeli, da so praktično vse proge v Normandiji uničene in da bomo morali do Argentana, Saint-Loa in Cherbourgga pešačiti. Zaradi nenehnih zračnih napadov podnevi smo pešačili samo ponoči. Verjetno

so francoski partizani ali obveščevalci javljali Američanom naše premike. Vendar do Cherbourga nismo prišli. Prišli smo samo do Saint-Loa, pa še tu smo takoj prešli v obrambo. Američani (bili smo namreč na ameriškem sektorju) so nas s topovi nenehno obstreljevali, in sicer včasih vsake toliko časa po eno granato za vznemirjanje, ko pa je res zagrmelo, smo vedeli, da bo temu sledil napad.

Ujetništvo – nedolžna šala mi je verjetno rešila življenje

Ponoči 13. junija je prišel ukaz za premik na nove položaje. Ko smo prišli do nekega križišča, se je po nas usul topovski ogenj, tako da sem izgubil stik s svojimi. Naletel sem na vojaka iz druge kompanije in ga vprašal, če ve, kje je moja kompanija. Odgovoril mi je, da so se vrnili na prejšnji položaj. Niti pomislil nisem, da se šali. Vrnil sem se, vendar tam ni bilo nikogar. Počakal sem do jutra in premišljeval, ali naj se vrnem ali naj se predam. Ob vrnitvi in iskanju enote bi me lahko ujela vojaška policija SS in zagotovo ustrelila kot dezerterja, ki je zapustil enoto.

Odločil sem se, da se predam Američanom. Kmalu sem slišal angleško govorico in opazil skupino ameriških vojakov. Odvrigel sem puško in dvignil roke. Zahtevali so, da odvržem še pas z nabojniki, nato pa me odvedli najprej na zaslišanje, nato pa v ujetniško taborišče, ki se je nahajalo skoraj ob obali. Tako sem 14. junija 1944 postal vojni ujetnik. Verjetno mi je tista šala rešila življenje, kajti, kot sem slišal pozneje, večino mož iz moje kompanije so zajeli in postrelili ameriški vojaki.

Taborišče se je nahajalo na prostem, ograjeno z bodečo žico in zastraženo. V tem taborišču nas še niso ločevali po narodnosti. Razdelili so nas v dve skupini, in sicer ena skupina je pokopavala padle vojake, včasih samo dele njihovega telesa, druga skupina pa je iskala in pobirala mrtve in njihove ostanke za frontno črto. Dodeljen sem bil prvi skupini. Pri nekem pokopu Žida (na oznaki groba je bila židovska zvezda) je bil v bližini temnopolti

ameriški stražar, ki bi me skoraj ustrelil, ko sem z lopato ravnal gomilo. Uperil je brzostrelko vame in vpil, da sem rasist. K sreči je bil v bližini oficir, ki sem mu pojasnil, da sem z lopato udarjal po gomili, da bi jo poravnal. Pokopališče je obiskal tudi general Eisenhower. V taborišču smo dobivali dnevno tri konzerve govedine in tri konzerve prepečenca.

Po dveh tednih pokopavanja so me še z enim Slovencem ter dvema Poljakoma dodelili v kuhinjo, in sicer na pomivanje posode. Tu je bila hrana boljša. Ob prihodu smo dobili pladenj ocvrtih jajc s šunko. V kuhinji sem pomival posodo približno en teden, nato pa so nas z desantnimi ladjami prepeljali v Anglijo, in sicer v tedaj največje angleško vojno pristanišče Southern. Najprej so nas vodili po mestu in razkazovali dokaj neprijaznim množicam. V Southernu so nas pričeli ločevati po narodnosti, odvrgli smo nemške uniforme, se skopali, ostrigli na balin ter dobili temno rjave angleške uniforme z rdečimi karo našitki na obeh komolcih in kolenih (angleški vojaki so imeli svetlo rjave uniforme).

Iz Southerna smo bili samo Slovenci (nekaj tisoč) premeščeni v taborišče v bližini Edinburga na Škotskem. Tu smo bivali v šotorih, in sicer dvanajst ujetnikov v enem šotoru. Odnos Škotov do nas ujetnikov je bil popolnoma drugačen kot angleški. Nekateri so se javili za pomoč na kmetijah (delo ni bilo obvezno, temveč prostovoljno) in škotska dekleta so jim večkrat prinesle kolače. Sam sem se prijavil za delo v tovarni, ki je pred vojno izdelovala pohištvo, med vojno pa lesene vojaške zaboje.

S prekomorci do končne zmage

Sredi oktobra je v taborišče prispela delegacija partizanskih oficirjev z majorjem Ravnikarjem na čelu. Spraševali so, če se bo kdo prijavil v partizansko vojsko v domovini. Skoraj tri četrtine se nas je prijavilo. Nekje v začetku novembra smo dobili angleške vojaške uniforme in bili izpuščeni iz taborišča. Z vlakom so nas prepeljali v vzhodni del Londona,

kjer smo bivali v zapuščenih hišah, imeli pa smo svojo jedilnico. V hišah smo spali samo na golih tleh.

16. novembra se je formirala peta prekomorska brigada. Decembra so nas z vlakom prepeljali v Liverpool, nato pa so nas skupaj z angleškimi vojaki vkrcali na angleško bojno ladjo. Iz Liverpoola smo do Neaplja potovali tri dni, ker smo pluli tudi po Atlantiku, da bi se izognili nemškimi podmornicam. V Neaplju so se angleški vojaki izkrcali, mi pa smo ostali na ladji. Naslednje jutro so nas z vlakom prepeljali v Gravino blizu Barija. Tu smo ostali nekaj časa, nato pa so nas z ladjo Ljubljana 6. januarja 1945 prepeljali v Split. Nastanili so nas po raznih šolah. Po dveh tednih so prišli oficirji Udbe in pričeli z zasliševanjem. Zasliševali so v glavnem ponoči, in sicer, kaj je kdo počel med okupacijo doma in kaj v Rusiji. Marsikoga po tem zasliševanju nismo več videli, tako tudi ne komandanta 4. bataljona brigade Hartmana iz Maribora. Po končanem zasliševanju so nas oborožili z angleškim orožjem in Angleži so nas z vojno ladjo prepeljali v Zadar. Iz Zadra smo nato krenili skozi Liko, in sicer v najhujše boje z ustaši. Pri Gospiču sem bil ranjen v senca z drobcem granate. Operirali so me v Kupari, tako da sem dva tedna ostal v bolnici, nato pa se vrnil v brigado. Prvotno naj bi brigada iz Delnic krenila v Trst, vendar smo šli v Belo krajino in se pridružili 7. korpusu. Nadaljnja pot je znana: Kočevje, Ribnica, Ljubljana, Domžale, Kamnik, Gornji Grad do Slovenj Gradca. Iz Slovenj Gradca so nas z vlakom odpeljali v Litijo, kjer so nas razpustili. Nekaj nas je bilo dodeljenih 7. banijski udarni brigadi v Tolminu, ki se je avgusta 1946 preselila v Vipavo. Demobiliziran sem bil 4. aprila 1947.

Nikolaj - Miklavž Hančič

V ŠTIRIH LETIH V TREH RAZLIČNIH VOJSKAH

Zapisal vnuk Damjan Hančič

Moj stari oče, Nikolaj - Miklavž Hančič, Jožov (1918–1993) iz vasi Gozd (po domače Gojzd) nad Kamnikom, je bil prvi otrok iz drugega zakona Lovrenca Hančiča in Neže Hančič (rojene Sušnik, doma s Sel). Rojen je bil 4. decembra 1918, torej le nekaj dni po ustanovitvi Kraljevine SHS oz. jugoslovanske države. Osnovno šolo je obiskoval nekaj časa na Gozdu (v župnišču), nato v Črni. V Stranjah se je izučil za krojača.

Tik pred drugo svetovno vojno (leta 1939 ali 1940) je odšel služiti starojugoslovansko kraljevo vojsko. Služil jo je v vojašnici Kikinda v Vojvodini oziroma Banatu ob jugoslovansko romunski meji. Kot vojak je deloval v kolesarski enoti. Tako je napad na Kraljevino Jugoslavijo in njen razpad oziroma kapitulacijo doživel ravno na tem območju. Po kapitulaciji so nemški vojaki jugoslovanske vojake razdelili v dve skupini: v prvi so bili



Nikolaj - Miklavž Hančič je odšel služiti kraljevo vojsko tik pred začetkom druge svetovne vojne. (Arhiv družine Hančič)

Hrvati (kamor so šteli tudi Bošnjake oziroma muslimane) in »folksdojčerji«, v drugi pa Srbi in Slovenci. Medtem ko so vojake iz prve skupine izpustili na prostost in so lahko odšli domov, so drugo skupino internirali v vojaška taborišča v Nemčiji. Stari oče je med razvrščanjem vojakov hodil od ene skupine do druge, dokler mu ni nekdo rekel, naj se postavi v tisto vrsto, kjer so Hrvati, da bo lahko odšel domov; in tako se je po nekaj tednih srečno vrnil domov. Mislil je, da bo odslej mir in da je vojne konec, pa mu je neki starejši človek z Gozda dejal: »*Le počakaj, sedaj se bo šele začelo ...*« In res se je ...

V začetku julija 1942 je bil skupaj z ostalimi sosedi – vojaškimi obvezniki – klican v Stahovico na nekakšne orožne vaje. Nič hudega sluteč se je vabilu odzval, in njegovo življenje bi se takrat skoraj ustavilo ... Nemci so



Nikolaj - Miklavž Hančič je bil leta 1943 mobiliziran v redno nemško vojsko in poslan v mesto Odesa v Ukrajini. (Arhiv družine Hančič)

namreč kot maščevanje za nekaj dni prej izvedeno partizansko akcijo na Pirčevih ridah pri Črni, v kateri sta bila ubita dva žandarja, ubili 51 talcev. Večino od njih so odbrali ravno med udeleženci teh orožnih vaj. Po končanem programu so jih nekaj časa pustili čakati pri današnji gostilni Pri planinskem orlu. Rekli so, naj počakajo, da dobijo nova povelja iz Kamnika, kako naprej. Staremu očetu pa se je ravno tisti dan mudilo v Kamnik na kosilo (kosil je v gostilni pri Nebeškem očetu), zato je postal neučakan in se je kar na lastno pest odločil zapustiti zbornostno mesto. Odšel je peš proti Kamniku. Čez približno deset minut je na začetku

Godiča, pri današnji trgovini Pri Petru, že srečal nemške vojake z oklepniki, ki so na-daljevali pot proti Planinskemu orlu. Nič hudega sluteč je odšel naprej proti Kamniku in šele naslednji dan izvedel za tragedijo, ki je vzela toliko mladih življenj njegovih vrstnikov. Nemci so namreč skupino tam zbranih fantov obkolili in med njimi izbrali talce; med drugimi tudi njegovega polbrata Mihaela Hančiča (letnik 1913), ki so ga nato skupaj z drugimi ustrelili v Črni.



Nikolaj - Miklavž Hančič, ki je pobegnil iz nemške vojske in se potem skrival pred okupacijskimi oblastmi, je končno našel stik s partizani. (Arhiv družine Hančič)

Nato je bil stari oče leta 1943 mobiliziran v redno nemško vojsko (wehrmacht) in bil poslan na vzhodno fronto, v Ukrajino. Deloval je na področju Črnega morja, v mestu Odesa. V Odesi je bil na ladji, ki jo je zadel ruski izstrelak in je na srečo obtičala na neki sipini, tako da ni potonila. Ko so tako ostali zadeti na tej ladji skoraj teden dni, so zaradi pomanjkanja hrane jedli samo ribe. Teh se je stari oče tako preobjedel, da jih tudi kasneje ni hotel nikoli več jesti.

Številni njegovi slovenski bojni tovariši so se v upanju, da se izognejo fronti, kar sami poškodovali tako, da so se ustrelili npr. v prst ali roko in zaradi tega šli v bolnišnico na okrevanje. On pa je bil v nekem boju z Rusi zares ranjen. Z bajonetom oziroma ostrim predmetom je bil ranjen v zgornji del roke pod pazduho in bi skoraj izkrvavel, če mu ne bi pomagal in ga izvlekel na varno sovojak Domžalčan Franc Herle. Vse življenje mu je bil hvaležen, ker mu je rešil življenje. Bil je poslan v bolnišnico in nato

na dopust domov. To je bilo poleti 1944. Ko mu je potekel čas dopusta, pa tako on kot njegov brat Lovrenc Hančič (letnik 1922) nista hotela oditi nazaj na fronto. Po končanem nemškem dopustu se je stari oče sicer javil na žandarmerijski postaji v Kamniku in kupil karto za na fronto, šel tudi na vlak, vendar je že na drugi strani izstopil in peš odšel nazaj domov ter skupaj z bratom Lovrencem skrit na podstrešju čakal partizanske obveščevalce, da pridejo ponju ...

V začetku avgusta 1944 pa je skupina nemških vojakov z raztrganci iz Kamnika prišla v vas Gozd, kjer so iskali skrivače. Ker je bilo zagotovo, da ju bodo odkrili, sta se stari oče in njegov brat pognala v beg proti gozdu. Nemci so ju odkrili in začeli streljati: stari oče je tekel ob robu polja naravnost proti Vovarju, njegov brat Lovrenc pa se je skrtil v koruznem polju, ki so ga Nemci obkolili in Lovrenca brez težav ujeli. Sredi avgusta so ga s skupino ujetih partizanov in sodelavcev OF ubili na nekem morišču v gozdu za kamniško Kalvarijo. Njegovega groba niso nikoli našli. Stari oče je imel navado, da je zvečer za 1. november, na praznik vseh svetih, šel molit rožni venec do kapelice na Kalvariji in tam prižgal svečo za ustreljenega brata. To tradicijo nadaljujemo tudi po njegovi smrti.

Stari oče pa je bil po begu skrit v smrečju. Našla ga je njegova mama, ki mu je prinašala hrano in je potem nekako prišla v stik s partizani oziroma terenci, da so ga spravili v partizansko enoto. Bil je dodeljen v Pohorsko brigado. Ker je bil krojač, je bil dodeljen k štabu in je na dan oziroma noč pred osvoboditvijo Ljubljane dobil ukaz, da sešije lepo novo obleko njihovemu komandantu, da je s to obleko naslednje jutro vkorakal v Ljubljano. Pred tem je šival partizanom obleke v kraju Podturn pri Dolenjskih Toplicah, kjer so ga nekoč Nemci presenetili pri šivanju. Stekel je proč. Neki Nемеc je streljal za njim z mitraljezom, da so krogle izkopalale jarek, vendar ga ni zadel.

Jože Koželj

V NEMŠKI VOJSKI IN RUSKEM UJETNIŠTVU

Po pripovedovanju zapisal Matej Stele

Mobiliziran sem bil konec julija 1943. Do februarja 1944 sem bil na usposabljanju v Spodnji Avstriji, in sicer pri delovnih brigadah, kjer so usposabljali mladino. Z lopatami, ne s »pušamik«. V februarju 1944 smo šli na vojaške vaje v Mistelbach. Rekrut sem ostal do avgusta 1944, ko smo šli na fronto. Sam sem bil pri nosačih. Komanda je bila stroga. Potem ko si bil polno opremljen, je bila od časa do časa kontrola, če si še imel vse patrone. Nismo smeli streljati kar tako »v tri pangelce«. Prav tako niso dovolili umikanja. Oficir je celo zagrozil, da če se bo kdo obrnil, da ga bo sam ustrelil v hrbet. Iz Mistelbacha smo šli v več postojank: Lienz, Absteter, Bitche, Maginotova linija in Strasbourg. Tu še zadnje vežbe na 4 različnih krajih. Iz Strasbourga pa smo šli na fronto. Na Maginotovi liniji so nas opremili z novo opremo in od tam smo krenili z vlakom v severno Nemčijo. Vozili smo se 4 dni in 4 noči. Sledila je pot na Poljsko, kjer smo se ustavili in šli peš proti fronti. Hodili smo precej daleč. Bilo je vroče, močil nas je dež. Ko smo prišli v bližino fronte, smo se morali ustaviti in počakati, ker je bila pot zaprta. Cel dan smo stali ob neki železniški progi, gledali goreče hiše in kako so letele granate. Ponoči smo šli naprej. Ko smo prispeli, so nas razmestili po različnih delih fronte.

Sledilo je več premikov. Po prodoru Rusov so nas prestavili v okolico Dukle. Tam smo bili nameščeni nekaj dni, nato so nas poslali proti

Salkerpu, kjer smo ostali nekaj tednov. Nato smo se morali vnovič premestiti, saj je bil ruski pritisk prevelik. Sledil je hud napad in v tistih treh dneh smo utrpeli hude izgube – s 120 na 20 mož. Od celega bataljona nas je mogoče ostalo 100. Nato smo se umaknili. Ustavili smo se nekje nižje na fronti, kjer smo precej časa mirovali. Naredili smo bunkerje v zemljo in izkopali tri vrste strelskih jarkov z ovirami – v tla zabitimi hlodi. Les zanje smo nasekali v okoliških gozdovih. Vmes pa nasuli zemljo. Temu je sledilo še več premikov. Nato nekega večera hodim v okolici tabora, pa me ogovori znanec Markov Tone. Komaj sem ga še prepoznal. Takrat je bil on pri mitraljezcih, jaz pa pri minometalcih. Fronta se je nekoliko utrdila. Bil je ravno čas žetve – za domačine.

Sledili so novi premiki, od septembra oz. oktobra 1944 do januarja 1945 pa smo bili skoraj na enem mestu, kjer je bila tudi utrdba. 15. januarja je



*Jože Koželj, Jerušekov, in Aleš Koželj, Mevžarjev
(Tunjski glas 11, december 2005)*

sledil napad Rusov. Tisti splošni. Koželjev Aleš je bil višje – pri Varšavi, zato jih je napad Rusov dosegel že 10. januarja, nas pa 15. Takoj so nas razbili. Že zjutraj so napad napovedali pribežniki. Vendar ni bil tisto uro – ob sedmih, ampak uro kasneje. Takrat je bil sneg. »Zapele« so Stalinove orgle iz neposredne bližine in s tolikšno močjo, da so polomile ves gozd – vse borovce. Mi smo bili ravno zraven. Dve uri je bila taka megla, da se ni nikamor videlo zaradi municije in detonacij. To je bilo zjutraj. Nato smo samo še trepetali, kdaj bodo udarili gor. Cel dan so prihajale nove trume ruskih vojakov, vsega petsto metrov od nas. Vendar jih je zadela nemška artilerija. Padali so kot muhe. Bog ve, koliko mrličev je bilo. Napadli so nas šele zvečer. Zasedli so jarke, mi pa smo jih morali »očistiti«. Šli smo v napad – z avtomati naprej. Ko smo prišli do ovinka, se je spustil rafal, mi pa smo se premaknili naprej. Metali so tudi ročne granate. Čez pol ure smo se bili prisiljeni umakniti.

Sledil je teden nočnih napadov Rusov. Ceste so bile takoj vse presekanе in zasedene. Mi pa smo se umikali, 22. januarja sem bil že ujet. Ujeli so nas poljski partizani in predali Rusom.

Ko smo hodili ponoči, smo vedno znova našli kakšnega Poljaka, da je kazal pot. Eden izmed njih je v gozdu ušel in nas izdal. Ugnezdili smo se na dve kmetiji s slamnatimi strehami na nekem hribu. Bili sta to stari, nizki kmečki hiši, podobni našim. V hiši so bili tudi domačini. Nato so nas okrog 11-ih na polno napadli. Hoteli smo se braniti, vendar ni delal več noben mitraljez, saj smo hodili ponoči in jih nismo imeli časa čistiti. Vse je bilo zarjavelo in zmrznjeno. Kaj zdaj? Bilo nas je 250. Oficir je predlagal, da se predamo. Vstal je in takoj spet padel. Še zdaj ne vem, ali je bil zadet ali ga je kap. Bili smo zbegani. Pričelo je goreti in naredil se je dim. Čakali smo toliko časa, dokler ni pregorel »gank«. Nato smo butnili ven. Hoteli smo se predati, vendar niso nehali streljati. Tekel sem po bregu navzdol in padel v »ukrajno«. Pomislil sem, da sem zadet. Nato se je utrjala naramni-

ca torbe in segel sem nazaj. Pa sem si rekel, saj nisem. Tečem do gmajne, kjer je bila pod smrekami žled. Padel sem in se zapeljal po hribu navzdol. Spodaj sem srečal še štiri vojake, tako da nas je bilo pet. To se je zgodilo malo pred poldnevom. Nato smo do noči taval. Bili smo utrujeni. Končno smo zagledali luč. Eden izmed nas – Nemeč – je šel prosit za kruh. V hiši so bili partizani. Vendar so ga pustili pri miru, pa tudi kruh so dali. Ko smo se vrnili v gozd, so nekateri želeli zaspiti kar na žledi. Vendar sem rekel, da bomo tu zmrznili. Vrnili smo se do bajte, kjer so nas lepo sprejeli in skuhali krompir v oblicah in mlečni sok. Kot pri nas. Prinesli so slamo in smo se nanjo ulegli. Bili so štirje – ata, mama ter sin in hčerka, stara okrog 20 let. Kmalu zatem sta prišla dva sumljiva človeka in se usedla k peči. Vprašal sem jih, kdo sta tadva. Sam sem se lahko s Poljaki pogovarjal, Nemci se niso mogli nič. Odgovorili so, da sta soseda. Sredi noči pa so prišli partizani. Eden je vstopil v sobo in takoj ustrelil luč. Dvignili smo roke in do jutra stali. Slekli so nas in nam vse pobrali, tudi škornje in tople obleke.

Zjutraj so nam spet skuhali krompir. Sredi dopoldneva pa so nas gnali nekaj kilometrov daleč (kot je npr. od Tunjic do Kamnika), kjer smo srečali Ruse. Pogovarjali so se, da nas bodo postrelili, jaz pa sem jih razumel. Nato smo prišli v neko šolo in pošto. Tam so nas zbirali. Bil pa je tam neki Rus, od katerega sem izvedel, da so na tistem hribu vse pobili. 250 nas je bilo, pa smo samo mi ušli. Rusi so nas dali za pult. Prišel je neki oficir in se potegnil za nas. Zaprli so nas v klet. To je bila soba z neravnim dnom, široka okrog 3 m, dolga pa 5 m. Tam smo ostali en teden. Brez hrane. Potem pa je neki Poljak zvečer nosil k oknu iz menze suh kruh. In to smo potem jedli. Prišli so še drugi, ki pa so metali skale. »Gavtarji« so se krušili in »šprike« so letele, vendar smo se skrili. Če bi bili Rusi takšni, kot so bili naši partizani po vojni, ne bi bil prišel domov. Varovali so nas starejši oficirji. Vojaki bi kar vse pobili. Tudi v nemški vojski je veljalo, da



Srečanja Jožeta Koželja in Petra Steleta ne minejo brez spominov na Tunjičane, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko. Jože Koželj je imel srečo, da se je vrnil domov, Petrova brata Jožef in Anton pa sta izgubila svoji življenji v tuji uniformi, za tuje interese. (Foto Matej Stele)

je bilo konec streljanja, čim so nasprotniki položili orožje. Pri nas pa so šele začeli. Niso spoštovali nobenih konvencij.

Nato smo šli naprej. Nas je bilo okrog 20. Kmalu nas je bilo čez 100. V šestem logarju nas je bilo že 7.000. V zadnjem (sedmem) logarju sem bil pa v mestu Stryj v Ukrajini, in sicer v tovarni, kjer smo hodili popravljat vagoni. Tam je bilo še kar v redu. Sicer pa je bilo v ujetništvu povsod hudo. Večino časa sem bil v Ukrajini, nekaj tudi na Poljskem. Med drugim sem bil v Stanislavovu, v okolici Lvova. Hrana je bila povsod slaba. Kdor je bil pa oficir ali doktor, je dobival več hrane. Rusi so namreč spoštovali Ženevske konvencije.

Ko smo bili v drugem logarju, sta bila tam pravzaprav dva logarja. Eden je bil nov, eden star. Ujetniki smo delali v starem, v novega pa so vozili Čehe – bogate industrialce z debelimi kovčki. Pa taka lepa dekleta, stara od 20 do 25 let. Krasne punce! Za logarjem je bilo izkopano strelišče, kamor so vsi ti hodili. Še vedno je bila zima. V logarju smo ležali v štirih vrstah na tleh – glave skupaj, noge skupaj. Vsako jutro jih določeno število ni vstalo. So ponoči pomrli. Pokopavali so jih zraven strelišča. Nekega jutra so nas nagnali odkopavat mrliče in nalagat na tovornjak, ker so hoteli strelišče povečati.

Ko smo bili v petem logarju, je maja pričel razsajati tifus. Tiste, ki so pomrli, so nato odvažali s konji. Iz tega logarja smo šli v večji (zame že šesti) logar. Hodili smo pet dni – 150 km daleč. V tem času se je zgodilo, da je eden od ujetnikov, ko smo spali v neki graščini, izginil, vendar so ga dobili in pred nami ustrelili. In ravno 8. maja so nas nabasali v šolo »kot šplenke v škatlico«. Potem je prišel na vrata oficir in sporočil, da je danes Nemčija kapitulirala. Takrat sem bil že zelo slab. Nato sem vendarle prišel malo k sebi. Vendar sem še vedno, ko sem prišel domov, tehtal le 46 kg. Zadnja postaja, že v septembru, pa je bila Strij, kjer smo ostali slab mesec. 5. oktobra smo bili v logarju, vendar nismo šli popravljat vagonov. Rekli so nam, da bomo šli domov in da nam že pripravljajo vagona. Dali so nam nekaj hrane za na pot, a smo bili zelo lačni. Potem smo šli na vlak, s katerim smo potovali. Kmalu nam je pričelo primanjkovati vode. Ko pa smo do nje vendarle prišli, se je Štajerec, ki se je pred tem najedel suhega kruha, tako napil, da mu je počil želodec. Umril je na poti. Kjerkoli se je vlak na Madžarskem ustavil, so hodile ženice, nam dajale kruh in spraševale po svojih bližnjih, fantih, puncah, duhovnikih. A mi nismo nikogar videli.

Sledil je sprejem v Subotici. Kar na ulici so nam gospodinje, ki so bile pri Rdečem križu, pripravile jerbasa z narezanim belim kruhom. Prišla sta dva

ruska oficirja, ki sta rekla, da ne smejo, ker da smo bili sovražniki. Babe pa po njih. Sta šla, kot da bi ju »v luft zagnal«. Še ko smo v neki graščini prenočili, so nam ponoči tiste ženske nosile kruh. V Subotici so nas tudi popisali, vendar so se moji dokumenti izgubili. Takrat je bil tudi popis veroizpovedi. Tam smo ostali nekaj dni. Nato smo šli peš čez pontonski most in se vkrcali na vlak. Bilo nas je toliko, da v vlaku ni bilo prostora in smo se peljali na strehi. Najprej do Zagreba, iz Zagreba pa v Ljubljano. V Ljubljano smo prišli zvečer, a nas je že na postaji pričakala straža. Celo noč so nas stražili na postaji. Zjutraj pa sva šla s Francetom Golobom iz Stolnika na vlak za Kamnik. Na Gornji postaji mi je France rekel, naj greva kar dol in naokrog do doma. Ni namreč hotel čez mesto. Šla sva čez Žale, od koder je šel on proti Ravnam, jaz pa proti Tunjicam. Sredi klanca sem srečal Komovko. Drugega pa nobenega. Domov k Jerušku sem se vrnil 27. oktobra 1945. Po vojni zaradi nemške vojske z oblastmi nisem imel težav. V času vojne se je zgodilo še veliko stvari, vendar ni mogoče vsega povedati.

Ivan Kralj

ZAZNAMOVALA ME JE PRISILNA MOBILIZACIJA

Po avtobiografiji povzel Jože Urbanija

Rojen 17. januarja 1925 v Spodnjih Gameljnah pri Ljubljani v mlinarski družini. Verjetno mu je bilo že takrat določeno, da bo večji del svojega življenja preživel v mlinu. Družina se je kmalu zatem naselila v Radomljah. Ko je bil star štiri leta, so za očetom odšli v Kanado ter se po štirih letih vrnili v Radomlje v domačijo Kraljevih. Mladost je pregaral na kmetiji in v mlinu. To delo je prekinila vojna, po njej pa se je nadaljevalo s prizadevanjem za vedno nove izboljšave v mlinu.

Ivan Kralj je svoje življenje lepo in izvirno opisal v knjigi *Zaznamovalo me je življenje v mlinu*, ki je izšla leta 2008. V knjigi tudi zelo berljivo opisuje čas, ki ga je preživel kot nemški mobiliziranec.

Prvi stik z nemško vojsko je doživel že jeseni 1942, ko so Nemci ustanavljali nekakšne vaške straže. Uniformo, puško in municijo so imeli kar doma. Vendar to ni trajalo dolgo, ker so nekateri kar v nemških uniformah z orožjem vred pobegnili k partizanom, mnogim pa so vojaško opremo pobrali partizani. Januarja 1943 so fantje, rojeni 1925. leta, dobili pozive za vojaški nabor. Iz Radomelj jih je takrat ta poziv dobilo pet. Dva med njimi sta na ruski fronti padla, dva sta bila ranjena, Ivana Kralja pa je zadnje mesece ruske fronte in ujetništva rešila zlatenica.

Prva postaja na njegovi poti mobiliziranca je bilo služenje v RAD v St. Oswaldu pri Deutschlandsbergu na Štajerskem v Avstriji. To obdobje je

bilo zaznamovano predvsem z napornim telesnim urjenjem, z navajanjem na orožje in s strokovnim in političnem izobraževanjem.

Po treh mesecih služenja v RAD je začel s pravo vojaščino v Landsbergu na Lechu na Bavarskem. Dodeljen je bil topničarjem.

V začetku decembra 1943 je njegova enota odšla v Sonthofen, od koder so odpremljali transporte na fronto. In tako so tudi njega skupaj z drugimi v živinskih vagonih prepeljali v Herson blizu Črnega morja. Za novo leto, ko je bil na straži, je prvič doživel ruski napad. Boji so potekali ob reki Dnjeper. Četrta gorska divizija, v katero je spadala tudi njegova enota, je bila v teh bojih skoraj popolnoma uničena. Potem so jih prepeljali bolj na sever v mesto Vinnica. V bližini mesta Talnoje je doživel pravi ognjeni krst. Sledil je beg čim dlje stran od ruske fronte vse do mesta Tiraspol ob bregu reke Dnjester in potem naprej skozi Kišinjov v Romunijo. Tristo petdeset kilometrov za fronto so jih dodelili enoti, s katero so se potem vračali nazaj na položaje. Fronta se je aprila 1944 ustavila na reki Dnjester. Ivan je tu zbolel za hudim vnetjem oči in potem nekaj časa preživel v bolnišnici v Volgogradu. Ko se je vrnil v svojo enoto, so v začetku septembra odšli na Madžarsko. Tu pa je kmalu zbolel za zlatenico. Odpeljali so ga v bolnišnico na Dunaj. Po tem zdravljenju je dobil dopust, ki pa ga je smel preživeti le na področju severno od Drave. Od tam mu je z očetovo pomočjo uspelo pozno jeseni 1944 priti domov v Radomlje.

V nadaljevanju je ponatisnjenih nekaj odlomkov iz njegove knjige *Zaznamovalo me je življenje v mlinu*, ki je izšla leta 2008 pri založbi Modrijan.

Moj ognjeni krst

»V bližini kraja Talnoje smo naložili tovornjak z granatami. Za spremstvo smo bili dodeljeni Urh, Lebar in jaz. Sedeli smo na mrzlih granatah zadaj na tovornjaku. Pripeljali smo se do enote in se nato pomikali naprej. Dolga kolona vozil pa se je ustavila. Zaradi vode in porušenega mostu nismo

mogli naprej. Vlačilec s topom je prišel na drugo stran, mi pa smo morali počakati, da so prehod za silo uredili.

Prišli smo do roba neke vasi in tam sem doživel ognjeni krst. Kolona se je ustavila. Regljanje strojnic je bilo slišati le malo naprej. Začelo se je močnejše grmenje in pokanje. Še zavedal se nisem, kaj se dogaja. Nenadoma se je zvrnil konj, pa še eden, lep šimel. Ko sem na snegu zagledal črne lise, ki so se pojavljale zdaj tu zdaj tam, sem šele spoznal, da obstreljujejo prav nas. Vojaki so iskali kritje. Tudi sam sem se stisnil v obcestni jarek. Kdaj sem skočil do kotla, se ne spomnim. Bil sem že pošteno lačen. Ko sem že skoraj v jarku pojedel nekakšno juho, je padel kos šplitarja^[1] najprej na moj ščitnik kape in potem naravnost v porcijo^[2]. No, tega sem spraval v žep, za strah pa je bil dovolj velik, saj takega priboljška nisem bil vajen. Naenkrat pa sem opazil, da tovornjaka z granatami ni več. Odpeljali so se. Ostal sem sam, paničen.

Pognal sem se naprej, mogoče petdeset ali sto metrov, pa je spet zagrmelo in ponovno sem se vrgel na tla. Pretreslo me je, ko sem kritje iskal tik ob mrtvem kuharju, ker je granata zadela kuhinjo



*Ivan Kralj: »Kako je izgledalo slovensko srce in duša v nemški uniformi.«
(Arhiv Ivana Kralja)*

¹ Drobec, v vojaškem žargonu šplitar.

² Porcija v vojaškem žargonu pomeni vojaško posodo za hrano.

druge enote. Tam ni bilo nobenega jarka, zato sem se pognal nazaj, kjer sem bil že prej. Prav na tistem mestu pa je bilo polno ranjencev, nekaj vojakov pa je ležalo negibno. Začel sem moliti v upanju, da me bo molitev rešila in da bi postal vsaj priseben. Mimo se je prav takrat pripeljal odprt džip z oficirjem in s šoferjem. Ustavil se je. Skočil sem do njega in vprašal po naši enoti. Dovolila sta mi, da sem prisedel, granate pa so še zmeraj padale. Prednje steklo džipa je bilo že razbito. Drveli smo naprej in kar opogumil sem se, ko sem opazoval neprizadetost oficirja. Gotovo je bil že vaje takih manevrov. Kmalu sem na stranski cesti opazil naš tovornjak. Izstopil sem. Top je bil že postavljen in nosili so granate kakih petdeset metrov stran od topa. Tudi jaz sem se moral priključiti. Ko sem ravno prinesel prvo granato do topa, sem opazil, da sta za nami eksplodirali dve, morda le dvajset metrov stran. Pomislil sem: samo malo krajše, pa bo letelo po nas. Zaslišal sem šum (danes se sprašujem, če sem ga res slišal). Vrgel sem se na tla, tik ob kolo topa. Zagrmelo je med nami. Mrtvih v tistem trenutku ni bilo, bili pa so trije težko ranjeni, lažje ranjen je bil tudi Ivan, ki si je tik ob meni kopal zaklon. Nogo je držal nad jamo in dobil v koleno mali šplitar. Bolničar ga je oskrbel, druge pa so zvečer odpeljali. Kolo, ob katerega sem se stisnil, je imelo tri nove znake zaradi šplitarjev. Naenkrat je obstreljevanje ponehalo. Prej je tik nad nami še stala cerkev z zvonikom. Ko se je malo umirilo, sem opazil, da zvonika ni več. Prav iz tistega zvonika so Rusi dajali komando. Zvečer sem bil še prisoten pri oskrbi ranjencev. Urh, ki se je vozil z nama, je dobil velik šplitar v trebuh in je najbolj stokal. Ko bi bil na razpolago helikopter, kot je danes, bi ga morda lahko rešili. Tako pa vožnje do bolnice po tistih razritih cestah, če bi se jim sploh lahko reklo ceste, najbrž ni prenesel. Nazaj ga namreč ni bilo. Bil je nekje iz Poljanske doline. Drugi je imel razmesarjeno čeljust, tretji pa globoko in široko rano na rami ob vratu.

Prespali smo v hiši, kriti s slamo. Pravzaprav so bile s slamo krite vse hiše. Vsaka tretja je gorela, naša je bila še cela. Ulegel sem se v nasprotni kot, od koder so letele granate. Zjutraj je bila hiša brez strehe. Kdaj jo je odneslo, nisem ne slišal ne čutil. Naslednji dan je vladalo zatišje. Naenkrat pa je nad strugo, kjer smo se pozneje nahajali, prihrumel ruski avion. Iskal sem kritje pri porušenem mostu. Zaregljala je strojnica. Rafal pa ni bil namenjen nam, temveč gruči konj v bližini. Pozneje sem slišal pogovor dveh oficirjev, da je eden od njiju izgubil dvanajst konj.«^[3]

V ognju

»Ko smo že v mraku hoteli oditi v vas na drugo stran doline kar čez njive, se je vlačilec, čeprav je imel verige kot tank, pogrezal skoraj do osi. Obtičal je z osemtonskim topom. Zlomila ali izgubila se je varovalka oziroma zatič. Nekje so dobili nekakšen brajnik, ga zabili in 'cugmašina' se je premaknila. S težavo smo prispeli na drugo stran. Za nami so bile široke, skoraj pol metra globoke kolesnice. Ne spominjam se, da bi to noč kaj spali, zato se nam tudi sanjati ni moglo, kaj nas čaka naslednji dan.

Zgodaj zjutraj je top že stal na zelo preglednem položaju. Pred nami se je vzpenjala planjava. Zaradi čistine se je daleč videlo, na desni strani pa je pogled zakrival breg. Začela se je nekakšna zmešnjava. Nisem takoj razumel zakaj, kaj kmalu pa mi je bilo jasno. Zbegani vojaki so bežali. Zagledal sem vojaka, ki je bolj skakal kot hodil. Na eno nogo je bil bos in se je smejal. Hoditi z boso nogo po blatu in snegu gotovo ni bilo prijetno. Morda se je smejal, ker mu je uspelo uiti. Ne vem, če se je smejal tudi še naslednji dan.

Še vedno sem imel v glavi prizor prejšnjega dne. Zagledal sem konjevodca. Dva ali trije pari konj so bili vpreženi v top. Konjevodec je hodil med prvim parom in ju držal za uzde. Blato je škropilo izpod kopit konj

³ Ivan Kralj: Zaznamovalo me je življenje v mlinu, str. 101–103. Ljubljana: Modrijan, 2008.

naravnost v konjevodca, tako da se je od vsega telesa videl iz blata le delček obraza. Resnično se mi je zasmilil in še danes ga imam pred očmi. Kako se je očistil, ko se je vse skupaj šele začelo, ne vem.

Naj se vrnem nazaj k topu. Nenadoma so se izza hriba pokazali ruski vojaki. Po vsej kilometer dolgi planoti, kolikor jo je bilo mogoče videti, so se kar usipali izza hriba. Upora ni bilo. Vsi so bežali. V sebi sem začutil strah. Kaj bomo mi, uboga peščica, proti taki množici.

Če bi bil jaz komandant, bi že zdavnaj ukazal umik. Vsa pehota se je v galopu s konji vred podila mimo nas. Bil sem vznemirjen, kaj vendar čakamo, saj smo imeli samo šest granat. Morda tanke? Rusi pa so se valili čedalje bližje.

Čakali smo do zadnjega, kot da le s prisotnostjo, brez strela branimo pehoto. Kaj se je dogajalo desno od nas, nismo vedeli.

Ko je beg vojske že pojenjal, je komandant baterije, stotnik Blumenkron, le ukazal umik. V trenutku je bil top zložen in pripet k vlačilcu. Zakaj se nismo umaknili po dolini, kamor so bežali drugi, ne vem. Rili smo v breg po ozki poti v koritu. S topom smo bili že skoraj na vrhu, vlačilec pa zaradi snega in blata ni mogel speljati. Potegnili smo žico iz vitla, da je vlačilec prišel na trdna tla. Tedaj pa je zaropotalo izza hiše, ki je stala ob poti. Nekdo je še izruval zatič, da je vlačilec lahko odpeljal. Šofer je bil krit, saj je imel zadaj naložene vse naše nahrbtnike. Razbežali smo se kot miši. Kako so imeli nekateri še čas, da so izvlekli ranjenca, mladega Nemca, ne vem, morda so se umaknili po koritu navzdol.

Stal sem na zelo neprimernem mestu na vrhu poti. Pognal sem se v beg in hitro legel. Po meni se je usulo vejevje sadovnjaka, odstreljeno od krogel. Naredil sem še nekaj cik-cakov in se pognal preko meje. Ni bilo časa, da bi pogledal, kam bežijo drugi. Mislil sem, da moram bežati v smeri vlačilca, znašel pa sem se na čistini, ki se je rahlo vzpenjala. Pridružil se mi je še

Andrej. Še vedno sva tekla. Okrog naju je začela škropiti zemlja in spoznal sem, da streljajo na naju. Skoraj istočasno pa je približno dvajset metrov pred nama padla granata. Zavpil sem: 'Andrej, narazen!' Pognala sva se vsak v svojo smer in druga granata je padla točno med naju. Streljanje je prenehalo, ne vem, ali zato ker se je breg prevesil, da naju niso več videli, ali pa se jim na posameznika ni zdelo več vredno streljati. Počasi sva si vsa onemogla oddahnila. V daljavi sva zagledala vlačilec in sva ubrala isto smer kar čez drn in strn. Skoraj že v temi sva prispela do nekaj tankov, ki so že čakali pripravljeni. Pozno ponoči se nas je precej zbralo okrog vlačilca, da smo si poiskali svoje nahrbtnike. Kako je minila noč, ne vem. Po ne vem koliko dnevih smo bili spet v kraju Talkoje.«[4]

Beganje na vse strani

»Čeprav je bila to zame zadnja resna tekma ali beg za življenje, je bilo treba prehoditi še dolgo pot do doma. Veliko konj je bilo brez gospodarja. Komaj se je začelo daniti, že smo jih lovili. Med zadnjimi sem ujel belega šimelna, bolje kljuse. Zajahali smo jih, da bi prišli čim hitreje in čim dlje od Rusov.

Okrog dvajset nas je bilo, ki smo zvečer prespali v neki cerkvi. Andrej je tam dobil še zadnjo pošto ali celo paket. Ne morem si predstavljati, kako je lahko vojaška pošta delovala brezhibno v taki zmešnjavi.

Kaj pa se je zgodilo naslednje jutro, mi še danes ni jasno. Čez noč smo ostali brez vsake komande. Prepuščeni sami sebi smo se podali proti zahodu – lačni konji, mi pa tudi. Na srečo sem imel dokaj dober zemljevid tistih krajev, da sem vsaj približno vedel, kje smo. Ne spomnim se, kje sem tisti zemljevid dobil, a bil mi je ves čas v veliko pomoč. Medkrajevnih cest v Rusiji oziroma v Ukrajini sploh ni bilo. Iz enega kolovoza je nenadoma nastala avtocesta samega blata.

⁴ Ivan Kralj: Zaznamovalo me je življenje v mlinu, str. 106–108. Ljubljana: Modrijan, 2008.

Drugi dan jezdenja smo se ustavili na koncu neke vasi. Iskali smo, kje bi prespali. Ivan, Andrej in jaz smo se naselili v majhni hiši v upanju, da smo že daleč za fronto.

Lastnico hiše, kjer smo prespali, smo prosili, če nam skuha kaj toplega, za konje pa ne vem, če smo kaj imeli. Zaspali smo kot ubiti. Navsezgodaj pa je že zaropotalo. Pograbili smo vsak svoje. V hiši sta ostala Ivanova porcija in Andrejev volneni šal. Treba je bilo iti čez za pol Mlinščice veliko vodo. Oba sta bila že preko vode, le moj konj je ni in ni hotel prečkati. Streljanje je bilo slišati čedalje bliže. Naenkrat se je le pognal za drugimi konji; še dobro, da sem bil na njem. Oddahnil sem si. Premikali smo se počasi. Vseh ovir in težav ne bom opisoval.

Med potjo smo naleteli na podrtijo, visoko leseno stavbo. V stavbi je bilo polno pomendranega sladkorja rjave barve. Dolgo sem pest za pestjo zbiral čim manj umazanega. Nabral sem ga za polovico porcije. Kako prav mi je prišel ta sladkor! Hrane nismo imeli nobene. Če sem dal v usta le žlico sladkorja, sem se počutil močnejšega. Ko smo s težavo – konjem se je močno udiralo – le prebrodili globok močvirnat graben – dolino, smo si končno le lahko oddahnil. Poiskali smo prenočišče, že vsi ožuljeni po zadnji plati. Konje smo pustili, naj si pomagajo, kakor vedo in znajo, saj smo si morali tudi mi. Zanje je morda bilo kje kaj suhe trave ali smrečja, mi pa tega nismo mogli jesti. No, vsaj Rusov ni bilo za nami. Končalo pa se je tridnevno jahanje. Rad bi se zahvalil konju, če bi me razumel, tako pa sem ga samo pobožal. Dal bi mu kos kruha, pa ga še sam nisem videl že teden dni.

Naprej smo se drugo jutro odpravili peš. Ne spomnim se več, koliko nas je še bilo v skupini. Tudi ne vem več, kdaj se nam je pridružil Kmetičev Karol iz Svibnega ali Pošakovega pri Radečah. Vem le, da smo se držali

skupaj kot štiriperesna deteljica v upanju, da vendarle prispemo do kakega mesta.«^[5]

Dobri ljudje

»Kako se nam je uspelo drugi dan odpeljati, nimam pojma. Vsekakor smo tudi naslednji dan prebili stiskajoč se na odbijačih. Mračilo se je že, ko se je vlak ustavil. Hitro smo pobrali vso navlako in deske, ki bi nam mogoče prišle še prav. Spraševali smo se, kam zdaj. Nikjer ni bilo nobene hiše, v daljavi pa smo zagledali obrise nečesa. Napotili smo se preko vinogradov in prispeli do hiš. Z Ivanom sva pri eni od hiš naprosila prenočišče, pri sosedih pa Andrej in Karol. Tega, kar sem doživel pri tej hiši, ne bom pozabil, tudi če bom živel sto let. V njej so živeli sami stari ljudje, dve ženski in moški. Najprej sem jim hotel dopovedati, da nismo nevarni, da nismo Nemci, ampak Slovani. V sobi je bilo obešenih polno svetih podob. Dopovedoval sem jim, da tudi mi častimo te svete podobe, kaj več pa nisem znal povedati. Ko so zvečer molili večerno molitev, sva tudi midva pokleknila in molila z njimi. Gotovo se nama je poznalo, da sva lačna. Prinesli so nama jed, ki sem jo nazadnje jedel doma, to je krompirjev golaž. Bil sem zadovoljen in sit kot že dolgo ne. Največje presenečenje pa sva doživela, ko smo se odpravljali spat. Hotel sem, da prespiva na tleh, oni pa so naju kljub ušem, ki sva jih imela polno, silili, da prespiva v posteljah. Po krajšem pregovarjanju sva pristala na tako širokosrčno ponudbo. Na postelji nisem spal že več kot tri mesece. Sami so poleg naju polegli po tleh. Ne morem si zamisliti tako dobrih ljudi. Tako verni in revni so se držali Kristusovega nauka: Lačen sem bil in ste mi dali jesti.«^[6]

⁵ Ivan Kralj: *Zaznamovalo me je življenje v mlinu*, str. 108–109. Ljubljana: Modrijan, 2008.

⁶ Ivan Kralj: *Zaznamovalo me je življenje v mlinu*, str. 113. Ljubljana: Modrijan, 2008.

Janez Krt

TEDAJ SMO SKLENILI: »VSI BOMO MOLČALI.«

Po poslušanju tete Jožefe Krt Kladnik zapisal sin Dominik Krt

Janez Krt, rojen 19. 11. 1924, je bil dijak gimnazije v Šentvidu. Na aprilski večer leta 1941 je potrkalo na okno: »*Nemci so zasedli Zavod in ga moramo zapustiti!*« Zavod sv. Stanislava z okoli 500 dijaki in več kot 100 uslužbenci je zbiral imetje za odvoz – kakšno drenjanje ...

Leta 1942 so vsi rojeni leta 1924 dobili poziv za nabor. Vsi so se javili in čakali v strahu, kaj bo. Konec leta so dobili pozive za RAD (Reicharbeitsdienst). Dodeljeni so bili v delovno brigado v Linzu na Donavi. Sprejeli so jih po vojaško ...

Vsak je moral priti v dvorano ... Razgrnili so odeje: dobili delovne obleke in obleko za parado ..., perilo, brisače ... Zjutraj ob 5.30 je prišel dežurni in se zadril: »*Guten Morgen, guschtern, antreten!*» ...« Ko so se umili, zopet v zbor k dviganju zastave: »*Heil Hitler!*« in pesem »*Die fane hoch* ... « Sledil je zajtrk in nato politična ura ... »*Aziehen Arbeitskleidung, Stiefel!*» ...« Eni so dobili krampe, drugi lopate. Kopali so jarke za izsuševanje ... Ob 13-ih kosilo, z roko v roki so glasno rekli: »*Frei sein, das Mittagessen!*» ...«

¹ Dobro jutro gušterji, vstanite. Gušter je vojak novinec, ki je šele na začetku vojaškega usposabljanja.

² Obleči delovno obleko in obuti škornje.

³ Prosto za kosilo.

V pol leta so znali delati, imeli fararbjatarje. Nič uši, po delu »Ausziehen^[4]« in pod tuš. Kot opoldan: »Frei sein, das Abendessen.^[5]« Po večerji »Nachrichten^[6]« in potem priprava na nočni počitek.

Šušljalo se je, da iz RAD-a ne gredo domov, ampak dobijo obleko in gredo daleč kot mladi vojaki. Iz Linza so pristali za Atlantsko obalo v Franciji. Ob obali so bile lepe počitniške hiše, v notranjosti z blagom oblečene.



Janez Krt, prvi z desne v zadnji vrsti, in Matevž Zabavnik (stoji zraven njega) v uniformah RAD. Med njimi sta na sliki tudi Pavel Sitar, sedi prvi na desni, in Franc Verovšek, ki sedi tretji z desne. (Arhiv Janeza Verovška)

⁴ Slecite se!

⁵ Prosto za večerjo!

⁶ Dnevne novice.



*Janez Krt (desno) in Maks Sitar, Slanovčev
iz Godiča (arhiv Jožefe Krt Kladnik)*

Vojaki so živeli v lesenih barakah. Tam je bilo veliko Slovencev. Dopoldan pod komando »*Autreten marsch!*^[7]«. Janez je pisal lepa pisma. Še v mesto so smeli. V RAD-u so dobili 20 feningov na dan. Vse je prihranil. Nakupil semena za rože, za starejšo sestro ročno uro ... Imel je nekaj kameratov iz Mekinj: Miha Golob – Švebov, rajni Jože Plevel, Mertežov – padel, Stanko Potočnik – rajni, ... V šoli so imeli tuje jezike: francoščina, latinščina ... Kar mala četa se mu je pridružila, ko so šli v trgovine. Enkrat na mesec pa »tristop marš« k maši. Leta 1944 so se Nemci spomnili: »*Je ta sodrga iz Oberkraina zanesljiva proti Angležem na obali? Če se Angleži približajo, bodo takoj vsi prebegnili k njim.*« ... Pozno pomladi: »*Rabijo vas na Češkem ... Vsi gremo ...*« Res so pristali v mestu Doudleby. Pisal je, da bodo verjetno šli na fronto. S sestro Ivanko sva ga šli obiskat. Mama

⁷ Postrojite se za pohod!

in ata sta nama dajala korajžo za tako potovanje. Ata je uradno prodal kravo; ves denar nama je dal; priskrbeti sva morali uradno dovoljenje za pot. Češka je bila protektorat. Dva kovčka hrane: kare, rebra, pleče, prekajeno ... Dunaj – južni kolodvor; morali sva na severnega in proti Češki Trebavi in od tu 5-krat presesti na drug vlak do brata. Nekaj novih prijateljev se je pridružilo: Maks Sitar – Slanovčev, Vinko Oblak – trgovec pri Petku ... Vseh si nisem zapomnila. Binkošti so bile pred vrati. Tri dni sva bili z njimi. Nazaj sva rabili skoraj dva dneva. Iz Celovca do Šentvida – tu je bilo možno prenočiti v čakalnici od 20-ih do jutra. Bila je policijska ura. Ves denar sva porabili za vožnjo. Hrane iz kovčkov ni bilo več. Ivanka je jamrala ... Pila je vodo ...

Janez je pisal nov naslov iz Nürnberga. Ogromno vadbišče. Mama je želela obiskati sina Janeza; v juliju 1944 sva šli na vlak. Po dolini Dorfgastein, Salzburg, München ... Tako razbito (razrušeno) mesto. Na postaji 18 tirov; našli sva za Nürnberg. Zatulil je alarm. »*Schnell!*^[8]« so vpili ... Zvečer sva prispeli na cilj. Vrtar je pokazal gospodarsko poslopje, kjer sva lahko prenočili. Obvestil je Janeza, kje sva. Utrujeni od strahu sva zaspali. Zbudil naju je Janez: »*Sem prost do 12-ih!*« Bili so v pripravljenosti za odhod proti Rusiji ... (Potem so okrog 15. avgusta dospeli na fronto. Ni vedel, kje je Rusija ... Tako streljanje, grmenje topov ... Slovenci so se znašli ...) Z mamó sva se srečno vrnila. Po enem mesecu je pisal: »*Samo nazaj proti Poljski se premikamo ...*« V treh mesecih so bili blizu Krakova. Vmes se je izgubil; en teden je bil v Rusiji. Na kartončku je napisal: »*Zdrav sem in dobro mi je. Feldpost*^[9].« Ni bil ranjen, samo pri plašču mu je manjkalo pol ovratnika ...

Bil je tri mesece na fronti, po treh mesecih mu je pripadal dopust; samo do Avstrije. Ata je imel prijatelja pri Vrbskem jezeru. Poslal je naslov.

⁸ Hitro!

⁹ Vojaška pošta.

Janez je dobil 10 dni dopusta. Oficir mu je dal pismo za svojo ženo v Regensburgu ... »*Na fronto se ne vračaj!*«

Šli smo ga obiskat na Koroško. Tu smo veliko mislili, kako bi prišel v Slovenijo. Z zvijačo (preobleko) se je posrečilo. Ob 6-ih zjutraj v decembru sta prišla z Ivanko domov. Takoj je slekel vojaško obleko, oblekel svojo in brž na skedenj – jama še ni bila gotova. Andrej in ata sta kopala v globino ... Jaz sem morala takoj na vlak in proti Salzburgu. Tri pisma je napisal: »*Vračam se na fronto ... se kmalu spet vidimo.*« ... Na prvi postaji pred Badgasteinom sem vrgla v nabiralnik. Počakala sem na vlak za Beljak in nazaj domov. Vso pot sem brisala solze. To je bilo veliko dejanje. Štirje mlajši bratje niso vedeli, kaj je narobe, da smo vsi živčni ... Po novem letu smo se umirili. A ne za dolgo. Policija je prišla poizvedovat za Johana Kerta. Vsi so se potuhnili. Ivanka je pokazala mene: Josefina je bila v Avstriji pri njem. Mene so zaslišali. Pokazala sem pismo, kjer je pisal, da se vrača na fronto. Kje je bival? Pri familiji Raach v Veldnu. Če imam točen naslov? Nimam. Nisem hotela delati težav družini Konciljevega Jožka. Strah nas je bilo, kaj se bo še razvedelo. Hvala Bogu! Toliko strahu smo doživeli ... Vedeli smo, da je kar nekaj fantov skrivačev v bližini ...

Janez je prehitro prilezel na svetlo. Ves bled se je šel prijavit na matični urad, da je prišel iz Celovca z vlakom. Kmalu sta bila z Andrejem klicana na nabor. Andrej je bil potrjen. »*Janez, ti si švabski soldat, ti boš šel na preobrazbo: tri leta v nemški vojski, dve leti na preobrazbi!*«

Dominik, ti zapiši ... Nekdo bo že lektoriral. Nočem pa do potankosti opisovati. Tedaj smo namreč sklenili: »*Vsi bomo molčali.*« Jaz sem sedaj prisego prelomila, tebi pa tudi ni treba vedeti vsega in potem govoriti resnice ...

Božo Matičič

O TEH ČASIH SICER NE BI RAD GOVORIL

Zapisal sin Sašo Matičič

Ko se je začela 2. svetovna vojna, je bil moj oče Božo Matičič star 15 let, dve leti kasneje pa je bil mobiliziran v nemško vojsko. Ta dan je opisal:

»Bilo je leta 1943, v vajeniški šoli v Škofji Loki, ko so vstopili Nemci in sem moral z njimi, brez vsega in kljub mavcu na roki. Odpeljali so nas v Kranj, kamor mi je nato mama prinesla kovček z obleko, naslednji dan pa so nas odpeljali na prisilno delo v Nemčijo, in sicer v Wiesenbach. Tam so nam razdelili uniforme in nas nato razporedili po lesenih barakah pod goro Jungfrau. Zjutraj nas je čakala obvezna telovadba in nato so nas pripravljali za vojsko. Delali smo v železarni Liezen.«



Božo Matičič leta 1943 pred prisilno mobilizacijo v nemško vojsko (arhiv Saša Matičiča)



Mobiliziranci, ki so se na poziv nemških vojaških oblasti zbrali v Kranju, gredo preko mostu čez Savo na železniško postajo. (Arhiv Saša Maticiča)



Prisilni mobiliziranci, zbrani na železniški postaji v Kranju, čakajo na prihod vlaka, ki jih je odpeljal proti severu. Mnogi med njimi se niso nikoli vrnili. (Arhiv Saša Maticiča)



Prihod prisilnih mobilizirancev v Wiesenbach, kjer je bil eden od centrov RAD. (Arhiv Saša Matičiča)



Reichsarbeitsdienst (RAD) oziroma državna nemška delovna služba je imela nalogo predvojaške vzgoje. (Arhiv Saša Matičiča)



Mlajši letniki vojnih obveznikov (še mladoletni) so bili v RAD tri oziroma šest mesecev. (Arhiv Saša Matičiča)



Ko se je program v RAD zaključil, so bili mobiliziranci vpoklicani v redno nemško vojsko. (Arhiv Saša Matičiča)



Center RAD v Wiesenbachu je bil pod goro Jungfrau. Mobiliziranci so stanovali v lesenih barakah. (Arhiv Saša Matičiča)



Zjutraj so imeli obvezno telovadbo, potem pa je sledil naporen dan, zapolnjen z delovnimi in predvojaškimi aktivnostmi. (Arhiv Saša Matičiča)



Jutranji telovadbi sta sledila obvezno delo in predvojaška vzgoja. Delali so v železarni Liezen. (Arhiv Saša Maticiča)



Tudi slabo vreme in celo sneg nista bila ovira pri delu in predvojaški vzgoji, kjer so namesto pravega orožja uporabljali lopate. (Arhiv Saša Maticiča)



Božo Matičič tik pred pobegom k partizanom (arhiv Saša Matičiča)

O teh časih sicer ni rad govoril, razen zgodbe o tem, kakšno srečo je imel, da je še živ. Iz Nürnberga so bili poslani v Francijo, v kraj Vence, tudi trije Slovenci: Limoni, Nose in Božo.

Moj oče je sicer o vsem pisal dnevnik, ki bi ga spominjal na prestano, vendar pa je le sreča, da je Božo preživel, dnevnik pač ne. Zjutraj je odšel iz rova po kavo, ko je vanj priletela granata in ubila njegovega prijatelja, ki je bil še tam, Boža pa je takrat vrglo v zrak in je nezavesten končal na tleh. Izguba prijatelja in vsega, kar je bilo v rovu, tudi dnevnika, je bila vzrok za njegovo odločitev, da ničesar več ne zapiše.

Božo je kar trikrat poskušal pobegniti iz kasarne, dvakrat neuspešno. Ko je leta 1944 padla odločitev, da ga iz Češke pošljejo na rusko fronto, mu je s pomočjo mlade Čehinje le uspelo pobegniti iz kasarne. Po dolgem skrivanju na poti se je vrnil v Kamnik, kjer se je moral skrivati tudi pred sosedi.

V Šlandrovo brigado ga je popeljala Slabajnova mama, in sicer v Palovče. Ko je prišel v brigado, so mu vzeli puško in mu dali mitraljez. Neke noči se je vrnil v Kamnik po harmoniko in srečal sosedo, ki bi ga lahko naznanila, zato mu je koristilo znanje nemščine. Prepričal jo je, da on pač ni njen сосед Božo. Harmonika ga je spremljala povsod, igral je na vseh mitingih.



Božo Maticič je kar trikrat poskušal pobegniti iz kasarne, dvakrat neuspešno. V tretje mu je uspelo s pomočjo Čehinje iz Plzna. (Arhiv Saša Maticiča)

Bil pa je tudi pri osvobajanju Zagorja. Ta zgodba je še posebej zanimiva, saj so šli na pogajanje o predaji v nemško vojašnico le trije. Laž o tem, da je vojašnica obkoljena, jim je rešila življenje, saj so se Nemci predali brez enega samega strela. V spomin na ta dan so potem vsako leto praznovali »rojstni dan«.



Božo Maticič (stoji šesti z leve) na poti v Francijo (arhiv Saša Maticiča)



*Božo Maticič v Franciji leta 1943 (levo) in tik pred invazijo leta 1944
(arhiv Saša Maticiča)*



Trije Slovenci: Limoni, Nose in Maticič (arhiv Saša Maticiča)

Milan Nograšek

IZ NEMŠKE VOJSKE V RUSKO TABORIŠČE

Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar

Milan Nograšek je konec vojne dočakal na Slovaškem, potem pa ga je čakala dolga pot do doma. Še prej pa je doživel strahote ujetništva v Sibiriji. (Arhiv Ivana Nograška)



30. 7. 1943, ko sem bil star sedemnajst let, sem šel k vojakom v Laindetaju (blizu Brna) na Češkem. Tam smo vadili samo z lopatami. Neznosno so nas gnali. Fantje so od napora in izmučenosti jokali. Nikoli nismo korakali, zmeraj smo morali teči. Tam sem bil tri mesece.

Nato sem šel v Dunajsko Novo mesto (Wiener Neustadt), kjer je bila protiletalska enota, ki so jo sestavljali mladi fantje – stari 15 let. Tam sem

ostal tri mesece. Zidali smo jedilnico. Potem so nas poslali v Mistelbak, kjer smo bili vojaki, saj smo dobili puške. Bilo pa je kar dobro. 30. 7. 1944 smo šli na fronto na Poljsko v bližini Krakova in Tarnova. Iz Poljske smo se umikali nazaj proti Slovaški. Takrat se je vojna končala.

Vojne je konec, vsak naj gre, kamor hoče

7. maja 1945 sem zadnjič jedel konjski golaž. Vzel sem ga dvakrat, da sem bil sit. Od takrat naprej sem bil lačen, dokler nisem 24. 11. 1945 prišel domov. Nato sem šel v gozd. Bilo je popoldne. Postavil sem minomet in tam prespal. Pošteno me je zeblo. 8. maja sem bil še tam. 9. maja ob 11. uri je prišel gor po grapi komandant čete in začel vpiti, da je vsega konec, da gremo naprej. Čudno se mi je zdelo, da bo sredi dneva premik, do zdaj smo se zmeraj premikali ponoči. Ko sem prišel v vas, je bilo tam že kakšnih 20 vojakov. Ti so prihajali z vseh strani. Zmeraj več nas je bilo. Nato pa je prišel komandant in prebral, da je vojne konec in da se bomo borili skupaj z Američani proti Rusom. Nisem razumel, kaj to pomeni. Ko se je znočilo, smo šli naprej. Prespali smo v neki šoli. Zjutraj 10. maja je prišel komandant in nam povedal, da je konec vojne, da gre vsak, kamor hoče. Kako je bilo to grozno! Kam naj grem? Vsi smo taval sem in tja. Nato sva se srečala z nekim Slovencem in sva šla skupaj v neko vas. Tam sva ljudem povedala, da sva iz Jugoslavije, da ne bi šla rada v rusko ujetništvo, da bi tukaj delala pri kakšnem kmetu. Vzela naju je neka ženska. Šla sva k njej v hišo. Rekla je, da nama bo prinesla kruh. Midva sva čakala, ženske pa ni bilo od nikoder. Pa sva pomislila, če koga pripelje, naju bodo pobili. Tako sva šla nazaj v vojaško kolono.

Ruski vojaški ujetnik

Samo dva dni sem taval sem in tja kot ovca brez pastirja. 12. maja 1945 so me Rusi ujeli na Slovaškem v bližini Trnave. Rekli so, naj pridem gor na travnik. Tam je že bilo kakih 200 vojakov. Popoldne ob petih sem se ulegel

na tla in zaspal. Ko sem se zjutraj zbudil, nas je bilo okoli 5.000. Nato smo šli na cesto in smo začeli marširati. En ruski vojak je jezdil na čelu kolone, drugi je bil na koncu. Marširali smo do noči pet dni. Hranili so nas tako, da je mimo peljal tovornjak, s katerega so metali koščke kruha. Vsi ga niso dobili. Podnevi so nam Slovaki prinašali vodo, pa Rusi niso dovolili, da bi jo pili. Ko se je stemnilo, so dovolili, da so nam dali vodo. To so bili samo moški, ženske so se Rusov bale. Veliko ujetnikov je pomrlo.

17. maja sem prišel v taborišče Trnava na Slovaškem. Tam sem po 10 dneh dobil eno zajemalko kuhane koruze. En mesec sem ostal tam in vsak dan sem dobil samo eno zajemalko kuhane koruze in košček kruha. Vsak dan je šlo 2.000 ujetnikov na vlak za Rusijo. Vsak dan jih je toliko prišlo v taborišče. Pri vhodu je bila nemška godba na pihala. Ves dan je igrala. To so bili prav tako ujetniki. Taborišče je bilo v velikem samostanu. Patre so nagnali ven. Nam so rekli, da smo internacionalci, da bomo šli domov. Pa se to ni zgodilo. Ravno tako smo šli v Rusijo. Videl sem vlak z živinskimi vagoni. V njem so bili otroci in ženske. Šli so domov v Nemčijo.

Nato smo šli v Bratislavo. Tam smo dobili eno zajemalko debelo mlete koruze na dan. Po 14 dneh smo šli na transport za Rusijo. To je bilo 5. 7. 1945. Nihče ni vedel, kam nas peljejo. Vlak je drvel. Vsak tretji dan se je ustavil, da je lokomotiva dobila vodo in premog. Takrat smo dobili eno vedro ješprenja in eno vedro vode za 45 ljudi. Bili smo zaprti v vagonih, prepreženih z bodečo žico. V tleh vagona smo imeli luknjo, da smo šli lahko na stran. Ko smo prišli v Budimpešto na Madžarskem, so na postaji čakale ženske in klicale svoje može. Rusi niso dovolili, da bi se približale vagonom, od daleč so vpile, vendar so se spoznali. Ko smo se peljali naprej, so Madžari ušli iz vagonov. Nato se je vlak ustavil. Ruski vojaki so šli v vas in pripeljali toliko civilistov, kolikor ujetnikov je ušlo. V vsakem vagonu je bil eden od ujetnikov poveljnik. Vse tiste, ki so jim ušli Madžari,

so takoj ustrelili. Tisti, ki smo imeli od vojske kakšen košček kruha in kakšno konzervo, smo preživeli, drugi so večinoma pomrli.

Ko smo se pripeljali do reke Volge, je vlak ustavil. Tam je bil še en vlak vlasovcev^[1]. Vsi tisti vojaki so šli v težke rudnike v Sibirijo. Oni so imeli samo 400 g juhe na dan, drugi ujetniki pa 600 g. Noben vlak ni šel podnevi čez reko Volgo, vsi so šli ponoči. Kakšen je bil most, ne vem, saj nisem nič videl.

Ko smo se peljali čez gorovje Ural, sem videl majhno jezero. Na njem sta se v čolnu peljala dva moža. Eden je igral harmoniko. Melodija je bila taka, kot da bi igral Slovenec.

Taborišče v Sibiriji

Ko smo se pripeljali v Omsk, to je glavno mesto Sibirije, je vlak ustavil. Gledal sem skozi špranjo. Bile so same tračnice, druga pri drugi v neskončnost. Ne vem, kako velika je bila železniška postaja. Ko smo se pripeljali do mesta Čeljabinsk, so nas od tam peljali v puščavo več tisoč kilometrov proč. 3. 8 1945 sem stopil na sibirsko tla. Nihče ni mogel hoditi. Vsi smo popadali na tla, ker smo bili en mesec zaprti v vagonih. Komandir nas je pustil pri miru. Ko smo prišli k sebi, smo šli v taborišče. Hodili smo kakšno uro. Taborišče je bilo tako kot v Nemčiji – vse je bilo prepreženo z bodečo žico, stolpi z lučmi. Vse to je bilo brez pomena, kam pa naj bi ušel v to puščavo. Madžari so ušli, pa so čez tri dni prišli nazaj. Takoj so jih postrelili. V tem taborišču ni bilo nobene vode niti stranišča. Zunaj je bil skopan jarek za stranišče. Na stran sem šel tako samo enkrat na teden. To blato je bilo kot konjska figa. Nič ni smrdelo. Konjska figa se drži skupaj, to pa je razpadlo, tako slabo hrano smo imeli. Baraka je bila velika, brez oken. Ni bilo nobenega poda. Na tleh je bil samo gramoz (šoder). Na njem smo imeli deske, na tistih smo spali, brez vsake odeje,

¹ General Andrej Andrejevič Vlasov je bil ruski vojskovodja, ki se je uprl Stalinu.

samo čevlje sem sezul. Zjutraj ob petih smo vstajali in smo dobili eno zajemalko črne ameriške kaše in en košček kruha. Kruh je bil takšen kot goba, ki jo imajo otroci v šolah za brisanje table. Če si ga stisnil, je prišla iz njega voda. Dobil sem ga enkrat na dan. To je bilo dobro, da sem ga dobil tako malo. To ni bila pšenica. V tem kraju ni bilo pitne vode, bila je nafta, pomešana z vodo. Pokrajina je bila velika kot Evropa. To vodo so prekuhávali. Zmeraj smo pili vročo vodo. Bila je vsa cinkasta. Na površini je plavala nafta. Dobili smo jo samo dvakrat na dan po eno skodelico. V rudniku, kjer smo delali, smo bili dvanajst ali trinajst ur. Bili smo brez hrane. Vsak dan sta eden ali dva umrla. Pa so prišli štirje delavci, ga prijeli in odnesli kakih 300 do 500 metrov stran in ga vrgli v grmovje. Nikoli niso nikogar pokopali. Nobene lopate niso imeli pri sebi. Pojedla ga je kakšna žival. Če bi kdo prišel in mu dal košček kruha in eno skodelico mleka, bi ostal. Pa tega ni bilo. Ko smo zvečer prišli v taborišče, smo spet dobili eno zajemalko črne ameriške kaše. Vsa hrana je bila iz Amerike. To je bilo dvakrat na dan. Nikoli nič drugega, zmeraj enaka hrana.

Tu ni rasla nobena smreka in nobena bukev, samo jelševo grmovje. Ni bilo nobene ceste, nobene živali. Bili so ljudje, stari od 20 do 40 let, moški in ženske. Videl sem žensko, ki ni imela ne krila ne hlač. Imela je samo vrečo ameriškega Unrrinega paketa, ovito okrog pasu. Bila je še mlada. Vse ženske v taborišču so bile brez modrčkov in brez spodnjih hlač. Vse so bile oblečene kot moški. Če bi katera rodila, bi otroka uničili.

Tu so znanstveniki leta 1937 odkrili nahajališče premoga, nato so naredili železnico in postavili barake in naselili ljudi. V tem rudniku so bili samo ameriški stroji. Bager je bil tako velik, da je naenkrat dvignil 6 kubičnih metrov zemlje. Tu je bil dnevni kop. Vso zemljo so vozili proč. Kakšnih 100 metrov globoko na drugi strani je stal vlak in bil nanj napeljan tekoči trak. Nanj so nametavali premog. Ko se je napolnil, so odpeljali. Mi smo prestavljali progo. V Rusiji so bili za vojake in ujetnike samo živinski

vagoni, potniškega vlaka ni bilo, ga nisem videl. Eden od vojakov me je vprašal, od kod sem doma. Rekel sem, da iz Jugoslavije, pa ni nič vedel. Rekel sem, da sem iz Evrope, pa tudi ni nič vedel. Vprašal me je, če je pri nas sonce. Pa sem mu rekel, da bolj sveti kot tu, pa ni tudi nič vedel. Potem sem ga vprašal, od kod je doma. Rekel je, da iz Leningrada. Vedel je samo to, da je tam, kjer on živi, zemlja in sonce, drugod je vesolje. Bil je mlad fant, star kakšnih 20 let.

Tu so bile majhne njive krompirja in zelja, ki so jih stražili. Na koncu njive je stala ženska z brzostrelko. Enkrat smo šli plet zelje. Poveljevala je ženska. Mi smo v sredini vse zelje potrgali in pojedli. To so bile same vehe. Ni bilo nobene glave. Ženska nas je potem zelo zmerjala. Konec septembra je padel sneg. Pa smo šli kopat krompir brez motik, samo steblo sem potegnil, ki je gledalo iz snega. Tri četrt krompirja je ostalo v zemlji. Prosili smo stražarja, da nam je dovolil, da smo ga malo skuhal in pojedli. Ko smo šli domov, smo ga pobrali in dajali v žepe. Ko smo se peljali mimo vojašnice, smo krompir morali zmetati iz žepov. Pojedli so ga vojaki, saj so bili enako lačni kot mi.

Govorili so nam, da bo prišla mrzla zima, 50 do 60 stopinj pod ničlo. Mi pa nismo imeli ne obleke ne odej. Če bi prišel mraz do 30 stopinj, bi vsi zmrznili. Delavci so rekli komandirju rudnika, kaj je z nami, da tako umiramo. Prišel nas je pogledat. Rekel je, da smo lačni, da moramo dobiti hrano. In se je zgodilo. Vsak dan smo dobili en košček kruha in za en ocvirk slanine od dvanajstih do dveh. Takoj sem rekel, naj mu Bog da nebesa, saj je priznal, da smo tudi mi ljudje. Ko smo dobili to hrano, sem šel jaz čez pet dni domov. Sicer smo bili samo nekakšen odpadek, ki se ne popravlja, se samo odstrani. V našem taboru sem videl enega, ki ni imel nobene skodelice ne žlice, samo pest je nastavil, pa mu je na roke vлил kašo. Ker je stekla na tla, ga čez en teden ni bilo več. Moral je umreti. Brez hrane ni mogel živeti. V nemških taboriščih si dobil žlico in skodelico, tu pa nič.

Tu v Sibiriji so bile vse lokomotive na električno, zaradi mraza je bilo vse prepreženo z električno. Stebri pa so bili samo leseni.

20 let pod kontrolo Udbe

6. oktobra 1945 smo šli domov samo »internacional«, to smo bili iz vseh evropskih držav. Samo Nemci so ostali tam. Cel dan smo bili brez hrane. Ko smo sedli na vlak, smo dobili enega slanika, vode pa nič. Nikoli prej in ne potem. To je bila sama sol. Zaprli so nas v vagon in vlak je drvel pet dni. Tudi za minuto se nismo ustavili. V vagonu je bila popolna tišina, brez govorjenja. Rekli so, da gremo domov. Niso pa povedali, v kakšen dom. Vsi smo imeli v sebi, da gremo v večni dom. Ko smo se pripeljali do Čeljabinska in smo šli iz vagonov, smo vsi popadali po tleh. Če bi se peljali še kakšna dva dni, bi bilo vse končano. Veliko jih je ostalo v vagonih. Te so zmetali ven, ne vem kje. Dali so nam malo kruha in vodo. Nato smo šli na drug vlak za Evropo. Pet dni smo bili brez hrane in vode. Komandanta sta se prepirala. Eden je rekel, da moramo biti svobodni, drugi da ne. Pa je zmagal prvi. Na vsaki postaji smo šli ven iz vagonov. Ko smo se pripeljali do Evrope, so na vseh postajah čakali civilisti in so nam dajali hrano.

Ko sem prišel iz Madžarske v Subotico, so nas vse zaslišali, od kod smo doma. Dobili so vse podatke, kaj so naši očetje. Tiste, ki so bili proti partizanom, so v Subotici postrelili. Vprašali smo, kje so. Rekli so, da so šli v drugo taborišče.

Tako se je končalo. 24. novembra 1945 sem prišel domov.

V taborišču je bilo samo šest Slovencev. Ko smo šli domov, je bil eden bolan in nam je 1. 11. 1945 umrl v Romuniji. Bili so Štajerci. Vsi starejši od mene. O nikomer nisem nič vedel. Če si lačen, te nič ne zanima. Najbrž ni nihče več živ. Smo pa Slovenci med najbolj trdnimi na svetu.

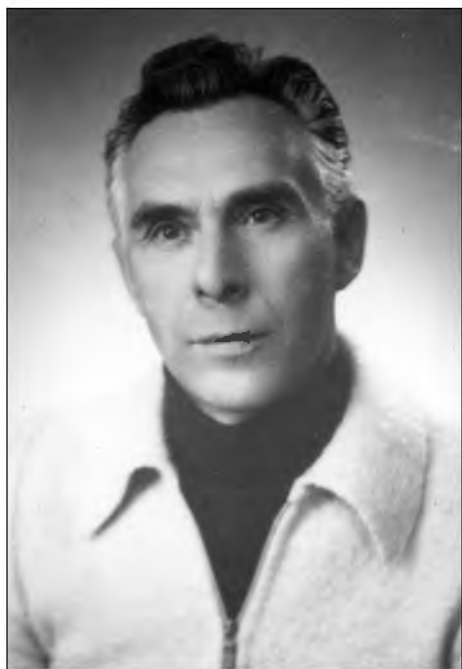
Rečeno je bilo, da se moram, ko pridem domov, takoj javiti na občino. Drugi dan sem se javil. Tam me je možakar začel spraševati, kdaj sem šel k vojakom in kje sem bil. Jaz sem mu vse povedal. Vprašal me je, kdaj sem se dal ujeti Rusom. Rekel sem, da ne, če se je dal kdo ujeti, so ga ubili. Kdo se bo ukvarjal z ujetnikom! Ko je to slišal, je vstal in bi me najraje ustrelil kar v pisarni. Nato sem šel domov. Takoj sem bil pod nadzorom Udbe. Če bi bil prišel domov dva meseca prej, bi šel takoj v kočevske jame. Potem je bilo to že vse prepovedano. Nisem imel nobene pravice. Kar sem prosil, so mi odklonili. Nisem dobil nobenega posojila. Velikokrat sem bil poklican na policijo. V Kamniku, Ljubljani in Kranju so me zasliševali. Po 20 letih sem bil poklican v Ljubljano na notranjo upravo. Neka ženska mi je povedala, da sem bil 20 let pod kontrolo Udbe. Takrat se je to končalo.

Na milijone ljudi je pomrlo v sibirskih taboriščih zaradi lakote. Vsa taborišča so bila brez zdravnikov. Nihče ni bil bolan več kot dva dni. Prišli so, ga odnesli in vrgli v grmovje. Stalin je bil največji strateg za uničevanje ljudi v zgodovini človeštva. 1.000 let se ne bo rodil takšen, kot je bil Stalin.

Franc Primožič

MOBILIZIRANEC, RUSKI PARTIZAN, TANKIST JA

Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar



*Franc Primožič
(arhiv Franca Primožiča)*

O nemški vojski vam ne morem kaj veliko povedati, samo par spominov, kako sem se upiral, kako sem bil zaprt. V nemški vojski sem bil samo tri mesece. 1943. leta nas je bilo 10.000 mobiliziranih v nemško vojsko.

Rojen sem bil 9. 8. 1924 v Gorici v Italiji. Zaradi političnih odnosov in takratne situacije v Italiji se je oče odločil in smo se vsi preselili v Jugoslavijo. Iz Gorice smo šli na Dolenjsko, od koder smo šli počasi navzgor in smo prišli v Kamnik. Oče je dobil službo pri Knafliču. Jaz sem bil toliko star, da sem šel naprej v šolo. En razred sem naredil v Italiji, ostale pa tukaj. Končal sem 6 razredov osnovne šole, nato pa še dva

meščanska razreda. Potem se je bilo treba odločiti za poklic. Odločil sem se za kovinarstvo – učil sem se za orodjarja pri Titanu. Učil sem se 39., 40., 41., 42. in 43. leta. Vojna je bila. Nisem se izučil do konca, ker so nas prej mobilizirali.

Čas pred prihodom Nemcev v Kamnik

Kjer stoji danes Dom starejših občanov, je bilo pred vojno nogometno igrišče. Tam smo se sestajali mladi: Rajko Verdnik, Anton Miklavčič, Dominik Mlakar in drugi. Zadnja dva sta bila po okupaciji pri Titanovem mostu žrtvi Nemcev.

Pred prihodom Nemcev sta se v Kamniku pojavila dva delno češko, delno nemško govoreča fanta Leksi in Ivo, za tiste čase izredna vsestranska športnika, za nas mlade prava bogova in še Čeha. Na omenjenem igrišču smo se zelo pogosto sestajali.

Nekaj časa pred prihodom Nemcev v Kamnik – koliko časa ne vem – teh fantov športnikov ni bilo več videti v Kamniku oziroma na igrišču.

Po prihodu Nemcev v Kamnik

V sedaj zapuščeni stavbi (pri spomeniku revoluciji) na Kolodvorski ulici je bila tedaj občina. Nekega dne sva bila z Rajkom pred občino in se pogovarjala o raznih stvareh. Naenkrat se prikaže moški in gre proti nama, nato zavije levo v Samčev predor.

Z Rajkom ga gledava in vsak po svoje trdiva, kdo je to. Po velikosti, hoji, obnašanju, obračanju se je meni ta oseba zdela znana. Oblečena v usnjen plašč, z dvignjenim ovratnikom in značilnim zelenkastim klobukom. Nisva se še uspela zediniti o tem, kdo je moški. Trdil sem, da je to Leksi. On pa, da nimam prav, da je to vendarle Nemeč. Neznanec je šel proti Samčevemu predoru v smeri proti mestu. Nevede sem precej naglas rekel:

»Leksi!« Neznanec se je takoj obrnil, gledal proti nama trenutek, dva, nato pa šel naprej.

Prepričan sem, da sta bila Leksi in Ivo petokolonaša. Ko sta v Kamniku opravila svoje delo, sta izginila. Zelo bom vesel, če me bo kdo prepričal, da se motim.

Spomnim pa se še drugih stvari, npr. prvega srečanja z gestapom. Bil sem v 5. oddelku, kjer je bil mojster Kramar. Prišel je gestapo, mojster pride pome. Vprašal me je, kaj sem naredil. Rekel sem, da nič ne vem. Vedel sem, a sem rekel, da ne vem. Dali so me v avto. Dva gestapovca sta bila – eden je bil Weginger, drugi je bil Fritz – pa neki Domžalčan, menda Korošec, ki je bil v nemški uniformi kot tolmač. Odpeljali so me na gestapo, kjer so me zasliševali. Prijeli so nas več, in sicer zato, ker je bilo v Kamniku več ljudi, ki so bili na nemški strani. Ti so nas opazovali, kaj delamo, in tožili – od Uleta, Bertoncija, Balona ... Mi smo bili pa takrat mladi in pod vplivom starih komunistov pri Titanu. Ti so nas pa nago-varjali: »*Fantje, naredite to in to!*«

Takrat je bila policijska ura. Nismo smeli biti po osmi uri zunaj. V Kamniku je bilo obzidje okrog samostana, od zdajšnje kmetijske trgovine proti progi. Tam sva z Rajkom Verdnikom pisala parole: »*Pridi, Stalin, odpri magacin. Marko Natlačen, narod je lačen.*« Zelo dobro se spominjam, da je bila nasproti sodišča Teletova trgovina z železnino. Tam je bila tudi lesena ograja in midva sva ponoči v temi s čopičem in z minijem napisala neko parolo.

To je bilo moje prvo srečanje z gestapom. Zaprti smo bili v Mekinjah v samostanu, v prvem nadstropju, v tistih sobah, ki gledajo proti gozdu. Zaprta sva bila po dva in dva in so nas zasliševali. V omarah v sobah so pa že imeli prisluškovalne naprave. Jaz sem bil z Rajkom, nekaj časa, en dan,

pa sva bila skupaj s Klemenčičevim Mirkom. Po treh dneh so nas pa izpustili.

Potem sem bil drugič zaprt v hiši nasproti občine, kjer je bil tudi gestapo in je bila pozneje Bogatajeva trgovina. Tam je bila lepa sobica s tablo, ki je imela luknjo. Spraševal sem se, zakaj ima luknjo. To sem kmalu izvedel. Tablo je gestapovec razmaknil, jaz sem dal glavo v luknjo. Glava je bila na tej strani, telo na drugi strani, tu je bilo spraševanje, zadaj so te pa topli. Nisi mogel nič.

Tretje srečanje je bilo pa pri Polcu v Veliki ulici, kjer je zdaj Graditelj. Tako se je to dogajalo.



Mladi mobiliziranci v nemško vojsko se poslavljajo od domačih in prijateljev na železniški postaji v Kranju. (Arhiv Saša Matičiča)

Mobilizacija v nemško vojsko

Januarja 1943 sem dobil poziv in sem šel v arbeitsdienst (RAD). Zbrali smo se v Kamniku, potem smo se odpeljali v Kranj. Ne spomnim se, kako

smo prišli tja. V Kranju nas je čakal vlak in smo šli v vagona in direktno v Avstrijo, v Sankt Johann in Tirol. Kraj se je imenoval Epfendorf, vasica pa Wolmuting.



Vsakodnevne delovne obveznosti v RAD (arhiv Saša Matičiča)

Tam sem bil tri mesece še z okoli 50 fanti v veliki leseni baraki. Reklo se je arbeitdienst, vendar je bila to predvojaška vzgoja. V nemščini se je to imenovalo Vormilitärische Ausbildungslager. To je bila predpriprava za fronto. Tam smo sekali, žagali, krampali. Delali smo cesto v Wolmutingu. To je res, samo to je bila priprava, kako se boš znašel na fronti, kako boš delal različne gradnje, da boš znal uporabljati orodje. Bila pa je seveda tudi vojaška vzgoja: spoznavali smo puške, bombe, mine. Bili smo kar dobro pripravljene za vojskovanje. Govorili so, da bomo šli, ko bodo minili trije meseci, domov.

Nemški vojak

Tisti dan je prišel. Civilne obleke smo imeli pri sebi. Mi smo se preoblekli. Prej smo imeli tri mesece uniforme rjave barve. Niso bile vojaške. Rekli so, da zdaj gremo. Sumljivo se nam je pa zdelo, ker je tisto noč barako že obkolila nemška vojska. Pojasnili so nam, da je to spremstvo zaradi varnosti. Pridemo v Sankt Johannu na vlak, se usedemo in se peljemo.



Ko se je zaključilo predvojaško urjenje v RAD, so mobilizirance, ki so ponovno oblekli civilna oblačila, prepeljali v vojašnice, kjer se je začelo vojaško urjenje in priprave za odhod na bojišča. (Arhiv Saša Matičiča)

Rekli smo: »Zdaj bo pa Schwartzah, mi bomo šli desno na Jesenice in domov.« Vlak pa je zavil levo proti Münchnu. Ko pridemo v Nemčijo, je bil prvi bombni napad. Šli smo takoj ven v bunkerje pod zemljo. Ko je tisto minilo, smo šli spet na vlak in v Ingolstadt. Zelo lepo mesto ob Donavi.

Bila je velika noč. Takrat smo še lahko dobili obiske. Še vem, ko je prišla na obisk moja sestra. Tam smo potem oddali našo civilno obleko in oblekli pravo nemško uniformo. Ostali smo 14 dni do 3 tedne, da smo se še bolj pripravili. Dobili smo kompletno vojaško opremo. Tam nas je bilo veliko Slovencev: mi, ki smo prišli iz taborišča v Wolmutingu, na postajah so pa prišli še iz drugih krajev, tako da nas je bil cel vlak. Koliko nas je bilo, je težko reči.

Prišli smo v Ingolstadt. Tam je bila ogromna kasarna. Po treh tednih ali štirinajstih dneh, ko smo bili v Ingolstadt, pa na vlak in v Rusijo. Ker so bili letalski napadi, smo se morali ustavljati in skrivati. Ponoči pa je vlak vozil, tako da smo se vozili okrog 20 dni do Novograda Volynskega v Ukrajini. Vmes pa napadi, razbita proga ... Oskrba je bila zelo urejena. Na stran smo hodili ven.

Ko smo prišli v Ukrajino, smo se razvrstili po kasarnah. Bilo je veliko več kasarn kot cel Kamnik zdaj. To so bile nemške kasarne. Tam smo vadili še tisto, kar ni bilo v arbeitsdienstu. Kakšen mesec smo bili tam.

Moj podoficir je bil Talhofer, ne bom nikoli pozabil, 2. četa, 1. bataljon, soba 11. To ni pomembno. Pomembno pa je to, kar bom povedal. Nemci so nas velikokrat zmerjali »du Hund« pa »windische Hund«. V tej četi je bil pred menoj neki Južnotirolec, možakar, ki je zelo nerodno hodil. Tako sva se pri korakanju velikokrat spotikala (korakali smo po trije v vrsti). In jaz sem mu rekel: »Menjaj korak!« Rekel sem mu enkrat, drugič, pa nič. Enkrat je bil pa usoden dan. Spet sem mu rekel, naj menja korak. On se je obrnil in mislim, da mi je rekel: »Du windische Hund!« Jaz sem bil takrat pomočnik mitraljezca, moj prijatelj Vido Potočnik iz Stranj je pa tisti dan nosil mitraljez. Nemci so naredili tako: en dan si ti nosil mitraljez, pomočnik je nosil municijo, drugi dan so pa zamenjali. Ta dan sem jaz nosil municijo in rezervno cev za mitraljez v kovinskem etuiju. In ko mi je ta Južni Tirolec rekel: »Du windische Hund!«, sem vzel cev in ga udaril, da

sem mu zlomil ključnico. On je padel skupaj. Alarm! Komandir oberleutnant Sauer je vprašal, kaj je. Povedal sem mu, kaj mi je rekel. Tirolca so odpeljali. Kam so ga odpeljali, ne vem. Nikoli več ga nisem videl. Jaz sem šel normalno na »zanimanje« naprej. Drugi dan sem moral na raport in tam je bil tolmač. Vprašali so me, zakaj se je to zgodilo in sem povedal, da mi je tolikokrat rekel to psovko. To je bilo zjutraj ob devetih. Bil sem malo kaznovan. Moral sem delati, kjer so popravljali orožje. Potem je bilo kosilo. Po kosilu, ko smo pojedli, je rekel dežurni: »*Vsi Nemci naj gredo v jedilnico.*« Spraševali smo, kaj pa mi Oberkrajnerji. Nemci so odgovarjali: »*Samo Nemci, samo Nemci!*« Oni so šli noter, mi smo pa prisluškovali pri vratih. Od tistega dne je bilo po moji zaslugi prepovedano zmerjanje Slovencev s takimi psovkami. Če ne bi jaz tega naredil, bi nas lahko še kar naprej zmerjali.

Nekajkrat sem bil tudi kaznovan. Velikokrat sem se uprl. Ne bom nikoli pozabil. Kasarna je bila dolga in je imela ena sama vrata. Nas je bilo pa cela četa. Nosil sem mitraljez. Ko je rekel poveljujoči: »*Razhod!*«, vsi nismo mogli skozi ista vrata. In je spet rekel: »*Nazaj!*« Ko je pa tretjič to rekel, sem zgrabil mitraljez, ga vrgel v kot, aktiviral se je in je šlo par strelav v strop. Seveda sem moral naslednji dan spet na raport.

Tekel je drugi mesec. Ni bilo tri mesece, pa smo že slišali: na fronto ali pa nad partizane. Ena enota je šla v gozdove nad partizane. Takrat so bili partizani skoraj bolj aktivni kot vojaki.

Ob nedeljah smo pa malo hodili po vaseh okrog deklet, kolikor smo se pač znali pomeniti. Dobili smo piruške pa mleko. Tu je bil tudi Rado Erjavšek, doma iz Valburge pri Zbiljskem jezeru. Rado je nekega dekleta majčkeno bolj spoznal in ga je vprašal, kje so partizani. Vedeli pa smo, da je bilo v Rusiji močno partizansko življenje. Potem smo se dogovorili, da bomo šli v partizane. Dekle je pokazalo smer, kjer so partizani.

Lansko leto, ko sem bil povabljen na ruski konzulat, bil sem tudi odlikovan, je veleposlanik Zugajev vseskozi govoril samo o Rdeči armadi, ene besede nisem slišal o partizanih. Veleposlaniku sem razložil, da smo partizani odigrali večjo vlogo kot Rdeča armada. Partizani smo bili ozadje. Takrat nas je bilo v Ukrajini, od Finske do Črnega morja, okrog pol milijona za nemško fronto. Mi smo zadaj podirali ceste, mostove, minirali transporte, s katerimi so prihajali vojaki, živa sila, municija, orožje ... Vse to je obtičalo za fronto in sploh ni prišlo do nje. Če partizanščine ne bi bilo, ruska zemlja ne bi bila svobodna leta 1944. Konca vojne ne bi bilo leta 45, če bi vse s transportov prišlo na fronto. Redno vojsko je organizirala država, mi partizani smo se pa sami. Med tolikimi odredi je bil tudi Hruščovski odred (po Hruščovu), ki je imel dve majhni letali, s katerima smo leta 1943 dobivali precej orožja od ruske armade. Pozneje smo pa imeli orožje od Nemcev. Naša vloga je bila samo uničevanje hrane, žive sile, da ne bi to prišlo na fronto.

Naj vam povem en primer. Naš komandant je bil kapetan Govoruhin. Nekoč nam je komandant rekel, da se moramo pripraviti, da gre nek madžarski transport. Iskali smo prostor, kje bi to spustili v zrak. Prostor smo našli. Prvi vagoni, ki so zleteli v zrak, so potegnili za seboj druge. Ko so se ti vagoni odprli, je bila v njih popolna oprema za madžarske vojake, vse podloženo s krznom. Noben tako oblečen vojak ne bi zmrznil, če bi to prišlo na fronto.

Da se vrnem nazaj v nemško vojsko. V nemški vojski je bilo takole: nekaj vojakov je bilo na straži, nekaj v patrolji. Prišla je prilika in nas je vzela noč. K partizanom smo šli: Franc Romšak (umrl zaradi pitja), Rafko Gregorin iz Ihana (umrl pri podiranju drevja), Franc Teran iz Nasovč (umrl zaradi bolezni), Alojz Trtnik iz Bišč in neki Stehničar iz Tuhinja, šestega se ne spomnim. Alojz Trtnik je bil pri prvem spopadu ranjen, šel je v bolnico in ga nisem več videl. Prišel je k Rdeči armadi. Domov je prišel kot ruski

oficir, menda preko Koreje. Doma naj bi se poročil, vendar ga je nekdo zbil z motorjem in je umrl. Tako sem izmed vseh živ samo jaz.

Ruski partizan

Ko smo prišli k Rusom, so nas izredno lepo sprejeli, ker smo rekli: »*Mi nismo Germanci, mi smo Jugoslavci.*« Komandant nas je vprašal, če je tam, od koder smo prišli, še dosti Jugoslovanov. Rekli smo, da jih je še veliko. Moral sem napisati pismo v nemščini za Rada Erjavška, ki je ostal pri Nemcih. Rusom sem moral razložiti vse besede v nemščini in ruščini. Vse so kontrolirali. Potem so mi dali dva vojaka in dva konja. Šli smo v tisto vas, kjer je bilo tisto dekle, Galja, Olja, ne vem, kako ji je bilo ime. Pridemo na rob vasi. Tam smo videli neko starejšo žensko in smo ji rekli: »*Babuška, daj pokliči tisto dekle!*« Ona je šla tja, zgleda, da so bili vsi bolj proti Nemcem. Mi smo pa čakali. Dekle res pride in mi ji damo pošto. Rekli smo ji, naj jo da Erjavšku. V pismu sem pa napisal, da nas je pri partizanih sedem, imamo se lepo, zelo lepo so nas sprejeli. »*Če hočete, pridite, vas bomo počakali.*« Erjavšek je odgovoril in tista ženska je prinesla pošto v odred. Napisal je, kdaj bodo prišli in kje naj jih čakamo. Mi smo šli na dogovorjeni dan tja, a jih ni bilo. Takrat smo začeli razmišljati, kaj pa, če sem kaj takega napisal, da bodo prišli Nemci in napadli odred. Bil sem kar malo v škripcih. Potem smo se morali malo premakniti, da nas ne bi Nemci dobili, če bi bilo izdajstvo. Spet sem napisal pismo. Fantje so potem prišli na čelu z Radom. Ker smo se mi premaknili, so prišli v drug odred. Ko smo mi pripravljali večjo akcijo na nemško postojanko v mestu Kovel, smo se srečali z drugo partizansko enoto. Vprašal sem jih, če ji pri njih kaj Slovencev in naši so bili pri njih. Tam je bil tudi Rado Erjavšek.

No partizani so nas izredno lepo sprejeli, vendar sem moral jaz prestati hudo preizkušnjo, da so se prepričali, da nisem vohun. Oni so imeli to

navado, da so na stražarsko mesto postavili tri fante, ki so stražili 24 ur in se menjali med seboj. Tako sem tudi jaz po kakšnih dveh mesecih šel na stražo in komandir mi je rekel: »*Franc, takole je, če boš slučajno pobegnil, te čaka smrt!*« Tako je bilo: za izdajstvo je bilo okrog devetih streljanje. Ko smo prišli na tisto mesto, je komandir straže lepo razporedil. Naredili smo si prostor iz vej za ležanje in počivanje. 50 metrov stran je bil pa stražar. Komandir mi je rekel, naj grem počivat. Čez nekaj časa sem šel na stražo. Na straži sem bil kakšni dve uri. Takrat bi se morali zamenjati. Šel sem poklicat zamenjavo, pa ni bilo nikogar. Šel sem nazaj na stražarsko mesto. Čez nekaj časa sem šel spet tja, fantov, s katerima sem stražil, ni bilo več. Prišel je dan, fantov ni bilo. Prišla je noč, fantov ni bilo. Prišel je naslednji dan, fantov ni bilo. Prišla je tretja noč. Bil sem star devetnajst let, lačen, žejen. Najhujši je bil pa strah: kje sem, kaj je, ali me preskušajo, ali so me pozabili? Potem si se rekel: »*Tamle poka, mi smo zagotovo tam nasproti fronti.*« V temni noči grem nasproti streljanju. Nisem prišel daleč, ko nekdo zavpije: »*Stoj!*« Takoj se ustavim, se uležem, se prevalim, kot smo se naučili v nemški vojski. Čakam, tišina. Jaz nič, oni nič. Čez nekaj časa sem rekel: »*Kdo je tam?*« Oni je bil tiho. Še enkrat sem vprašal: »*Kdo pa je tam?*« Oni je bil tiho. Razmišljal sem, kaj naj bi naredil. Bil sem vsega navajen. Naš komandir Talhofer je bil že dve leti na fronti. Bil je prekaljen borec, prekaljen lisjak, ki nas je take stvari naučil, da se ne da povedati. Spomnil sem se na Talhoferja in sem rekel: »*Streljat budu!*« Močno sem repetiral puško, da se je slišalo, ker je bila noč tiha. Takrat se je oglasil: »*Franc, ne streljaj!*« Bil je komandir straže. Dva dni in tri noči so me imeli na muhi, ali sem izdajalec, da bom pobegnil. Od takrat naprej sem bil njihov človek. Bil sem zaupen človek. Takrat sem obvladal vojaško nemščino, tudi ruščino, orožje, taktiko. Hitro sem bil pomočnik komandirja.

Partizani smo podirali mostove, da se nemška vojska ne bi mogla umakniti. Na skrivnih krajih smo pa delali nove mostove za rusko pešadijo, ko bo prišla Rdeča armada. Ko je Rdeča armada prišla do partizanov, smo šli naprej z njo. Partizani so se oskrbovali sami. Ko smo prišli v vas, je poveljnik rekel: »*Ta vas je za nas, niti jabolčka ne smeš vzeti niti koščka kruha ne!*« Ko smo prišli pa v drug kraj, kjer so bili proti nam, smo pač vzeli, kar smo potrebovali.

Tekel je čas. Eno leto, drugo leto. Jaz bi rad šel domov. Neki major zdravnik nas je hodil pregledovat. Vprašal me je, če vem za Tita. Rekel sem, da sem slišal zanj, vendar o tem nimam nič pojma. Rekel je, da se pri njih v Kolomlu, pod Moskvo, formirajo jugoslovanske brigade. Vprašal sem ga, če bi se dalo priti v našo vojsko. Tu so me imeli kar radi. Če so zajeli kakšnega nemškega vojaka ali oficirja, sem ga jaz spraševal in Rusom povedal, iz kakšne enote je in ostale vojaške podatke.

Z rusko tankovsko brigado domov

Končno so se nekako zedinili, da so nas pustili, da smo šli v Kolomel. Jaz sem se odločil za tankovsko enoto. Naredil sem tankovsko šolo. S tisto rusko brigado sem šel z vlakom do Beograda, potem pa s tankom na sremsko fronto in nato v Ljubljano. Zadnja bitka je bila pri Zagrebu (Zagrebačka gora), potem smo šli proti Celju, kjer smo malo počivali, nato smo šli čez Kavran do Kamnika, kjer smo se za nekaj ur ustavili na Glavnem trgu. Med tem sem skočil domov, saj niso niti vedeli, če sem živ. Ko sem šel v partizane, so namreč starši dobili pismo, da sem pogrešan ali da sem padel za domovino. Iz Kamnika samo šli v Kranj, potem v Ljubljano, kjer je bila ob osvoboditvi proslava. Najbrž 9. maja.

Potem smo šli v Trst, še pod ruskim poveljstvom. Iz Trsta so nas zavezniki nagnali ven. Ko smo se umikali, smo se pri Rihemberku še zadnjč razporedili in čakali, kaj bo. Potem je prišla neka ameriška izvidnica.

Naslednji dan je šla proti nam dolga kolona zavezniških tankov. Ruski poveljnik je rekel: »*Pripravite puško za strel!*« Mi smo to gledali, zavezniki so šli zelo počasi proti nam. Ko so se približali nekako na 800 metrov, smo se zavedli, da smo proti njim prave muhe. Mi smo imeli 25 tankov. Vprašali smo ruskega komandanta, kaj zdaj. Rekel je, naj se obrnemo. Mi smo se umaknili, oni so postavili današnjo mejo. To je bilo zadnje rusko povelje. Od tam naprej smo mi samostojno vodili. Rusov ni bilo več. Kam so šli, ne vem. Potem je bila to jugoslovanska vojska.

Povojna leta

Po koncu vojne sem odslužil še triletni vojaški rok v Logatcu, Osijeku, Sarajevu, kjer smo stari prekaljeni borci ustanavljali nove brigade. Iz Rusije je prišla samo ena tankovska brigada. Iz nje jih je pa bilo treba narediti veliko.

1945 so bile v Ljubljani velike proslave. Takrat bi skoraj prišlo do eksplozije na ljubljanskem kolodvoru, kjer so bili vagoni naloženi z razstrelivom. En vagon je razneslo. Če bi prišlo do verižne reakcije, bi razneslo pol Ljubljane. Mi smo sodelovali kot tankovska enota JLA. S tanki smo razmaknili vagoni. Delali smo pa nekako na svojo roko. Takrat je poveljeval general Peter Drapšin, ki je rekel, naj gremo, če si upamo, ukazati pa ni smel. Tam so pomagali tudi nemški vojaki ujetniki.

Jeseni 1947 sem šel domov. Kaj zdaj narediti? Ko smo bili še v Rusiji, še pri Nemcih, saj ne vem, ali lahko to povem ali ne, smo drug od drugega jemali naslove. Terpinčev Milan, zdaj že pokojni, je bil hud. Rekel je, da ne smemo pobegniti. Takrat smo imeli mi občutek, da je tako zaveden. Bil je v drugi enoti, ampak v tisti ogromni kasarni smo se pač srečali, saj ga potem nisem več videl. Z njim je bil pozneje Škrjančev Jaka. Ta bi o njem več vedel. Mene je potem zmotilo, da se Milan vodi kot borec od 42. leta. Škrjančev Jaka je pa rekel, da je bil še jeseni 43. leta nemški vojak. Potem

sva se po vojni srečala v Kamniku. Z njim sta bila Janez Prezelj in Lado Podbevšek, oba huda partizana. Rekel sem: »Fanta, povejta mi nekaj, kako je mogoče, da Milana vodite kot borca od 42. leta, če sem ga jaz 43. leta, Jaka Škrjanc pa še jeseni 43. videl v nemški vojski.« Spogledala sta se, potem je Podbevškov Lado rekel: »*Od zgoraj sem dobil komando, da ga moram voditi kot borca.*« Če se to verjame, prav, če ne, jaz za vsako besedo stojim. Kako je prišel v partizane, ne vem. Moral je biti kakšen komisar, ker je imel takrat le nekaj gimnazij, bil je bolj razgledan.

Potem je bila pa služba. Srečala sva se s Terpinčevim Milanom, ki me je vprašal, kam bom šel v službo. Rekel sem, da nič ne vem, ker se nisem do konca izučil. Rekel je: »*Pridi na 'Barutano'.*« Tam je bil on sekretar. Čez kakšna dva dneva so me poklicali. Premišljeval sem, kaj naj naredim, saj nisem imel nobene take šole, da bi imel kaj pojma o kakšni kemiji. Šel sem v nabavo k Palmi. Najprej sem moral prepisovati kode iz knjige. Vse sem prepisal. Bil pa sem popoln laik. Potem sem šel v prodajo, ki jo je vodil Matija Remškar. Potem so me imenovali za dispečerja. Križana gora! Jaz pa popoln laik. Remškar me je počasi vpeljal. Zelo veliko mi je pomagal Mihelič, stari Nande Mihelič. On je bil šef tehničnega oddelka in mi je veliko pomagal, da sem spoznal robo.

Leta so tekla, prišel je informbiro. Kot dispečer sem imel vpogled v vso industrijo eksploziva v Jugoslaviji. Ker sem bil ruski borec, so me do sedaj imeli za najbolj zaupljivega. Ob informbiroju so pa nastali problemi. Kar so vprašali o Rusih, sem seveda vse povedal, saj sem vedel. Zveze z Rusi pa nisem imel nobene več. Imeli so me pa za informbirojevca. Bilo je pet takih, ki so me tožarili. Iz Beograda je hodil podpolkovnik Miha Butara. Kar na dva meseca je prišel. Kadar so me zatožili, je prišel. Ta mi ni nikoli drugače rekel kot: »*No, prasica NKVD-jevska!*« Zaslíševal me je po 3 dni – 72 ur. Potem je bilo treba podpisati zapisnik, v katerem je pisalo: »*Prizna, da je bil NKVD-ejavec.*« Rekel sem, da tega nisem rekel in ne

podpišem. Butara je rekel: »*Prasica, na Otoku boš pa podpisal!*« To mi je velikokrat obljubil.

Enkrat sem mu pa rekel: »*Tovariš polkovnik, pridite vi v Kamnik okrog novega leta, malo pred božičem, vas bom peljal malo naokrog okoli hiš, ki mene tožarijo, da boste videli, kdo vas 'farba'. Videli boste, kakšni so vaši člani, kako pečejo božične potice, delajo jaslice ipd.! Delajo se, da so vaši, pa mene mažejo.*« In to me je najbrž rešilo. Od takrat naprej Butara ni več prišel v Kamnik. Hvaležen sem mu, ker me ni poslal na Goli otok.

Potem se je to poleglo. Še vedno sem bil zapisan. Potem je bil direktor Kazi. Bila sva prijatelja, skupaj sva hodila k telovadbi. Po telovadbi sva šla zmeraj v »barutansko restavracijo« na Grabnu na kozarček kuhanega vina. Kaziju sem vse povedal, on je tudi meni veliko povedal. Ko je prišel informbiro in so me zgrabili, je Kazi rekel: »*Francl, jaz ne bom tvoj arbiter.*« Takrat še vedel nisem, kaj to pomeni. Prijatelj sem bil tudi z Martinom Dobovičnikom, on je bil udbovec. Tudi njemu sem vse zaupal. Tako da so o meni vse vedeli. Takrat je prišla komanda, da ne morem biti več v tovarni.

Dobovičnik se je umaknil. Najbrž zato, da mi ne bi bilo treba reči, naj grem. Na njegovo mesto je prišel Črnogorec Miškov in takoj sem moral napisati odpoved. Šel sem v pisarno k Nandetu Miheliču. To je bilo okoli 50. leta. Takoj sem začel pisati. Vprašal me je, kaj pišem. Rekel sem, da mi je Miškov rekel, naj napišem odpoved, ker sem nezaželen kot informbirojevec.

Potem sem šel pa v Svilanit. Tudi Terpinčev Milan je šel iz Smodnišnice in je bil direktor v Svilanitu. Tu me je sprejel. Kam je potem Milan šel, ne vem. V Ljubljano, ali kam. Jaz sem bil v Svilanitu do poroke. Ko sem se oženil in je bila žena Domžalčanka, sem šel pa v Induplati.



Franc Primožič je z rusko tankovsko enoto prišel prav do Trsta. (Arhiv Franca Primožiča)

Premišljal sem, kaj bi bilo. Če ne bi šel v partizane in bi ostal nemški vojak, seveda, če bi ostal živ kot Zajčev Franci, bi imel veliko manj težav, kot sem jih imel. Bi pač kot nemški vojak prišel nazaj, odslužil vojaščino in bi bil čist. Tako pa še danes ne vem, če sem čist. Policija nikoli ne briše nobenega podatka. Še kasneje, ko sem bil še v Kamniku, sem bil velikokrat klican na policijo zaradi Rusije.

Ko poka lubje na brezah, je mraz

Dodal bom še nekaj utrinkov o tankovskem usposabljanju, da bi upravičil besedo »kruto«, ki se tako pogosto uporablja v zvezi z vojno. Kaj je mraz? Ko poka lubje na brezah, je mraz. Mi smo sicer imeli škornje iz filca, pa do spomladi nismo nikoli imeli mokrih nog.

Kaj je vaja »peške po tanku«? To so bile vaje brez tankov. Tank ima petčlansko ekipo. Četa ima deset do dvanajst tankov. To pomeni prav toliko ekip po pet tankistov na ogromnem poligonu. Vse je bilo tako kot v pravem boju, vendar brez tankov. Ko so bili inštruktorji zadovoljni, je bilo vse v redu. V nasprotnem primeru pa je bila komanda: »*Snemite rokavice!*« Če to ni zadostovalo, je bilo treba sneti naušnike. Zima in mraz delata svoje. Da nam ne bi zmrznili prsti in ušesa, smo morali vsako uro po dva in dva drug drugemu drgniti ušesa, lica, čelo, telo. To je bil prvi del praktičnega dela brez tankov. V strupeni zimi, strogo po vojnih pravilih.

Sledil je drugi del vaje z oklepniki, vendar še vedno brez streljanja. Četa desetih do dvanajstih tankov je šla v napad. Doživel sem tole: Ker je bil hud mraz, ogromno snega in veter, je tank naenkrat obstal. Gosenice so se zavrtele v prazno. Kaj sedaj? Kadar je tank nasedel, smo običajno poklicali pomoč. Ker je bila to praktična vaja, smo vzeli lopate v roke: spredaj dva, zadaj dva. Sneg je bilo treba odstraniti izpod tanka, da so gosenice lahko delovale, da se izvlečeš in lahko nadaljuješ vajo.

Sledilo je kosilo in vaja se je nadaljevala. Bližal se je večer in vaje je bilo konec. Zbrali smo se skupaj. Pod gosenice smo postavili za to pripravljena debela, speta po dve in dve skupaj. Izpod tanka smo odstranili sneg. Pod tankom je tako nastalo prazno mesto: med meter in meter in pol, kamor smo namestili za to namenjeno peč in jo zakurili. Toplota je služila za ogrevanje stroja in posadke. Tank smo pokrili s cerado, na konce smo

nametali sneg, da smo jo obtežili in obenem zatesnili, da nam je bilo pod tankom topleje.

Sledila je večerja. Nato smo se ulegli okrog peči in se greti. Od utrujenosti smo tudi zaspali. Umivanje je odpadlo. Vode ni bilo, mraz pa je bil hud. Eden od problemov je bil, kako na veliko potrebo. Zaradi mraza otrpli prsti so povzročali velik problem pri slačenju in oblačenju.

Sledilo je jutro. Zajtrk. Nova navodila. Za boj novega dne smo pripravili peč, cerado, odstranili debela izpod gosenic. Tak red je veljal nekaj dni v namišljeni ofenzivi.

Ko smo se vrnili domov oziroma v zemljanko, smo bili prepričani, da smo v hotelu. Bilo je kot ponovno rojstvo.

Kakor sem že omenil, nekateri tega napora niso prenesli in so za vedno ostali v Rusiji. Take in podobne izkušnje so nas kalile, trde in krute izkušnje smo prinesli v domovino na sremsko fronto in zaključili drugo svetovno vojno v nekdanji domovini.

Morda sem s tem opisom le nekoliko prikazal življenje tankistov.

Ena od krutosti druge svetovne vojne so bila poslavljanja

Druga svetovna vojna nas je mlade Slovence združila v daljni Sovjetski zvezi. Prišlo je do prvega poslavljanja od znancev in prijateljev, ki so za vedno ostali v Sovjetski zvezi. Sledilo je drugo poslavljanje. Tokrat pa od soborcev tankistov, ki so dali svoja mlada življenja za nekdanjo skupno domovino, ki pa je danes ni več. Usoda nam določa dolgotrajno življenje. Ostala so samo še redka poslavljanja, ni nas več veliko.

V mirnem času se poslovíš od mrtvega tovariša, v vojni, ko je zadet v tanku, po eksploziji od njega ne ostane nič. Poslovitev je le v mislih, kdo bo naslednji.

Tine Romšak

VSE ŽIVLJENJE SEM ČUTIL, DA IMAM ZARADI NEMŠKE VOJSKE NEK ZNAK

Po pripovedi zapisala Marjeta Humar

Rodil sem se 10. februarja 1923 v vasi Žaga, pošta Stahovica, stanujem Krivčevo, številka 2. Z ženo imava štiri otroke, dva fanta in dve puncici. Žena je iz Rakeka. Spoznal sem jo kot učiteljico. Jeseni 1946 je bila z dekretom poslana v Kamnik. Tam, kjer je bila trgovina pri Petku, je bila šola. Petkove so med vojno pobili. Ostala sta le dva otroka. S kolegico učiteljico sta stanovali v skladišču. Junija 1948 je dobila dekret, da je premeščena na Primorsko v Podlako, tri ure od Čepovana. Šla sva pogledat tja. Že tu so bile obupne razmere, tam je bilo še huje. To je bilo 12 kilometrov peš do železnice. Sobica v Kamniku je bila za silo, tam je bilo pa še veliko slabše. Zato sva se poročila in je žena ostala v Kamniku.

Pri nas doma je bilo dvanajst otrok: šest moških pa šest žensk. Dva sta že majhna umrla. Oče je bil rudar v rudniku kaolina v Črni. 29. leta ga je zasulo. Na levo nogo mu je padla skala in mu jo trikrat zlomila. Nikamor ni mogel. Odkopali so ga šele čez tri dni. Prepeljali so ga v bolnico, pa ni bil nič prijavljen, čeprav je bil dve leti in pol, če ne še več, zaposlen. Bil je invalid. Dohodka nobenega. K sreči je imel tu trgovino Jože Petek, ki je mami rekel: »*Marjeta, ti kar pridi po hrano, kadar boste dobili denar, boste pa plačali.*« Čez 6 mesecev ali še nekaj dalj smo dobili bolniško in smo plačali. Pri očetu doma so imeli žago. Oče je tam naredil hišo in dobil žago. S sedmimi leti sem šel služiti na kmetije: na Gozdu, v Krivčevem, v

Praprotnem pod Sv. Primožem, nazadnje sem bil v Klemenčevem, to je čisto na koncu Bistričice – kmetija Spodnji Svatnik in nato še Zgornji Svatnik. Nazadnje sem bil za hlapca, vendar se mi ta leta nič ne priznajo za pokojnino. Tako da sem celo otroštvo služil.



Tine Romšak (arhiv Tineta Romšaka)

Nič se nisem izučil. Potem sem šel delat, najprej na cesto, potem v rudnik kaolina, pa spet pri cestnem podjetju. Ko se je začela vojna, smo delali tukaj v Pirčevih ridah, ki so bile čisto ozke in strme, nato sem delal v Domžalah. Skupaj z bratom Jurijem sva bila zaposlena v podjetju nemškega lastnika Friedla. Od tam so nas pregnali v Vrbo in smo delali cesto Žirovnica–Lesce. V Vrbi je bilo kar v redu. Hodili smo v gostilno k Ribičevim. Tam nam je mama, ki je bila vdova, vsak večer skuhala zelje. Bila je enkratna gospodinja, fejest ženska. Včasih smo tudi malo plesali, saj

so imeli osem punc. Tam je bila doma tudi mama prejšnjega župana Toneta Smolnikarja. Še zdaj se poznavata.

Sredi oktobra 1942 so nas poslali v Avstrijo, kjer smo kakšnih 14 dni urejali ceste v Celovcu, potem smo šli v Velikovec. Tam smo v nekem grabnu delali centrale. Konec januarja 1943 – 25. ali 26. – so me pa vzeli – brez poziva. Moral sem v Beljak, potem nazaj v Celovec, nato so nas peljali v Gradec (Graz), kjer smo bili nekaj dni. Potem smo šli pa v gmajne nad Gradcem v arbeitsdienst, kjer smo delali in imeli neke vrste vojaške vaje z lopatami. Tam sem bil od konca januarja do konca aprila 1943.

Aprila 1943 so nas naložili na kamion in smo šli v München. Od tam pa na vlak in v Colmar ob Renu (v Franciji). Prej sem imel delovno obleko, tu sem pa dobil vojaško uniformo. 13. maja 1943 sem bil vključen v wehrmacht. Dodeljen sem bil v »ausbildung«^[1] četo do oktobra 1943. Tam smo vadili z orožjem. Ker sem zelo dobro streljal, sem dobil šarca (mitraljez, strojnico). To je bilo hudo, saj so mitraljezcev veliko potolkli. Bil sem v pešadiji. Ves ta čas nisem šel nič na dopust. Nemci so ga dobili, mi pa ne. Ker smo bili daleč, nas niso pustili domov, pač pa sem dobil dopust na neki kmetiji v Wormsu na severu Nemčije, kjer sem odlično živel.

Potem pa sem moral nazaj, v marškompanijo^[2] in v Rusijo. Najprej smo se z vlakom peljali proti Poljski, proti Varšavi. Zaradi bombardiranja smo se obrnili nazaj na Češko in potem v Ukrajino. Tam smo šli kakšnih 150 kilometrov peš. Bilo je grdo, svinjsko. Zaradi bližine fronte so nas bombardirali z avioni. Kar naprej je tulil alarm, da smo se skrili v zaklonišča. Ko smo prišli na fronto v Ukrajino – bilo nas je okoli 1.000, cel vlak – je bila železnica že minirana, zato smo skakali z vlaka in tam so nas že začeli napadati Rusi – ruska vojska. Potem so se umaknili, bilo je grozno, grozno.

¹ Usposabljanje.

² Po Slovarju slovenskega knjižnega jezika v stari Avstriji četa, pripravljena za odhod na fronto.

Bilo nas je veliko Slovencev, tudi na fronti, in smo se držali skupaj. Potem smo se počasi umikali, umikali, umikali. Veliko jih je ostalo tam. Spominjam se, ko je nekdo pred mano hotel skočiti v drug strelski jarek, pa je dobil strel ravno v prsa. Jaz sem bil višje in sem hitro porinil ven in dobil strel v roko. To je bilo 30. marca 1944. Ko sem pogledal kanistro, je bilo v njej šest krogel. Imel sem srečo, da krogle niso prebile pločevine in me zadele. Rusi niso imeli tako močne municije. Tam sem bil čisto sam. Mitraljez sem pustil tam. Tako sem ostal živ. Z ranjeno roko sem šel daleč peš, da sem prišel do nemških vojakov.



*Tine Romšak: »Nisem dobil vpoklica in nisem imel nobenega dokumenta o vpoklicu v nemško vojsko. Vzeli so me kar na delovnem mestu.«
(Arhiv Tineta Romšaka)*

Potem smo se umikali. Rusi so nam sledili. Nemška taktika je bila taka, da so napadajoče Ruse obkolili in jih napadli, da so se oni umaknili. Mi smo šli pa na vlak. Potem sem bil v bolnici v Krakovu na Poljskem štiri, pet ali šest dni. Mislili so mi odrezati roko, pa nisem pustil. Od tam smo šli v Prago, kjer sem doživel nekaj zanimivega. Imeli smo vojaške škornje. Ko sem malo zaspal, so mi jih ukradli. Na srečo mi je neki starejši Čeh prinesel čevlje, da sem jih obul. Od tam sem šel v Donautall ob Donavi v bolnico v zelo velikem ženskem samostanu. Kar dobro je bilo: dobra hrana, dobro so skrbeli za nas. Vse to je še organizirala nemška vojska. Ob izkrcanju zaveznikov sem bil še v bolnici. Potem so me poslali v Karlsruhe v marškompanijo in nato v Francijo, proti Marseillu. Spet sem imel orožje. Vseskozi smo se umikali. To je bilo že 44. leta. Bilo nas je že malo, nekaj jih je tudi ušlo.

Kako sem prišel k zaveznikom? Na nekem močvirnem svetu je bilo veliko debelo drevo, ki ga je zadela bomba. Bil je že mrak. Skril sem se v drevo. Blizu, kakih 50 ali 60 metrov daleč, je bila neka baraka. Zvečer je bilo slišati govorjenje. Nisem vedel, ali so Nemci, Amerikanci ali Angleži. S šarcem sem šel kar tja. Če bi me Nemci dobili brez šarca, bi me ustrelili.

Bili so Amerikanci, tudi črnci. Vsega so me pregledali. Imel sem še uro, ki so mi jo vzeli. Potem sem šel z zavezniki, kot se reče, v taborišče blizu Marseilla. Tam sem bil nekaj dni in sem ameriškim oficirjem čistil čevlje. Bili so zelo prijazni. Med temi Američani je bil tudi neki Slovenec, rojen v Ameriki. Njegovi starši, ki so bili doma blizu Ljubljane, so se že pred njegovim rojstvom preselili v Ameriko. Govoril je lepo slovensko.

Tam je bilo kar dobro. 7. januarja ali nekaj takega sem se javil za partizane. Trikrat smo šli v Marseille, da bi se peljali z ladjo v Italijo ali na Korziko, pa spet trikrat nazaj v taborišče. To je bilo 45. leta in ladje so bombardirali. Še potem, ko smo šli z ladjami, je ena od njih nasedla na mine. Pa je šlo vse skupaj ... Iz Marseilla smo se odpeljali 9. maja, ko je bilo konec vojne.

Šli smo v Bari, potem v Trogir, nato nazaj v Bari, pa spet v Dalmacijo. Partizani so nas prevzeli v Bariju, v Trogirju pa smo dobili orožje. Takrat je nekaj ljudi zmanjkalo in jih ni bilo nikoli več.

Izkrcali smo se na nekem otoku blizu Splita. Ne vem, kateri otok je bil. Tam nisi smel spraševati. Moral si biti tiho. Tam so bile tudi neke partizanke, ki so bile bolničarke, »šarf« od hudiča. Če si kaj rekel, si jo takoj »fasak«. Potem smo šli v Ljubljano. Ko sem prišel v Ljubljano, so me partizani zmerjali s »Švaba«. Med partizani pa sem srečal nekoga, s katerim sva že med vojno delala skupaj na cesti. Skupaj sva šla v Avstrijo. On je od tam ušel. Spoznal me je. On je bil že poročnik. Poklical me je v pisarno in me spraševal, kako je bilo in kje sem bil. Rekel je, da bom šel v četo. Imel sem še ameriško uniformo. Ko sem prišel v jugoslovansko vojsko, smo dobili raztrgane uniforme.

Do konca 1947 sem bil pri vojakih, na koncu sem bil že komandir. Pet let imam vojske. Imel sem to smolo, da sem dobil čin mlajši vodnik in sem moral biti toliko časa v vojski

V vojski sem dobil čin, potem sem bil »čato«^[3].

Imel sem pa srečo. V vojski sem spoznal Janežiča iz Domžal, ki je bil študiran in pred vojno oficir. Prišel je na orožne vaje za kakšnih 5 mesecev. Ker sem imel samo osnovno šolo, je bilo delo »čata« kar težko. Janežiča sem vprašal, če bi on hotel biti »čato«. Rekel je, da bi. Šel sem k oficirju Savu Vukoviću in mu to rekel. Dobil je to mesto. Ko je šel domov, mi je rekel: »*Tine, ko boš prišel domov, se mi javi.*«

Ko sem bil že doma, pride Jurmanov in pravi: »*Tineta, Valentina bi rad.*« Ko me je dobil, je rekel, naj se takoj javim na Gozdni upravi v Kamniku. V pisarni so bili Ivan Kotnik, neka Silva in Polona Iskra. Z njo sva se že poznala. Rekla je, naj počakam, ker je nekdo pri Janežiču. Ven je prišel

³ Delavec v pisarni.

minister za gozdarstvo. Ne vem, kako se je pisal. Ko sem prišel v pisarno, je Janežič rekel: »*Kaj sva se zmenila?*« Naslednji dan sem šel v službo. Potem so me nagovorili, da sem bil tajnik Knoja. Plača je bila slaba, moral si se prepirati z ljudmi, pa ta presneta obvezna oddaja, to je bilo težko. Nekoč me je Prohinar, ki je bil direktor Rudnika kaolina, vprašal, koliko imam plače. Takrat sem imel 600 dinarjev in nobenega dodatka. Rekel je, naj pridem k njemu. Tam sem bil dolgo. Iz Rudnika kaolina sem šel v podjetje Meso Kamnik, v pisarno nad klavnico, kjer sem se upokojil.

Partizansčino imam priznано od 7. januarja 1945 do konca maja, nemško vojsko imam pa tudi do konca aprila. Konec oktobra 1947 sem bil izpuščen iz jugoslovanske vojske in sem prišel novembra domov. Oženil sem se 2. oktobra 1948.

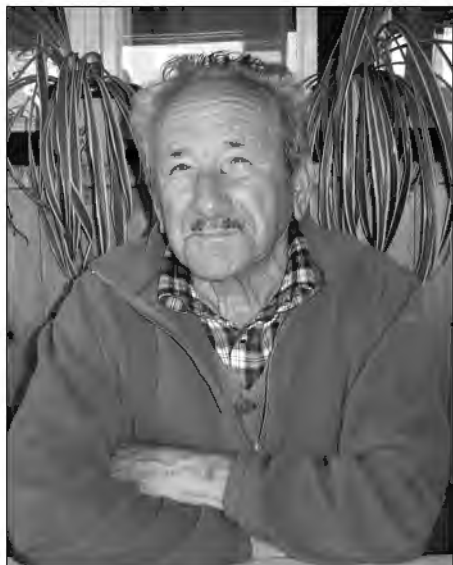
Nisem dobil vpoklica in nisem imel nobenega dokumenta o vpoklicu v nemško vojsko. Vzeli so me kar na delovnem mestu. Dokument imam od weermachta, Nemci priznajo, Avstrija pa ne. Od nemške države nisem dobil nobene invalidnine, ker sem bil premalo ranjen. Naš sosed je bil Nmec. Žena ga je spoznala v Nemčiji, kjer je delala. Poročila sta se in tu naredila hišo. Videl je, da imam ranjeno roko. Vprašal me je, kje sem bil ranjen. Ko sem mu povedal, je rekel, da bo poskusil v Nemčiji posredovati. Rekel je, da so mu rekli, da je Jugoslavija že dobila. Tito je menda dobil 50 milijard, te so šle v Afriko nerazvitim, mi pa nismo nič dobili. Menda zaradi tega, ker bi sicer invalidi iz nemške vojske dobili veliko več kot ranjeni v partizanih.

Vse življenje sem čutil, da imam zaradi nemške vojske nek znak.

Branko Sitar

VOJNA JE NAŠO DRUŽINO MOČNO PRIZADELA

Po pripovedovanju zapisal Matej Stele



Branko Sitar še danes v hrbtu nosi delček krogle, ki ga spominja na prisilno mobilizacijo v nemško vojsko. (Foto Matej Stele)

Vojna je našo družino močno prizadela, saj mi je vzela očeta in za dolgo časa uničila odnos z bratom. Oče je bil zaposlen v Titanu, kjer se je že pred vojno pridružil »ta rdečim«, vendar ni bil politično aktiven in ni bil skojevec. V Titanu so bili namreč pred vojno delavci razdeljeni na »plavo«, »rdečo«, »beλο« in »zeleno gardo«. Enkrat so volili, pa je pristal pri »ta rdečih«. To je bil razlog, da so ga Nemci aretirali in odpeljali v zapor v Begunje, kjer je ostal tri ali štiri tedne. Takrat sem še hodil v meščansko šolo pa mi je znanec prišel povedat, da bodo ata zaprli. Pohitel sem in videl, kako so očeta naložili na tovornjak in odpeljali. Takrat sem ga zadnjič videl. Prvotno so ga nameravali poslati v logar v

Nemčijo, ko pa so partizani ustrelili nekega gostilničarja, je bil določen za usmrnitev, in to samo zato, ker je ravno nanj prišla vrsta, da ga pošljejo v logar in je bil na vrhu seznama. Tako so očeta 22. avgusta 1941 ustrelili kot talca v Krtini. Niti po smrti ga nismo dobili domov. Kar v Škocjanu za »britofom« so mu izkopali grob. Šele po vojni je Titan plačal prekop na Žale, kjer sedaj leži v skupnem grobu desetih talcev – tam, kjer je vsako leto proslava.

V nemško vojsko bi moral iti že avgusta 1943, vendar me je stric Franc, ki je bil »malar«, rešil. Tako sem se za par mesecev izognil služenju nemške vojske, vendar so me decembra ponovno vpoklicali. Nekoliko sem razmišljal, da bi šel »v gmajno«, ampak v tem primeru bi, sploh ker so očeta ustrelili, mamo in brata zagotovo izselili. Zato je bilo služenje nemške vojske edina izbira. Mobiliziran sem bil 18. decembra 1943 in še tega dne smo šli v Kranj, iz Kranja pa v Innsbruck. Nemško sem znal slabo. Bilo nas je okrog dvajset Slovencev, ki so nas po mesecu in pol usposabljanja razposlali po celi Evropi. Nato sem bil premeščen v Italijo – v bližino meje s Švico. Tu je bila v manjšem mestu kasarna, kjer smo bili nameščeni. Sam sem bil pri »pešadiji«, nato pa so me izbrali za voznika motorja. Določili so nas pet ali šest, zakaj so izbrali mene, pa ne vem. Tu sem bil skupaj z nekaj slovenskimi fanti, ki so želeli pobegniti. Dva so dobili in sta morala ostati v nemški vojski, enega pa so ustrelili.

Že marca sem zapustil Italijo in bil premeščen v Francijo – na sever h Calaisu. Tu so bili vojaki sami Nemci, vendar zaradi tega nisem imel težav. V Calaisu so imeli Nemci bunker za ladje, ki so ga Angleži in Američani skoraj vsakodnevno bombardirali. Ko so prišli, je bilo v zraku več sto letal. Prihajala so tudi podnevi – kar tema se je naredila, ko so prišli avioni. Ni bilo nobene protiletalske obrambe. Čeprav smo bili sedem ali osem kilometrov stran, so tudi okrog nas leteli ostanki. Na začetku sem vozil motor s prikolico, nato pa nič več. Ves čas smo bili na straži, vedno po dva

vojaka skupaj. Ponoči si moral biti še posebej pozoren, da si se letečim delcem, ki so prižvižgali po zraku, umaknil. Vendar nas ni bilo strah. Situacijo smo sprejeli takšno, kakršna je bila. Podzemnega pristanišča nisem nikoli videl, smo pa vsi vedeli zanj. V tem času sem šel z neko punco na obisk k njenim domačim. Spraševali so me, od kod sem in kako to, da sem v nemški vojski. Povedal sem, da sem bil mobiliziran in da so očeta Nemci ustrelili. So kar debelo gledali. Domačini so bili na splošno v redu. Ni bilo sovraštva. Velikokrat smo tudi prespali pri njih.

Ko se je pričela invazija, smo bili še v Calaisu, vendar smo se bili kmalu prisiljeni umakniti.

Peljali smo se s tovornjakom, ki je imel zadaj top. Naenkrat sta dva francoska odpornika pričela streljati, mi pa nazaj. To je bilo edinkrat, da sem streljal. A nisem nikogar zadel, pa tudi oni nobenega od nas. Mi je pa čisto blizu glave zletela krogla. Šli smo čez Francijo, Belgijo in Nizozemsko v Nemčijo. Na Nizozemskem smo, da bi se lahko hitreje umikali, ukradli kolesa in jih ob vkrcanju na ladjo pustili kar na bregu reke.

Kmalu zatem smo bili nekje zablokirani. Angleži in Američani so nas obstreljevali, pa sem dobil kroglo v hrbet, čeprav sem ležal za smreko. Še danes jo nosim v sebi. Bil sem ranjen in poslan v bolnico. Moral bi biti operiran, vendar so Angleži in Američani prišli preblizu. Morali smo oditi – odmarširati, in to kljub rani. Rana me je med hojo, sploh ko sem dihal, močno bolela. Po nekaj tednih me je le še občasno zbolela, danes pa z njo nimam težav.

Nazadnje sem bil nameščen v Wiesbadnu. Nato nas je pet ali šest mesto zapustilo in smo v nekem gozdu čakali, kdaj bo konec. Govorice o koncu vojne so bile v tem času med vojaki že zelo močne. Odložili smo orožje, šli na cesto in si rekli, kar bo, bo. Kmalu so se pripeljali Američani z avtom in nas zajeli. To je bilo 24. aprila 1945. Nekaj časa so peljali za nami, nato

pa nas naložili na džip in odpeljali v neko drvarnico. Po nekaj dneh so nas poslali v nek logar v Nemčiji, ob koncu aprila pa premestili v Marseille. V Marseillu smo bili od konca aprila do konca julija. Bilo nas je 91.000, različnih narodnosti. Vsaka država je imel svoj logar. Slovencev oz. Jugoslovanov nas je bilo 9000 (med nami je bilo tudi nekaj vojakov iz drugih delov države). Tu je bil tudi Nejc Plahuta, znani operni pevec, ki so ga spustili nekaj tednov pred mano.

V juliju so nas naložili na vlak in odpeljali smo se proti domu. Na Jesenicah se je vlak ustavil za par ur. V tem času jih je nekaj pobegnilo z vlaka, vendar jih stražarji niso ustavili. Prej ni bilo straže, od Jesenic dalje pa na vsakem vagonu po dva stražarja. Najprej smo se peljali do Kranja, nato pa do Ljubljane in dalje Kamnika – slišal sem, da je tega dne prvič peljal vlak v Kamnik. Domov sem prišel 2. avgusta 1945. Potem sem bil še dober teden zaprt v samostanu v Mekinjah. V tem času so nas popisali, nato pa izpustili. Sledil je zadnji del poti domov – vmes sem se moral še javiti na postojanki. Ves ta čas sem bil še v nemški uniformi, ki sem jo kasneje zažgal. Ko sem prišel domov, sem bil star 19 let.

Po vojni zaradi služenja v nemški vojski nisem imel težav z oblastmi. Mogoče le s kakšnim posameznikom, ki je imel predolg jezik. Po vojni sem moral še na dosluženje vojaškega roka. Kdor je služil vsaj 18 mesecev, je imel roka pol leta, če ne pa celo leto. Sam sem imel le 17 mesecev, saj časa v logarju niso priznali, zato sem moral v vojsko za celo leto. Največ časa sem bil v Negotinu. Tudi tu nisem imel večjih težav zaradi služenja nemške vojske. Le nek poročnik nam je enkrat zmetal postelje, da smo jih morali še enkrat pospraviti. Sledilo je še pet mesecev v delovnih brigadah v okolici Beograda. Imel sem srečo, da so me vzeli za kuharja. Z dosluženja sem prišel maja 1949. Neki oficir me je prepričeval, da bi stopil v partijo, vendar nisem hotel.

Očeta so torej ustrelili, sam sem bil mobiliziran v nemško vojsko. Mama je ostala doma in skrbela za domačo hišo. Tudi brat je bil nekaj časa pri njej, nato pa je odšel v partizane, kjer se je nalezl njihove miselnosti in ni mogel razumeti, da sem ga pravzaprav rešil pred deportacijo. Zato po vojni nisva bila v najboljših odnosih. Šele čez leta sva se pobotala. Enkrat se je pripetilo, da bi me po prepiru skoraj ustrelil. Zagrozil mi je in vame uperil pištolo. Vendar sem bil dovolj hiter in mu jo vzel. Pa se je vmešala mama in rekla, naj mu jo vrnem.

Za čas služenja nemške vojske zadnjih nekaj let dobivam odškodnino – za rano nisem dobil ničesar, pa tudi nisem zaprosil za invalidsko, saj ni bila tako huda poškodba. Nekaj denarja bi moral dobiti že v 70. letih, ko je Nemčija plačevala odškodnino, vendar je denar izginil.

Krajev, kjer sem bil kot nemški vojak, po vojni nisem nikoli obiskal. Sem si želel, vendar nisem imel dovolj denarja. Tudi z nobenim od sovojakov nisem nikoli več prišel skupaj. Tudi z nekim Kamničanom, s katerim sva skupaj prišla iz Marseilla in je nato odšel v Nemčijo na delo, se nisva nikoli več srečala.

Anton Stele

MAJ BO PRINESEL POMLAD TUDI NA VZHODU IN TEDAJ BO GROZA ...

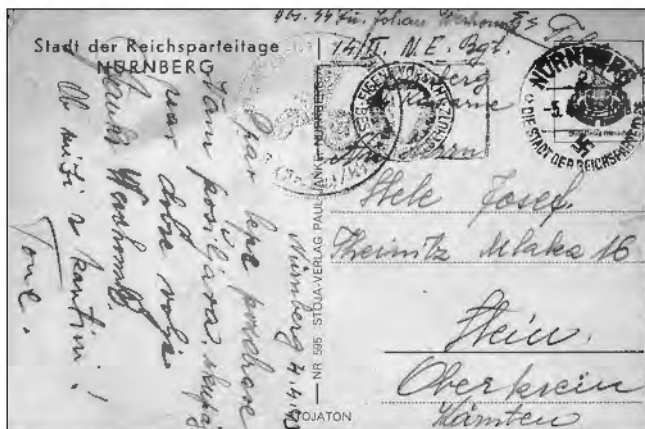
Na podlagi pisem in pričevanj zapisal Matej Stele



Edina fotografija Antona Steleta iz obdobja po prisilni mobilizaciji v nemško vojsko, ki se je ohranila. (Arhiv Petra Steleta)

Anton Stele (14. 1. 1924 – pogrešan od 20. 10. 1943) se je rodil se je pri Birtu v Tunjiški Mlaki pri Kamniku kot drugi od petih sinov kmeta Jožefa in Julijane, roj. Grkman. Že v času 5-letne osnovne šole, ki jo je obiskoval v Tunjicah, se je izkazal kot izredno nadarjen učenec. Zato se je z željo, da bi postal duhovnik, vpisal na gimnazijo v Škofovih zavodih v Šentvidu pri Ljubljani in z odliko končal nižjo in dve leti višje gimnazije. Vendar šolanja zaradi nemške in italijanske okupacije ni mogel nadaljevati. Poleg dela na domači kmetiji je svoj prosti čas, še vedno trdno odločen, da se po vojni posveti študiju teologije, namenil branju in študiranju svetovne literature. Ukvarjal se je tudi s poučevanjem tega, česar nemška šola ni učila, zlasti slovenščine in sloven-

ske zgodovine. Tako je veliko časa preživel v Kamniku pri stricu Janku Steletu (Lectarju) in poučeval njegove najstarejše otroke: Neja, Janeza in Adico, ki jim je kot vojak veliko pisal. Veliko pisem je poslal tudi domov, vendar je velika večina teh, skupaj s številnimi drugimi zgodovinskimi dokumenti (nekaterimi starimi preko 200 let), zgorela v požaru leta 1959.



Ena od razglednic, ki jo je Tone Stele poslal staršem iz vojašnice v Nürnbergu. Tudi vojaška pošta je bila v funkciji nacistične propagande. (Arhiv Petra Steleta)

Na svoj 19. rojstni dan, 14. januarja 1943, je bil poklican na nabor za nemško vojsko in bil kmalu zatem prisilno mobiliziran in dodeljen enoti SS. Skoraj tri mesece je bil v kasarni v Nürnbergu in se odločno upiral obleči uniformo SS.

»Prav je, da si me posvarila, naj bom bolj previden. Sam vidim, da moram biti. Toda težko je molčati, ko se nam Slovencem, ki so nas prisilili k SS, godi krivica, katera ni manjša od one, ki se godi ubogim preseljencem. Sem že preveč rekel, kaj ne? Pa bom še več! Sem še vedno v civilni obleki, čeprav bo jutri ravno tri tedne, kar sem prišel sem. Zakaj? Iz Tirolskega smo sem prišli 3 Nemci in 2 Slovenca, vsi prisiljeni. Ko smo bili prvi dan v tukajšnji pisarni, smo povedali, da smo prisiljeni podpisati. Smejali so se nam in rekli, da je SS prostovoljno in zakaj da smo podpisali, če ne želimo k SS, toda da je zdaj prepozno, podpis se ne da več izbrisati. Lahko si misliš, kako smo bili vsi nejevoljni in ogorčeni nad tako – kako naj rečem drugače – goljufijo. Dva Nemca sta začela kar jokati, da ne gresta k SS in ne, da bi šla rada k letalstvu. Ko sva s tovarišem Leonom Vidergarjem (doma je iz Čemšenika pri Domžalah) videla, kako se brani Nemca, sva dejala: 'Koliko bolj se morava braniti midva, ki nisva Nemca.' In tako se je zgodilo, da smo vsi štirje, oba Nemca in midva, še danes v civilni obleki. Toda pritisk je bil hud, še posebej včeraj: z vso silo so naju hoteli obleči v uniformo z mrtvaško glavo. A ni šlo! Kaj bo zdaj, ne vem. Neki oficir je rekel včeraj, da pojdemo v kratkem odtod. Veliko raje grem k navadnim vojakom, nego k SS. Precej bolje se počutim zdaj, ko nas je 12 Kranjcev skupaj. Vsi smo pogumni fantje. A vendar je živeti tukaj težko, težko je vedno ohraniti mirno kri,« je pisal sestrični Adici 16. februarja 1943. Kljub vsem težavam in strahu ni izgubil upanja, da se nekoč vrne domov: »Čisto malo upanja imam tudi jaz, da bom morda poleti ali vsaj jeseni že spet lahko šel na planino. Tukaj zelo pogrešam knjige. Edino razvedrilo je radio, ki ga

imamo v vseh sobah in včasih, posebno ob nedeljah, igra precej lepo. Kaj ne, Adica, ko se vrnem, mi boš spet zaigrala na klavir, kakor ob odhodu. A kdaj bo to – sam Bog ve!»

Nekoliko podrobneje je situacijo opisal v pismu očetu 2. marca in ga prosil za nasvet: »Ali ste moje zadnje pismo, ki sem ga napisal 21. II., dobili? Odgovorite mi nanj takoj, še bolje pa, če sami pridete sem, kakor sem Vam pisal. Rad bi vedel, kako Vi mislite o vsem tem. Tu je težko živeti. Najhuje me muči ta negotovost, ne vem, kaj bo z mano, in ne vem, kako napravim bolje: ali naj se vdam in ostanem pri SS, ali naj za vsako ceno poskušam priti stran. Zdi se, da me prisiliti ne morejo, ker če bi me mogli, bi me že prisilili. Po drugi strani pa se bojim, da bi me iz jeze, da se nisem vdal, poslali kam daleč in bi prišel iz dežja pod kap. Pred tednom je za las manjkalo, da nisem šel v – Rusijo, z ostalimi desetimi Slovenci, ki so bili pa že oblečeni in so z njimi naredili, kar so hoteli. Za naju s tovarišem iz Domžal pa je v zadnjem trenutku prišlo povelje, da ostaneva tu, začasno – kakor so rekli. Oni reveži pa so šli proti Kijevu, tam se bodo par tednov učili in nato jih bodo porinili na fronto. Jokali so, ko smo se poslovili. Bili smo skupaj 14 dni. Sedaj sva s tovarišem že teden spet sama in je zelo dolgčas, čeprav morava nekoliko delati. Vsak že gleda za nama in sprašuje: 'Zakaj pa nimata uniforme?' Midva pa skomigneva z rameni in greva dalje, češ: mož te gleda, saj ne razumeva nemški. Tako lahko večkrat slišiva različna, prav zanimiva mnenja o sebi. A človek sam nikoli ne ve, kako bolje stori. Zato bi zelo rad videl, če pridete kmalu sem, ker ustno se je veliko lažje razgovoriti kakor v pismu.« Razmišljal je tudi o možnostih, kako se izogniti služenju v SS. »Še nekaj mi je prišlo na misel. V nesreči se človek oprime vsake bilke, čeprav ve, da ga ne bo rešila. Spomnim se, da mi je v tovarni rekel ravnatelj, da po dovrstitvi arbeitsdiensta pridem lahko spet v tovarno, ker je 'Titan' oboroževalni obrat. Poizvedite, kako je s tem, ali se Vam spleča narediti

Nürnberg, 2. 11.

Dragi oče!

Vaše pismo in karto sem prejel med tremi dnevi. Hvala zanje! Karto sem deloma že porabil, deloma pa sem jil zavemil v Reisermarko, ki me prepadejo. Tako shajam seveda precej bolje.

Ali ste moje zadnje pismo, ki sem ga napisal 21. 11., dobili? Odgovorite mi najj takoj, še bolje pa, če sami prideta sem, kakov sem vam pisal. Rad bi vedel, kako ti mislite o vsem tem. Tu je težko čiveti. Najhuje me muči ta negotovost, ne vem, kaj bo z mano in ne vem, kako napravit bolje: ali naj se odam in ostanem pri-44-, ali naj za vsako ceno poskušam priti stran. Ladi se, da me prisiliti ne morejo, ker če bi me mogli, bi me že prisilili. Po drugi strani pa se bojim, da bi me iz jize, da se nisem odal, poslali kam daleč in bi prišel iz dešja pod kap. Pred tednom je za vas z manjhalo, da nisem šel v - Rusijo, z

Prva stran enega od daljših pism, ki jih je vojak Tone Stele pisal svojemu očetu. (Arhiv Petra Steleta)

prošnjo, oz. prošnjo bi morala narediti tovarna in jo podpreti še kaka zelo vplivna oseba, n. pr. kak visok gestapovec ali kdo drug. Saj imate izkušnjo, kaj v takih primerih največ pomaga. Sicer nimam dosti upanja, vendar – beseda še ni konj in rad bi, da vse poizkusite, kakor bom jaz vse poizkusil, da se rešim vsaj od SS, ker tu je, kakor da sem zapisan hudiču. Med temi ljudmi živeti je strašno. Včasih sem čisto obupan. Ko bi mogel vsaj nazaj k arbeitsdienstu. Pa to ni več mogoče. Ostane mi samo navadna vojaška služba, kamor bi šel vseeno veliko raje, kakor da ostanem tu. – V obup me spravlja tudi to, da ti ljudje govore, da bo vojska še dve leti ali še več. Bog ne daj kaj takega. Tudi zato bi rad, da pridete sem, da bi malo bolje vedel, kako vse skupaj kaže. Če morete, pridite torej kmalu!»

Nekaj tednov kasneje, 26. marca, je bil še vedno v Nürnbergu, od koder je pisal sestrični Adici: »Še vedno sem v svoji stari rjavi obleki, v kateri sem bil tolikokrat pri Vas. Sedaj ni prav nič več lepa, ker jo nosim v petek in svetek. Kdaj bom dobil uniformo, še prav nič ne vem. Srajco imam tudi samo eno in kadar jo perem, sem enostavno brez nje. Isto je s spodnjimi hlačami. Da si delo olajšam, perem samo na tri tedne. Lepo, kajne? A ne smem se nad tem prav nič pritoževati, čeprav se mi škoda zdi moje obleke. Če bi bil namreč tedaj vzel uniformo, bi bil zdaj na istem kot so Nemci, ki so z mano vred prišli sem in ta teden že odhajajo na vzhod. So vsi po dve leti mlajši od mene in taki, da jih bodo R[1]. . .gotovo požrtli s kožo in kostmi. So pa zelo ponosni, da so vojaki, a meni se zdi, kakor da se otroci gredo vojake.« Poleg stalnih skrbi, kako se bo njegov upor proti nošenju uniforme končal in kako se bodo razvijale razmere v nadaljevanju, ga je ves čas mučila želja po vrnitvi domov. Kljub temu se je pošalil na račun slabe strehe in opomnil svoja »učenca«, naj ponavljata. »Lahko si misliš, ljuba Adica, da mi je v takih razmerah dolgčas. A to bi še ne bilo

¹ Rusi.

tako hudo, ko bi ne imel skrbi, kako bo za naprej. Kaj pa delate zdaj pri Vas? Ali je tam doli tudi tako lepo vreme? Tu že tri tedne ni bilo dežja, najbrž zato ne, ker še zdaj niso zamašili vseh lukenj v strehah in bi teklo notri. Novih obiskov dozdaj ni bilo. Naš ata je imel res srečo, da je naletel kar na dva. – Ali je na Kranjskem zdaj mirno? Najbrž ne. – Nejček in Janez sta gotovo že zelo pozabila analizo in druge lepe stvari, ki smo se jih učili. Vprašaj ju, če še vesta, kdaj je bil rojen France Prešeren. Če ne bosta vedela, mi piši! Kaj pa Ivo in Marjan? Sedaj, ko je tako toplo, greste gotovo vsak dan ven. Jaz pa sem že dva meseca zaprt v teh zidovih.« Da bi vsaj malo potešil domotožje, je prosil sestrično za fotografije: »Prosim Te, pošlji mi kako Vašo fotografijo. Seveda moraš biti tudi Ti na sliki. Da, če moreš, pošlji jih več. Saj lahko razumeš, zakaj!«

Le tri dni kasneje, 29. marca, so pisma, ki jih je nestrpno pričakoval, vendarle prispela. »Dragi prijatelji! Danes sem dobil knjigo in Vaša pisma. Razveselil sem se jih tem bolj, ker sem bil že nestrpen, ko toliko časa nisem dobil nobene pošte od Vas. V šoli vam gre torej vsem izvrstno, moram Vam čestitati. Tudi jaz bi raje hodil v šolo, kakor tu zapravljal čas. Ko se vrnem domov, bomo zamenjali vloge in bom jaz prosil Nejčka in Janeza, da me bosta inštruirala. Rad vam verjamem, da je zdaj doli pri Vas prijetno, posebej na planini. Da, na planini je bilo zmeraj tako lepo! Zdaj, ko se začinja pomlad, bo gori še lepše. Tu pa še od daleč ne vidim nobenih planin, kaj šele, da bi šel nanje.« Še vedno je upal na vrnitev, ki pa se je zdela vse bolj oddaljena. »Mojo največjo željo je zapisal Nejček na koncu svojega pisma. Da bi kmalu domov prišel, tako si želim vsak dan neštetokrat. A na žalost najbrž še ne bo tako kmalu konec. Vesel bom, če bom vsaj drugo poletje spet šel z Vami na planino. Na letos še ne računam čisto nič. A vsaka stvar enkrat mine in bo tudi ta.« Prihodnost pa se je zdela vse bolj grozeča. »Maj bo prinesel pomlad tudi na Vzhodu in tedaj bo groza, to vidim po vseh pripravah in tako govore tudi

Nemci. – Odločitev! – Da bi se le dobro izšlo – in da bi mene ne bilo zraven!«

Naslednjega dne, 30. marca, je pisal očetu. Čeprav je bil še vedno v civilni obleki, je vse bolj spoznaval, da se služenju v SS ne bo mogel izogniti. »Z mano je zdaj tako: pred kratkim so me spraševali, če hočem h konjenici. Oba s tovarišem sva rekla, da bi šla rada k šoferjem. Rekli so, da je šoferjev že več kot dosti, saj je tu vsak drugi vojak šofer. Edina izbira da je – konjenica ali pešadija. Od SS stran pa ne vodi nobena pot, to vidim sam in tako pravijo tudi tovariši, ki so po večini prišli sem na isti način kot jaz in v resnici niso nikaki prostovoljci. S tovarišem Leonom sva izbrala konjenico. Saj končno je vseeno, lahko jo skupiš tu ali tam. Ta predlog je šel zdaj na komandanta, ki je daleč od tod, nato na SS konjeniško divizijo, tako da se bo, kakor so mi rekli v pisarni, vsa stvar zavlekla še štirinajst dni ali morda še dlje. Potem pa bom šel najbrž na Poljsko, blizu mesta Krakova, v Debico, kjer je SS konjeniška divizija. Za gotovo pa še nič ne vem. – Tovariši, ki so prišli z mano vred sem, že odhajajo, jaz pa sem še v civilu. Pridobil sem precej časa.«

Po več mesecih čakanja v Nürnbergu je v začetku aprila mesto vendarle zapustil in bil premeščen v rusko mesto Holm. Že nastanjen na novi lokaciji je 10. aprila pisal sestrični Adici o svoji poti: »Po treh dneh potovanja sem včeraj prišel sem. Dodeljen sem tukajšnjemu švadronu². Tu je komaj polovica vojakov Nemcev, drugi so Slovaki, Hrvatje, Madžari in Romuni. Tudi en Slovenec iz Celja je bil že preje tu. So po večini starejši, zato so bolj resni in bolj prijazni nego v Nürnbergu. Kraj sam pa ni lep, kakor je pusta in neprijazna vsa Poljska, skozi katero smo se vozili. Bili smo namreč trije: tovariš Vidergar iz Domžal, neki podčastnik iz Nürnberga in jaz. Vožnja je bila dolga, posebno ker smo naredili velik ovinek, peljali smo se skozi Berlin. Prav zanimivo je bilo v

² Ekskadron, oddelek konjenice.

Varšavi. Lepo mesto, čeprav nekoliko razbito, tuj narod in nove navade. Čakali smo cel dan, zato smo si lahko precej ogledali. V trgovinah je vsega dosti (ne samo v oknih), tudi zlatnine je veliko. Sprva sem se temu čudil, a kmalu sem zvedel, zakaj. Cene so namreč strašne, čisto judovske. Videl sem v oknu lep vžigalnik in sem vprašal po ceni – 50 zt = 25 RM³. Pri nas bi stal morda 2 RM. Splošno je vse pet do desetkrat dražje nego pri nas. A dobi se vse! O Poljaki sem mislil bolje. Videti so leni in zanemarjeni, postopačev, ženskih in moških, kar mrgoli. Nemci Poljake zaničujejo. Povsod po mestu vidiš gostilne in kavarne z napisom 'Nur für Deutsche! Kako živi in kakšno je sploh ljudstvo po deželi, še ne vem. Hiše so take, posebno vzhodno od Varšave, da jih ni mogoče natanko popisati. Nekoliko primere bo, če rečem, da so podobne koči, ki jo ima Cesar na lesenem skladišču na Grabnu, samo bolj umazane in s slamo pokrite. Na vrhu dimnika pa ima navadno štoklja gnezdo. Najbolj pust vtis pa dela neizmerna, močvirna ravnina. Te se bom težko navadil. Kolika razlika nasproti našim planinam!«

V Holmu je ostal dobra dva meseca. Tu je opravljal najrazličnejše naloge, največ časa pa je prebil na stražah ali vojaških vajah. »Danes sem zunaj, v mestu, imam stražo pri nekem važnem poslojju. Ker nas je več, sem precej prost in ker mi je dolgčas, pišem pisma. Dognal sem že sam in tudi drugi tovariši pravijo, da najhitreje mine čas in preide domotožje, če pišeš pismo. Zato zelo pogosto pišem domov in tudi k Vam, čeprav nimam nič novega povedati. Tu na straži je prav zanimivo. Vsake vrste ljudje hodijo mimo. Nekateri so prav 'nobel', kakor pri nas, kar tu ne bi pričakoval. Le čevljev očitvidno vsem manjka, nosijo le cokle ali pa prav slabe čevlje. Nekateri stražnika spoštljivo pozdravijo, drugi me pa prav

³ Reichsmark (RM) je bil nemški denar, ki so ga uvedli leta 1924 in so ga uporabljali do leta 1948, v Avstriji pa od 1938 do 1945. RM je imela 100 Reichspfennig.

grdo pogledajo. Pa so mi zadnji bolj všeč,« je pisal sestrični Adici 26. maja 1943.

Sledile so naporene vojaške vaje, tako da je naslednjič pisal šele 6. junija: *»Danes je nedelja in sem popoldne spet po enem tednu naporov malo prost. Ta teden smo bili zunaj na vajah, ob reki Buga, na mestu, kjer so ravno pred dvema letoma nemške čete vdrle čez rusko mejo in začele to usodno vojsko, ki nam vsem dela toliko skrbi. Kraj je bil prav lep in tudi drugače bi bilo lepo, če bi me od dolgega marša tako strašno ne bolele noge. Nazaj smo k sreči jezdili in (neberljivo) /.../ , a ni bilo hudo, na vsak način bolje nego peš.«*

Pismu je priložil svojo fotografijo izpred nekaj mesecev, vendar se mu je zdelo, da se je od takrat precej postaral. *»Da, res, če koga vprašam, kaj misli, koliko sem star, pravi skoro vsak: 22 do 25 let. V kratkem ti pošljem večjo sliko, kjer me boš lahko videla od nog do glave. Saj vem, da si radovedna, kakšen je Tvoj bratranec v uniformi konjenice mrtvaških glav.«* Kljub temu je ostajal optimističen in se je znal pošaliti. *»Drugače sem zdrav in kljub vsemu še nisem izgubil popolnoma dobre volje. Obtožiti se moram, da sem se precej navadil vojaških slabosti. Ne kadim sicer še ne, pač pa že malo kolnem, a po slovensko; tudi lažem se, ko namreč vsak dan pojem: 'Es ist so wunderschön, in des Führers schwarze Korps zu steken!' Če ne boš razumela vica, naj Ti ga ata razloži. V resnici sem pa še, kakor sem bil (to mislim povedati Tvojemu atu) in tak hočem ostati. Če bi imel izpremeniti misli in srce, je bolje, da se nikoli ne vrnem. Opravil sem svojo dolžnost kot katoličan. To ni lahko.«* Da je temu tako, je navedel nekega njihovega častnika, ki je pogosto dejal: *»Ta vojna je boj Nemcev proti kapitalizmu, komunizmu in – Cerkvi.«*

Sledila je pot na vzhod, od koder je 3. julija ponovno pisal: *»Po 8 dneh potovanja sem sinoči došel sem. Natanko Ti kraja ne smem označiti, a približno Ti lahko povem. Nisem še daleč ne na fronti, ampak na*

vzhodnem robu Polesja, največjega močvirja v Evropi. Tu še ni prava Rusija, ampak Bela Rusija. Ostal bom tu kvečjemu 14 dni, potem pa spet dalje, kdo ve, kam. Te dežele skoro ne moremo meriti z našimi merami.



Zadnje očetovo pismo se je vrnilo s pripisom: »Vrniti pošiljatelju, počakati na nov naslov.« (Arhiv Petra Steleta)

Daljave so ogromne, razsežna močvirja, veliki gozdovi. To vse je zelo ugodno za g[4]... Naši se pred tukajšnjimi lahko kar skrijejo. Ob progi sem imel neštetokrat priliko ogledati si, kakšne so lokomotive in vozovi od spodaj. Proti koncu vožnje so nam dvakrat prav lepo zagodli in le srečen slučaj, da smo je brez škode odnesli. Če ne bi bili tako počasi in previdno vozili, najbrž ne bi pisal tega pisma. Tu je približno tako kakor na našem jugu. Ne govore samo puške, ampak tudi topovi, kar je pred kratkim doživela tukajšnja SS vojašnica. Kako je potem še drugje, kjer ni vojaštva ... Dobil sem vtis, da so g... pravi gospodarji v deželi in ne N[5].

⁴ Najbrž misli »gmajnarji« – partizani.

Tu je precej hladno in ni dosti opaziti, da je že julij. Zato pa za toploto in svetlobo ponoči dobro skrbijo g..., enako tudi, da se živina preveč ne zaredi. V tem oziru so enaki našim, le da ne gre le za eno živinčce, ampak po dvajset, kar se je zgodilo sinoči tu v vasi. Jaz sem zdrav in ne obupujem, ker vem, da ima vsaka pesem svoj konec.»

22. julija je bil še vedno nekje na vzhodu. Stricu Janku je pisal: »V torek sem srečno prišel k 2. konj. regimentu, kateremu sem dodeljen. Tovariš iz Doba je bil izbran za k motociklistom pri štabnem švadronu, zato sem se tudi jaz javil, da ostaneva še dlje skupaj. Naš polk je tu v zaledju vzhodnega odseka v borbi proti številnim bandam. Natančneje Vam ne smem in ne morem opisovati. Dovolj je, če rečem, da za nami ostaja le pepel, razvaline in mrličiči. Ne zanašam se dosti, da bi kmalu dobil kako pošto od doma ali od Vas. Vendar bom večkrat pisal k Vam, da boste vsaj vedeli, da sem še živ.«

To je bil dolg, strašen teden, ob koncu katerega je 27. julija ponovno pisal sestrični. »Zadnji teden sem doživel toliko, da bi Ti vsak dan lahko napisal dolgo pismo. Seveda nimam časa za to in je tudi prepovedano. Kar smem, ti bom v kratkih vrsticah povedal. Ta teden sem živel prav po cigansko. Ruska vas, lesene, napol podrte hiše, v katerih ne manjka različnih neprijetnih živalic, po cestah blato kakor kaša ali pa prah do gležnjev, ne podnevi ne ponoči nobenega miru, takega življenja je človek kmalu sit. Najbolj pa je seveda odveč, po ogromnih gozdovih in močvirjih hoditi za divjačino, ko ne veš, ali te morda za bližnjim grmovjem ne čaka kdo, ki ti pošlje kroglo v pozdrav ali ti nastavi mino na pot, da ti odtrga obe nogi, kar sem ta teden imel priliko videti. Nekaj čisto posebnega je vožnja z avtom po ruski cesti. Še ob lepem vremenu avto včasih obtiči v predebelem prahu. Zdaj pa, ko je že par dni deževalo, se je prah spremenil v blato, ki skoro nima dna. Zato smo včeraj

⁵ Najbrž misli Nemci.

Dragi' Tone!

Tunjice 3./10. 43

Tragi' pismo od 8./9. sem prejel brala ti' ranje,
prevelila me sveda ni prevec, ker pisas, da si
in strelskih jarkih, tam sem kako je. Tanes je
voinarska nedelja, in sama imeli' maso in opredel
in Tunjicki, mi vsi smo davovali' ov. obhajilo za
tebe, dragi' Tone, da bi te ljubi' bog in Marija
obvarovala, da bi se zdrav spopravl' kaj' hvala
domov. Tudi se te spominjamo zni vsaki' okropni
molitvi. Zaprjaj' tone v boga, saj' ves, da bo
bozje volje' nepade' ni' las z glave. Da je g. Bratan
umrl, to ti' je z' zibka pisala. Doma samo zdrave
in sama imeli' kar dobro letino, tako, da bi
bili' lahko prar zadovoljni, ko bi bila se ti'
in tvoje doma. Jse je vedaj' se' drugic' za tri
tedne na kmetih blizu Nienberga in se mu
godi pravo do boje, on ima ves svet, nastor in
se tisti kakor popreje. Vseuikor je za en mesec
na dopustu, na fronti se Tunjitanov ni' nobe,
den, tako, da se ti' najbolj' veselim v tem
oviru. Kraj' se godi na jugu ti' je gotova
znanost, se kar malo bojimo, da bi se poista
haha huda uva tudi' mino mas.

Prejini mnoga poudravor od vseli' posebno
pa od mene. Pisi' cun' veckrat.

acē

Očetovo pismo, ki ga vojak Tone Stele ni mogel
več prebrati. (Arhiv Petra Steleta)

potrebovali za 40 km dolgo pot 8 ur. Sprva je še nekako šlo. Kmalu smo pa obtičali. Stroj je deloval z vso silo, a voz se ni več premaknil. Kolesa so se vrtela okoli svoje osi in se globlje in globlje pogrezala. Tako je obtičala cela dolga kolona tovornih avtomobilov. Poskakali smo vsi ven in šli pomagat. Ko smo po eni uri s pomočjo vrvi in vej, ki smo jih nametali na pot, izvlekli vsa vozila iz blata, smo bili do kože mokri in od nog do glave blatni. Zlezli smo spet na vozove in šlo je dalje, iz luknje na rob in v jarek in spet ven, da je avto škripal v vseh sklepkih, mi pa smo odskakovali kakor žoga sem in tja – dokler nismo spet srečno obsedeli v globoki luknji. In začela se je spet ista igra: vleci in potiskaj, blato leti na vse strani, voda v škornjih, dež lije, kakor bi ga kdo najel. To se je ponovilo domala vsake pol ure. Šele proti večeru smo dospeli sem, v manjše mesto ob široki reki. Tu smo nastanjeni pri posameznih hišah. Jaz imam s petimi tovariši prav lepo sobo in spim na divanu. To se v Rusiji ne zgodi zlepa. Zdaj se obeta spet malo bolj mirno življenje, za koliko časa, ne vem. Celó v kino bom danes šel. Za kar že dolgo nisem imel prilike. Žal pa ne dobim nobenih časopisov in že 14 dni nič ne vem, kaj se godi po svetu. V ostalem sem zdrav. Hrane je dosti. Tu je žito zrelo, a ni nikogar, da bi ga žel. Živina leži poginula na poljih.«

Točno mesec dni kasneje, 27. avgusta, je v pismu stricu Janku zapisal: »Ta teden je ravno 7 mesecev, kar sem pri SS. Sedem mesecev sem jo srečno vozil, osmi pa me je zanesel na fronto. Sem na južnem odseku vzhodne fronte. Tu je zelo vroče. Na fronti je pač tako, eden ima srečo, drugega se pa svinec rad prime. Pri katerih bom, ne vem. Dokler bom zdrav, bom redno pisal. Ali sta Mirko in Niko še doma? Dvomim. Stvar je zdaj taka, da cesar rabi soldatov in bo tudi Kranjce dodobra pobral. /.../ Upam, da ste zdravi, kakor sem jaz tudi. Pa tu je od zdravja do smrti kaj kratek korak.«

To je tudi zadnje ohranjeno pismo Toneta Steleta. Sicer je v septembru še pisal domov, vendar se pismo ni ohranilo. Zato pa je vedno imelo posebno mesto v srcu njegovega očeta Jožeta pismo, ki nosi žig, ki pove več kot tisoč besed: »Züruck an Absender, Neue anschrift abwarten.«^[6] Gre za pismo očeta sinu, ki ni nikoli doseglo naslovnika. Doslej, kolikor mi je znano, ni bilo še nikjer objavljeno, zato ga navajam v celoti: »Tunjice 3./10. 43; Dragi Tone! Tvoje pismo od 8./9. sem prejel, hvala ti zanj. Zveselilo me seveda ni preveč, ker pišeš, da si v strelskih jarkih, tam vem, kako je. Danes je roženvenska nedelja, in smo imeli mašo in spoved v Tunjicah, in vsi smo darovali sv. obhajilo za Tebe, dragi Tone, da bi te ljubi Bog in Marija obvarovala, da bi se zdrav povrnil kaj kmalu domov. Tudi se Te spominjamo pri vsaki skupni molitvi. Zaupaj Tone v boga, saj veš, da brez božje volje ne pade ni las z glave. Da je g. Balantič umrl, to Ti je že Zefka pisala. Doma smo zdravi in smo imeli kar dobro letino, tako, da bi bili lahko prav zadovoljni, ko bi bila še ti in Jože doma. Jože je sedaj že drugič za tri tedne na kmetih blizu Nürnberga in se mu godi prav dobro, on ima res srečo, naslov ima še isti, kakor popreje. Ukušekov je za en mesec na dopustu, na fronti še od Tunjičanov ni nobeden, tako, da si Ti najbolj srečen v tem oziru. Kaj se godi na jugu, Ti je gotovo znano, se kar malo bojimo, da bi ne prišla kaka huda ura tudi mimo nas. Prejmi mnogo pozdravov od vseh, posebno pa od mene! Piši čim večkrat. Oček«

Konec leta 1943 je nemška vojna komanda domačim sporočila, da je vojak Anton Stele od 20. oktobra 1943, od ofenzive pri Kremenčuku v Ukrajini, pogrešan. Vendar s tem njegova zgodba ni končana – ne čisto. Vedno obstaja upanje. Upanje, da se bo izgubljeni sin, brat, stric nekega dne vrnil. Ali pa vsaj, da bo odkrita njegova usoda. Hujša od resnice, naj si bo še tako grozljiva, je negotovost, ki ne dovoli, da čas zaceli rane. Leta, ki so sledila,

⁶ Vrniti pošiljatelju, počakajte nov naslov.

so bila v znamenju pričakovanja domačih, da se bo Tone nekega dne vendarle spet pojavil na domačem pragu. Minilo je leto 1945 in vrnilo se je veliko vojakov iz Rusije. Enako leta 1946. A Toneta ni bilo med njimi. Ponovno so vzbudile upanje spremenjene razmere v 60. in 70. letih in govorice o več tisoč nemških ujetnikov, ki jih Rusi še vedno zadržujejo. A o Tonetu nobenega sledu. Zadnji žarek upanja je posijal v letu 1991, ko je Sovjetska zveza razpadla in je propadel komunizem. Zavedanje o svobodi, ki je bila toliko let potlačena, je vzbudilo upanje, da je sila, ki je izgubljenega brata toliko let zadrževala, morda vendarle premagana in da se bo končno vrnil. Ali pa da bo znano vsaj, kaj se je z njim zgodilo. A nobenega glasu. Čas pa teče dalje. Čeprav je minilo že skoraj 70 let in je sedaj vsem drugim jasno, da se Tone ne bo nikoli vrnil, pa še vedno tli upanje v srcih njegovih bratov. Upanje, da bodo vendarle nekoč zaslišali njegov glas na pragu Birtove domačije: *»Vrnil sem se!«*

Jožef Stele

POTEM NE VEM, ČE SE BOVA ŠE KDAJ VIDELA

Na podlagi pisem in pričevanj zapisal Matej Stele



Prisilno mobiliziran nemški vojak Jožef Stele (arhiv Petra Steleta)

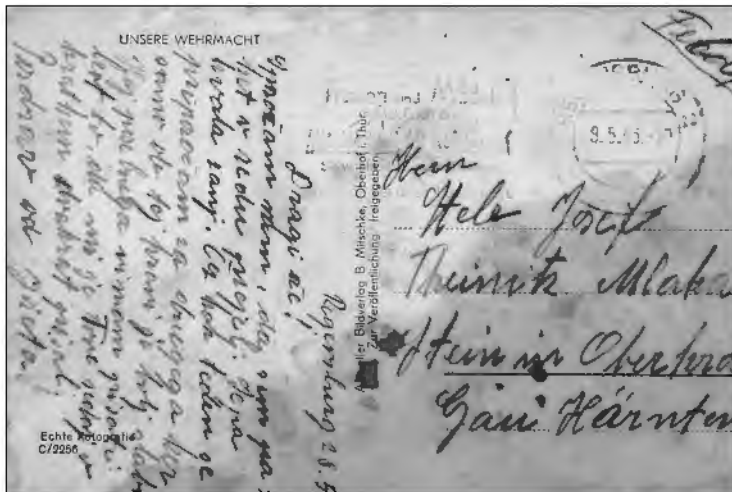
Jožef Stele (17. januar 1921 – pogrešan 20. oktobra 1944) se je rodil Birtu v Tunjiški Mlaki pri Kamniku kot najstarejši od petih sinov kmeta Jožefa in Julijane, roj. Grkman. Kot najstarejšemu sinu mu je bilo namenjeno delo na domači kmetiji, ki bi jo verjetno nasledil po očetu. Pri 22-ih letih je imel resno dekle (Griljušekovo iz Tunjic) in je, kot je bilo za tisti čas običajno, že razmišljal o poroki. Vendar mu je vojna prekrižala načrte. V nemško vojsko je bil vpoklican marca 1943, skoraj dva meseca kasneje kot njegov mlajši brat Tone. Najprej so namreč vpoklicali mlajše, šele nato starejše fante, primerne za služenje vojske.

Najstarejše ohranjeno pismo očetu ima datum 1. april 1943, poslano je bilo iz Regensburga, kjer je bil nastanjen ob začetku vojaške službe. »Sporočam vam, da sem že dva dni preoblečen. Ker je cenzura, vam kaj posebnega ne morem pisati, čeprav ne razumejo, pa je vseeno nevarno. Sedaj sem pa še ravnokar zvedel, da slovensko ne smemo več pisati. Tu nas je sedaj že kakih 15 Slovencev, večina Štajercev. Drugi vojaki so večinoma starejši ljudje, prav prijazni. Oficirji so pa zelo strogi. Nisem mislil, da je vojaška služba tako težka. Poleg tega nam še pravijo, da bomo šli že čez en mesec na fronto. Regensburg je kakih 50 km pred Nürnbergom, drugi so šli vsi dalje. Sedaj pa vas prosim, če mi pošljete nekaj mesa, ker hrana je slaba. Pisal bi vam več, pa nimam časa.«

Skoraj dva meseca kasneje je bil še vedno v Regensburgu. Na razglednici, katere prvo stran krasi slika s pripisom »To je naša artilerija«, poslani 28. maja, je zapisal: »Sporočam vam, da sem paket v redu prejel. Lepa hvala zanj. Čez kak teden se priporočam za drugega, ker samo ob tej hrani je bolj slabo. Kaj posebnega nimam pisati kot to, da mi je Tone sedaj v kratkem dvakrat pisal.« 14. junija je ponovno pisal očetu: »Vaša pisma sem vsa prejel in se lepo zahvalim zanje. Samo vaše zadnje pismo me je zelo užalostilo. Čisto sem mislil, da boste prišli gori, pa mi v zadnjem trenutku sporočite, da vas ne bo – imel sem že naprošen dopust.«

Opisal je tudi težave, s katerimi se je srečeval, zlasti s pomanjkanjem hrane. »Paketa tudi še nisem nič prejel, tako da sem imel prav žalostne praznike. Prav po predpisih sem sedajle lačen, ker ob sobotah in nedeljah, sedaj je pa že ponedeljek, zraven ne dobimo nič večerje, razen kruh, kot po navadi tri dni kilo, in kavo opoldan za večerjo. Že včeraj sem pojedel zadnji kruh, tako da veste, kako je. Letošnje praznike, Velikonočne in Binkoštno, si bom zapomnil, ker sem bil obakrat lačen, da bi jedel vse,

kar bi se dalo gristi. Nemci so šli za praznike na 'urlaub[1]', mi pa ne, samo delati moramo namesto njih.«



Razglednica, ki jo je vojak Jožef Stele poslal 28. 5. 1943 iz Regensburga. (Arhiv Petra Steleta)

¹ Dopust.

Zaradi obetov, da bodo odšli na rusko fronto, je prosil očeta, naj ga obišče: *»Še enkrat vas prosim, če bi prišli v nedeljo gori, ker v drugo ne vem, če bom še tu – najbrž ne, ker našo ‘ausbildungofe’ že zaključujemo, potem je pa Rusija. So nas že čisto pripravili zanjo. Torej prav lepo vas prosim, če bi prišli gori – soboto in ponedeljek si boste ja utrgali. Ker potem ne vem, če se bova še kedaj videla.«*

Vendar se napoved, da bo odšel v Rusijo, ni uresničila. Do jeseni 1943 je bil nastanjen na dveh kmetijah v okolici Regensburga, nato pa je sledila pot na Češko – v Pardubice, kjer je preživel nekaj tednov. Ohranilo se je le pismo z dne 31. oktobra 1943, ko je mesto že zapuščal. *»Sporočam vam, da grem jutri zjutraj naprej – ravno na dan vseh svetnikov. Pravijo, da gremo v Srbijo nad bandite, sigurno se pa ne ve nič. Dobili smo že municijo. Če bomo šli v Srbijo, se bomo peljali čez Slovenijo, kar bo nevarno, ker pri nas menda gre precej transportov v zrak. Zaenkrat nimam več pisati, denar in karte, kot sem pisal, sem v redu prejel in še enkrat lepa hvala zanje. Ko pridem na mesto, bom še pisal, če se mi kaj ne pripeti. Češko bom obdržal v lepem spominu, ker sem štiri tedne izborna živel v njej. Seveda, ko bi bil Nemeč, ne bi bil. Slovence nas pa Čehi zelo cenijo.«*

Doslej se mu je uspelo izogniti bojem in je upal, da bo tako ostalo tudi za naprej. *»Preje sem bil dvakrat na kmetih, sedaj tukaj pa tudi ni bilo nič hudega. No pa mogoče sedaj tudi ne bo, bom kmalu videl.«*

Že na Balkanu (točne lokacije ni smel izdati), verjetno na enem izmed večjih hrvaških otokov, je za novo leto pisal domov. *»Božične praznike sem preživel še kar dobro, nisem mislil, da jih bom tako. Seveda sem si pomagal precej tudi sam, ker znam nekoliko hrvaško, in pa razmere, ki so tako nanesle. Bil sem povabljen za Božič v neko hrvaško družino, kjer*

² Vojaško usposabljanje.

je bilo prav po domače prijetno. Novega leta sem pa čakal na straži, v dežju in mrazu – to si bom tudi zapomnil, kot še marsikaj drugega. Drugo novo leto pa upam, da bom doma. Sedaj mi gre že deseti mesec vojaške službe – dolgo se mi zdi, marsikaj sem videl in še več izkusil. Tja za vaš in moj god pa upam, da dobim mesec dni dopusta, če ne bo kaj pomembnega – ali pa nekoliko kasneje. In še nekaj se govori, da se bomo premaknili bolj proti ali pa čisto k vam.«



Vojak Jožef Stele je zadnjemu pismu, ki ga je 29. marca 1944 napisal svojim domačim, priložil dve znamki za pošiljanje paketov. Znamki sta ostali neuporabljene. (Arhiv Petra Steleta)

Čeprav se je ves čas govorilo o premiku v Slovenijo, pa se to ni zgodilo in po več mesecih pričakovanja tudi sam temu ni več verjel. V pismu domov z dne 28. marca 1944 je zapisal: »Sedaj se zelo govori, da bomo šli v Slovenijo, da se bomo tukaj zamenjali ali splošno umaknili. Pravijo, da moramo tam pri vas malo pregnati partizane. Seveda je to samo govorjenje, jaz ne verjamem, da bi šli gori od tukaj.« Naslednjega dne, 29. marca, je poslal očetu še eno pismo: »Včeraj sem pozabil pisati, da bi rad

par peres in tinta. Priložite v paket. Danes, ko to pišem, je ravno leto, kar sem vojak. Sam, ko sem odhajal od doma, nisem mislil, da bo to trajalo eno leto. Sedaj pa računam še na eno leto.»

Pismu sta bili priloženi dve znamki, vsaka za paket teže 2 kg, ki sta se ohranili neuporabljeni in prilepljeni na zadnjo stran pisma. To sta dve znamki temno rdeče barve s sliko germanskega orla, ki z nogami drži kljukasti križ. Na njej je napis: »*Zulassungsmarke, Deutsche feldpost.*« Kot sam zapiše, so bile takšne »marke« med vojaki zlata vredne (preko njih so vojaki od doma dobivali pakete s hrano in drugimi potrebščinami, ki jih v vojski niso mogli dobiti) in se jih je zagotovo malo ohranilo.

To je njegovo poslednje pismo, saj od takrat domov ni več pisal oz. verjetno ni smel ali mogel pisati. Zato tudi ni znano, kdaj je otoke zapustil in se, skupaj z enoto, premaknil proti Beogradu. V uradnem poročilu nemške vojske (le-to se ni ohranilo) je pisalo, da je imela 20. oktobra 1944 njegova skupina nalogo minirati Zemunski most in da je vojak Jožef Stele od tedaj pogrešan. Šele po vojni so domači izvedeli, da je bil tega dne osvobojen Beograd, Zemunski most pa ni bil miniran. Več se ni nikoli izvedelo. Ker je bil pogrešan, ni bil, tako kot njegov brat Tone, nikoli uradno proglašen za mrtvega. Za oba je pri domačih tako obstajalo upanje, da se bosta nekoč vrnila, zlasti zaradi govoric o nemških ujetnikih v Sibiriji. Zadnji žarek upanja, da se tudi Jože vendarle vrne, je posijal leta 1991 ob padcu boljševizma v Rusiji. Vendar nobenih novic. Še danes je njegova usoda zavita v temo oz. o njej lahko samo domnevamo.

Dušan Jakob Škrjanec

PREŽIVEL SEM, KER SEM BIL RANJEN

Po pripovedovanju zapisala Ivanka Učakar



*Jakob Škrjanec, nemški vojak
leta 1944
(arhiv Jakoba Škrjanca)*

Jakob Škrjanec je bil rojen v Kamniku. Stanuje na Kovinarski cesti. Njegovi starši so bili zaposleni v smodnišnici kot »hišniki« in tudi to je vplivalo, da se je po osnovni šoli šel učiti za orodjarja. Izučil se je tik pred začetkom druge svetovne vojne, strokovni izpit pa je opravil 2. 11. 1941 v Celovcu.

Do 30. 3. 1943, ko je bil mobiliziran v nemško vojsko, je delal kot orodjar v tovarni Titan. Vsi mobiliziranci so se morali zbrati v Kranju. Spominja se Miloša Macarola izpod Šmarne gore, pa Milana Terpinca iz Kamnika in Vovkovega, Svetlina iz Podgorja. Z vlakom so jih odpeljali do Novograda Volinskega v današnji Ukrajini, zapomnil si je postajo Przemyśl (Pšemisl) v današnji Poljski. Med 15. aprilom in avgustom 1943 so bili nastanjeni v kraju Novograd Volinski pri lokalnih prebivalcih, le vojaško

usposabljanje so imeli v vojašnici. Tako je imel tudi priliko opazovati »komunizem« od blizu.

Da se je lahko sporazumeval z ruskimi kmeti, se je hitro naučil nekaj osnovnih fraz. Ko se je pogovarjal, je vedno povedal, da je Slovenec, Slovan, in da je prisilno mobiliziran. Zgodilo se je, da so se mu sovojaki Nemci posmehovali, pa je pri nadrejenem odločno in v dobri nemščini povedal, da je slovenščina jezik, ki ga je naučila njegova mati, in se ne pusti žaliti. Po obveznem treningu so dobili dopust, ki ga niso mogli izkoristiti doma, nato so jih poslali v Ukrajino – preko Žitomira v bližino Korostena za vzhodno fronto.

28. 11. 1943 je bil dan hudih spopadov, ko je bilo iz njegove enote v enem samem dnevu ranjenih ali so padli 92 vojakov. Tudi on je bil ranjen v roko. To je bila pravzaprav sreča v nesreči. Preko Lvova (Ukrajina), kjer so ga oskrbeli, so ga odpeljali v Neuberg an der Donau v Nemčiji, na sam izviri Donave, kjer je praznoval božič in bil nato še skoraj dva meseca na zdravljenju. Razmišljal je, kako bi se izognil najhujšim spopadom, saj bi moral kljub poškodovani roki spet na rusko fronto. Ob ponovnem aktiviranju je oddal prošnjo za delo v puškarstvu, ker je bil orodjar. Moral je prestatati preizkus v natančnem streljanju in sestavljanju orožja. Kot dobremu strelcu mu je uspelo in februarja 1944 je v Eschingenu opravil tečaj, potem pa je delal v veliki podzemni tovarni orožja v Ingolstadtu, kjer je bilo zaposlenih čez 4.000 prisilnih delavcev.

Čez nekaj mesecev so ga dodelili »gorski opazovalni ekipi« v Münchnu za puškarško ročno montažo. Doživel je bombandiranja ameriških lovskih letal, na srečo so bile kleti starih hiš v središču mesta zadostna zaščita. Naslednja postaja je bila današnja Slovaška. Kot vzdrževalec orožja je krožil od enote do enote preko Bratislave, Novega mesta, Wacha, Trenčina, Viglašja, Zwollena, Banske Bistrice, Visokih Tater, Olomuca nazaj v Bratislavo. Med premiki med vasmi je imel možnost navezovanja

stikov s Slovaki, naučil se je slovaščine, češčine, ponoči so poslušali radio London, pridobil je ponarejen češki dokument na ime Dušan, ki je eno od njegovih krstnih imen. Pozorno je spremljal stanje na frontah in iskal možnost za pobeg. Pomladi 1945 je presodil, da je prilika ugodna, ker se je sistem že rušil, Rusi so prodirali preko Madžarske proti Dunaju, kontrola je popuščala. Odločil se je za daljšo pot v zaledje fronte in beg preko Madžarske in Hrvaške v Slovenijo.



*Svetlejši kovček je poslal mami, rjavega je prinesel domov, skupaj s knjigo o orožju in gamašami. Vse predmete skrbno čuva še danes.
(Foto Janez Bergant)*

Sreča v nesreči je bila, da je bil ranjen; v vsakem okolju se je naučil vsaj osnov jezika (nemško, rusko, češko, slovaško, ne pa madžarsko); vedno je prebivalcem povedal, da ni po svoji volji vojak, da je mobiliziran; pozorno je spremljal vojne razmere, ne samo uradno propagando; že prej je imel poklic, ki ga je sedaj specializiral, nadaljeval, ni bil navaden vojak. V

nemški vojski je doživel red, disciplino pa tudi zaničevanje slovenščine in Slovencev, na begu povezovanje, sodelovanje vseh, ki so si peš in z vlaki poskušali rešiti življenje, vsak je znal katerega od jezikov, vsi so si prevajali, iskali možnosti; ves čas pa je bil njegov zvesti spremljevalec lesen kovček, za katerega je sam izdelal ključavnico in ki ga hrani še danes.

V povojnem obdobju je bilo zdravljenje poškodovane roke dolgotrajno – operiral ga je ortoped dr. Abramič. Nadaljeval je z delom v Titanu. V Tovarni usnja Utok se je pokazala boljša možnost, tu je prevzel celotno vzdrževanje in prenavo pogonskih načinov, pod njegovim vodstvom so izpeljali prehod z lokomobile na električni pogon.



*Jakob Škrjanec, devetdesetletnik
(foto Janez Bergant)*

Kot čil devetdesetletnik svoj čas preživlja ob branju, spremljanju dogodkov in »brkljanju« po vrtu. Veselje mu delata že dve pravnukinji.

Intervju z gospodom Škrjancem sem 21. 11. 2012 opravila Ivanka Učakar. Ob pogovoru z njim sem razmišljala, kako zreli so morali biti dvajsetletniki, kakšne odločitve so sprejemali in kaj je Jakobu omogočilo preživetje – bil je komunikativen, imel je poklic in znanje, bil je razsoden in preudaren pa tudi sreča je bila na njegovi strani.

Franc Zajc

MAJA 1945 SMO PRIŠLI DOMOV Z LADIJSKIM TRANSPORTOM

Po pripovedovanju zapisala Marjeta Humar

Franc Zajc: »Najhuje pa je bilo nekaj drugega. Ker smo mi podpisali za Tita, za peto prekomorsko, me je stalo še tri leta vojske. Tisti, ki so prišli iz Rusije, so dobili samo 6 mesecev vojaške službe, mi pa tri leta.«



Rojen sem bil 5. 6. 1924 na Šutni v Kamniku, v Weiblovi hiši. Oče je delal pri Titanu in je mlad umrl. Potem se je mama sama borila z otroki. 1930. smo se preselili na Zaprice št. 51, pri Vrhovniku smo rekli. On je bil lovec. Njegova otroka sta bila Andrej in Štefka. Tam smo stanovali 19 let. Do mobilizacije sem bil tam. Učil sem se za fotografa pri Aparniku. Učiti sem se začel na sv. Roka 1939 in sem se izučil. Ker pa sem prej dobil poziv,

sem šel v nemško vojsko kot vajenec. Moral bi narediti izpit v Kranju, zato sem šel k Tonetu Fajdigu, ki je bil na obrtni zbornici. Rekel je: *»Ko boš prišel domov iz arbeitsdiensta, boš pa takrat izpit naredil.«* Kakšna dva fanta so res poslali nazaj iz arbeitsdiensta iz Avstrije. Ker pa se niso vrnili, jaz nisem prišel na vrsto.

Malo sem znal nemško. To smo se naučili pri Hitlerjugend v Kamniku. V šoli ni bilo nemščine. Hitlerjugend je bil na Grabnu pri Weissu, kjer je imela včasih svoj prostor kamniška godba. Tam smo imeli pevske vaje. Potem so nas poslali v Celovec, ne v Celovec, v Kronau, kjer je bila reitsportschule (šola jahanja), tam smo imeli predvojaško. To je bilo leta 1942.

Arbeitsdienst smo služili v Baumgartenbergu v Gornji Avstriji. Tam smo imeli predvojaško vzgojo. Drugače smo pa delali na polju. Pomagali smo kmetom, kopali kanale za odvajanje vode. Ko smo to končali, sicer smo prej končali kot v šestih mesecih, so prišli v barake esesovci in nas Slovence izločili. To je bila edina sreča, ker so Nemci in Avstrijci, ki so bili potrjeni za SS, dobessedno jokali. Ker so vedeli, da je SS najstrožji rod vojske.

Aprila 43. leta, ko je bila velika noč, so nas odpeljali v Spodnjo Šlezijo na Poljskem, v Glogau (poljsko Głogów). Od tam smo se peljali z vlakom čez Nemčijo v Francijo. Ne vem, katero mesto je bilo to. Tam je bila ogromna kasarna. Tam so ločili: toliko tisoč jih gre v Francijo, toliko tisoč nazaj na Poljsko. Za Jugoslavijo se pa ne spomnim, da bi šel kdo takrat.

Eni so šli v južno Francijo, eni na zahod, eni na Kanal. Mi smo šli najprej na Atlantik, na atlantsko obalo, potem smo se premaknili na Kanal, La Manche. Potem smo bili tam. Bili smo že zapriseženi vojaki, imeli smo uniforme. V decembru 1943 smo končali *»ausbildung«* (usposabljanje). Tako si bil pripravljen vojak za na fronto. To je bilo v Franciji. Jaz sem bil

vseskozi v Franciji. Ko je bila fronta ob izkrcaju zaveznikov, sem bil 10 kilometrov stran. No, tam sem bil že tretji dan ranjen.



*Franc Zajc: »Nisem šel v nemško vojsko prostovoljno, ...«
(Arhiv Franca Zajca)*

1943. leta smo vsi Slovenci dobili dopust, razen enega ne. Pa zakaj ga ni dobil? Zato, ker enega ni bilo nazaj. Bil je iz Lahovč. Dva sta bila iz Lahovč. Vsi trije smo dobili dopust. Kako sem jaz prišel domov? Vsi smo dobili dovoljenje samo do Celovca. Tam sem se javil na komandi. Moja nemščina je bila taka, da je feldvebel, ki sem se mu moral javiti, rekel: »Fant, nič se ne matraj, saj znam tudi jaz slovensko.« In mi je podaljšal za domov. Decembra 1943 sem prišel iz Celovca domov na dopust.

Onadva fanta sta bila tudi takrat izpuščena, vendar nismo šli skupaj. Bila sta pa istočasno na dopustu kot jaz in sta me prišla obiskat. Vem, zakaj sta prišla: hotela sta vprašati, kaj naj zdaj naredimo. Rekel ni nihče nič, jaz pa tudi ne. Moj stric, Hrvatov, mamin brat, je bil pa terenec. Delal je v Kranju. Kako je izvedel, da sem na dopustu, ne vem. Prišel je v Kamnik. Orožje in uniformo sem takoj oddal, kot je bilo rečeno. V zdajšnji kavarni

je bila prijavna pisarna, zgoraj pa dvorana. Stric me je ujel pri nekdanjem transformatorju, zdaj je tam Svetilnik. Rekel je: »Kaj boš zdaj, ali boš šel nazaj ali bo ušel?« Rekel sem mu: »Nisem šel v nemško vojsko prostovoljno, pa tudi drugam ne bom šel.« Pri Nemcih je bilo tako, če kdo ni prišel z dopusta, so družino izselili. Brez usmiljenja. Stric je rekel: »No, bomo pa tako naredili, da te bodo sneli v Kranju.« »Ja, kako bodo pa vedeli, da sem jaz tisti?« »Ti imej v roki Karawanken Botte^[1], skozi okno glej in mahaj, naš terenec te bo videl in te bo snel.« To je bilo en dan pred svetim večerom. Jaz maham s tistim Karawanken Botte, pa ni bilo nikogar. Vlak je odpeljal naravnost za Francijo. Ko sem videl, koliko policije je na kolodvoru, mi smo jim rekli »ketenhunde«, sem si mislil, če me bodo tu sneli, potem so pa res dobro organizirani. Potem sem se vrnil nazaj v svojo kompanijo.

V tem času, ko sem se jaz preoblekel, so prišli, tukaj so jim rekli »ta strgani«, in mi rekli: »Smo slišali, da si prišel na dopust, ti želimo, da se srečno vrneš.« Ker sem bil še v civilu, so me vprašali: »Kje imaš pa uniformo, orožje?« Rekel sem: »Tamle na mašini, kjer ima mama za šivanje.« Gledal me je, potem pa je hotel potegniti mojo pištolo. Rekel sem: »Tisto pa kar pustite, to ima pa pravico samo komandant.«

Šel sem nazaj v Francijo. Na sveti večer sem bil v Rouenu. Ali si morete misliti, da sem slišal polnočne zvonove? Na postaji sem bil pa sam. Rouen je veliko mesto. Kako je bilo to žalostno, pa tako mlad poba.

Javil sem se v svoji enoti, Globočnik se je tudi javil, Boljka iz Zaloga pa ni bilo. To sta bila tista dva, ki sta me obiskala, ko sem bil doma. Vpraševali so me, kje je in kako to, da ga ni. Rekel sem: »Preveč me vprašate, jaz ne vem. Prišla sta me obiskat. O tem, ali bo kdo ostal doma, nismo nič

¹ Časopis, ki je izhajal na zasedenem ozemlju Slovenije.



Prekomorci v osvobojeni Ljubljani. Med njimi (sedi na sredini) je bil tudi kasnejši akademik dr. Janez Matjašič. (Arhiv Franca Zajca)

govorili.« Lojtant (kapetan) me je vprašal, če je bil kaj pri meni. Takrat sem pa zatajil.

Boljka se ni javil. Komandant je sklical celo kompanijo: »Tega človeka iz prve kompanije ni, bomo mi pregledali, kaj je.« Ne vem, če je trajalo en teden. Spet je bila sklicana kompanija: »Boljka je ubit.« Nemška policija je naredila zasedo. On se je doma skrival, namesto da bi šel v »gmajno« (k partizanom). Skočil je skozi okno in so ga ustrelili.

Na moj rojstni dan je bila fronta, to je izkrcanje zaveznikov. Tretji dan sem bil ranjen. Hvala bogu rahlo, ampak en mesec sem pa le bil v bolnici. Potem so se prepirali iz Francije v Nemčijo, kjer sem bil pa ujet. V Nemčiji sem bil v Kehl am Rheinu. Zajeli so nas Amerikanci. Ujetih je bilo več kot bataljon vojakov. Naredili so zasedo, ne zasedo, obroč. Potem so povedali po mikrofону, da nimamo šans, naj se predamo. Predali smo se septembra

ali oktobra 1944. Reishofen se imenuje tista vas. Tam nas je bilo še in še, Nemcev, pa tudi kakšen Slovenec je bil vmes. Pravzaprav sem bil med samimi Nemci. Predati sem se moral, kaj pa naj naredim. Vprašal sem druge, kaj mislijo. Nič, pa smo šli iz jarkov ven. Saj so že hodili Amerikanci: »Hende hoch!«, potem pa v ujetništvo. En teden smo se zbirali v Reishofnu. Ko se je nabralo dovolj ujetnikov, smo šli z vlakom v Marseille.



*Franco Zajc (desno spodaj) in akademik dr. Janez Matjašič (levo zgoraj)
med prekomorci (arhiv Franca Zajca)*

Tam je bilo taborišče že pripravljeno. Na začetku sem bil z Nemci skupaj, Amerikanci pa so potem ločevali po naciji: Avstrijci posebej, Nemci posebej, Italijani so bili tudi, mi smo šli med Jugoslovane. Potem smo bili skupaj s Hrvati in Srbi, saj Srbi niso bili nemški vojaki, ampak so bili četniki. Matjašičev Janez je bil tudi zraven.

V taborišču so novačili za kralja Petra ali za Tita. Slovenci smo bili potem ločeni od vseh nacij. Rekli smo: »*Kaj hočemo, za Tita se zapišimo.*« Imeli smo zelo dobre službe: eni so bili pri vojaški policiji, drugi so bili v kuhinji, jaz sem bil kuhinjski malar. Veste, malarja so rabili, da na sode napiše: Anfall, Wasser. Tine Romšak, šolski Tine, iz Črne je bil pa moj pomočnik. Dobro je bilo. Ko pa smo podpisali za Titovo vojsko, smo vsi izgubili službe. Amerikanci so rekli: »*Saj niste komunisti!*« Ko smo to podpisali, potem je bila pa kalvarija.

Amerikanci so nas dali v francosko taborišče zunaj Marseilla. Čakali smo na transport v Jugoslavijo. To je bilo januarja 1945. Naši so zahtevali letalski transport, Amerikanci pa ladijski. Niso nam dali letalskega in smo šli spet nazaj v taborišče. Mi bi morali že januarja priti v Jugoslavijo, eni so prišli s peto prekomorsko. Globočnik je bil poslan k Angležem. To je bilo, preden so Amerikanci rekli, da smo ujeti. Rekel sem: »*Janez, kam pa greš?*«. Rekel je: »*Puško sem zadaj pozabil.*« Nisem ga več videl. Potem sem ga pa srečal v naši vojski. Skrtil se je. Te, ki so bili ujeti skupaj z Globočnikom, so poslali v London. Mi smo bili pa v Marseillu.

Maja 1945 smo prišli domov z ladijskim transportom. Točno 9. maja so nas Amerikanci izpustili. Jaz sem še zastavo narisal, tako veliko, jugoslovansko z zvezdo, zvezde sem naredil vsem fantom. Bili smo v čisto novih ameriških uniformah. Na vse srajce sem napisal PV (prisoner of war) in J (Jugoslavija). Iz Marseilla smo šli v Italijo, v Taranto. Od tam pa v Bari, kjer je bila partizanska vojaška bolnica. Tam sem zbolel, imel sem granolom. Bil sem ves otekel. Bal sem se, da bi tam ostal. Dežurni mi je rekel: »*Zajc, ti greš pa v bolnico.*« Rekel sem: »*Bom sam prebodel, nič ne grem, nikamor!*« Samo da sem šel s svojimi fanti.

Potem smo šli s čolni, ki jih je imela ameriška vojska. To so bile take ladje, kot so jih imeli ob izkrcaju zaveznikov. Vanje je šlo okoli 200 ljudi. V Splitu smo se izkrcali. Predali so nas partizanski oblasti, štabu ali kaj.

Amerikanci so se odpeljali nazaj v Bari. Mi pa smo ostali tam. Iz Splita smo šli v Trogir. Od 2.000 Slovencev so jih 26 izločili. Rekli so, da bodo predhodnica, vendar teh fantov ni bilo nikoli več. Ne rečem, da so bili med nami tudi ovaduhi, ampak so poslušali, kaj je kdo rekel. Teh fantov ni bilo več. Dva sta bila iz Šmarce. Brojan sta se pisala.

Potem smo šli z ladjo na Reko, z Reke pa v Ljubljano z vlakom. V Ljubljani so nas razdelili po enotah. To je bilo junija 1945. Eni so bili v Belgijski kasarni. Tine Romšak je postal desetar. Še zmeraj smo imeli ameriške uniforme. Imel sem dve uniformi. Ena je bila čisto nova. Ko je mama prišla v Ljubljano, sem ji jo dal. Jaz sem se oblekel v drugo, potem sem bil tak kot kakšen revež. Najhuje pa je bilo nekaj drugega. Ker smo mi podpisali za Tita, za peto prekomorsko, me je stalo še tri leta vojske. Vojsko sem služil v Ljubljani, nato v Istri, na koncu pa v najlepšem hotelu v Portorožu. Tisti, ki so prišli iz Rusije, so dobili samo 6 mesecev vojaške službe, mi pa tri leta.

Ko sem se vrnil domov, sem dobil potrdilo za službo kot borec. Šel sem v Ljubljano, v Fotolik, kjer so rekli, da me po teh dokumentih morajo vzeti. »*Vi samo prinesite spričevalo o pomočniškem izpitu.*« Ker ga nisem imel, sem šel k Aparniku in mu rekel, da moram izpit narediti, da si lahko iščem službo. Aparnik pa je rekel: »*Franci, ti bodi kar pri meni.*« Ostal sem pri njem. Kasneje sem naredil pomočniški in mojstrski izpit. Pri njem sem bil toliko časa, dokler je imel obrt. Nato sem šel na svoje. Pri Aparniku je bilo dela dovolj, samo plače so bile slabe. Moj brat je imel še enkrat večjo plačo, pa je bil pri »cestarjih«, smo rekli. Večji problemi so bili potem, ko sem imel obrt. Ob prireditvah, ko je bilo treba slikati, so me klicali na orožne vaje.

Stanko Zarnik

SPOMINI IZ VOJAŠKEGA ŽIVLJENJA

Po dnevniku in spominih zapisala Marta in Jože Pavlič

Stanislav (Stanko) Zarnik se je rodil 21. novembra 1920 v Suhadolah pri Komendi št. 49 kot edinec očetu delavcu Mihaelu in materi gospodnji in šivilji Angeli, roj. Benda. Osnovno šolo je končal 28. junija 1935 v Komendi. Do mobilizacije v nemško vojsko 30. marca 1943 se je učil lončarstva in pečarstva v Lončarski zadrugi Mlaka pri Komendi, bil nazadnje pečar. Iz vojaškega zbirnega centra Neuburg ob Donavi so ga 28. aprila 1943 najprej poslali na fronto v Ukrajino, 23. marca 1943 ga je nadaljnja vojna pot vodila na Dansko, na Nizozemsko, v Belgijo in v Francijo, kjer se je po grozotah zahodne fronte 17. avgusta 1944 predal Angležem. V njihovem ujetništvu je bil do 21. novembra 1944, ko je vstopil v 5. prekomorsko brigado. Od 5. januarja do 7. februarja 1945 je bil borec tehničnega voda IV. bataljona, od 7. februarja do 20. aprila 1945 je bil v IV. bataljonu 5. prekomorske brigade pomočnik orožarja, od 20. aprila do 17. maja 1945 je bil borec v 3. četi I. bataljona 8. brigade Frana Levstika, od 17. maja do 27. maja 1945 je bil v 8. brigadi pomočnik orožarja brigade, od 27. maja do 31. oktobra 1945 je bil administrator odseka za oborožitev v IV. udarni brigadi Matije Gubca. 1. decembra 1945 se je znova zaposlil v Lončarski zadrugi na Mlaki, kjer je prišel do naslova mojstra lončarstva in pečarstva. Leta 1948 se je poročil z Marijo Zarnik iz Suhadol, v zakonu so se jima rodili štiri otroci: Marinka, Marta, Stane in France. Do leta 1962 je opravljal razne službe v Lončarski zadrugi na Mlaki, kjer je bil nazadnje direktor. Ob delu se je vseskozi izobraževal na ekonomskem področju. Od

leta 1962 do upokojitve leta 1980 je bil računovodja v raznih podjetjih, nazadnje v Šestici v Ljubljani. V prostem času in po upokojitvi je slikal in izdeloval jaslice, modele zanje je naredil že kot vajenec. Želel je postati akademski kipar, a se mu želja zaradi gmotnega stanja in drugih razlogov ni uresničila. Umrli je 1. aprila 1998 v bolnišnici Petra Držaja v Ljubljani, pokopan je na komendskem pokopališču.

V zborniku objavljene spomine na vojna leta je popisal v dveh dnevnikih; vanje je vrisoval tudi kraje, skozi katere so se pomikali prekomorci, pisal pesmi, sestavil slovarček tujk in drugo. Njegove spomine zaradi njihove velike dokumentarne vrednosti ter pristnosti doživetega, preživetega in povedanega objavljamo v zapisani obliki zgolj z najnujnejšimi jezikovnimi in drugimi popravki. Iz Stankove rojstne vasi Suhadole je bilo leta 1943 v nemško vojsko vpoklicanih 19 vaščanov; od teh so štirje v drugi svetovni vojni umrli, kot prekomorci so se vrnil trije, nekateri so se pred koncem vojne priključili partizanom ali domobrancem, ostali so se po vojni vrnil iz ujetništva iz raznih dežel.

Dnevniški zapisi Stanka Zarnika

»Decembra 1942 so bili prvi slovenski fantje na Kranjskem pozvani na nabor. Ti fantje so odšli januarja k delovni službi. Mi smo šli takrat na nabor, na veliko žalost smo bili skoraj vsi potrjeni. To vojsko bi rad služil, če bi jo služil v naši vojski, drugič bila je še vojna in naj bom ranjen ali ubit za nemške interese, kajti vsi smo spoznali, kake načrte imajo ti tujci z nami po vojski, saj so tako strahovito preganjali že sedaj, zapirali naše ljudi, izobraženstvo in duhovnike, domove pa enostavno požigali. Dalje so nam pravili, da nismo Slovenci. Tako čakam do marca in za 30. 3. 1943 dobim poziv v vojsko. Kam? Imam samo očeta, starega, in mamo, ki je tudi priletna in bolna. Oba ljubim in zanju skrbim, zato se odločim, da grem, da ju ne požinem, mojih ljubih staršev, na stara leta od doma. In res se

težko poslovim od doma. Kako težak je bil odhod, to ve vsak dober sin, ko zapušča tako dobre starše, kot jih imam jaz, toda nisem znal ceniti njih ljubezni do mene, njih dobrote in skrbi zame. Odidem z mnogimi tovariši v Kranj.

Dolga pot na sever

Iz Kranja smo se odpeljali ob 6. uri zvečer. Do meje so bile ob progi postavljene policijske varnostne straže, za primer pobega. Vožnja je lepo



Neuburg ob Donavi. Stanko Zarnik je zbiral razglednice krajev, ki jih je obiskal v času, ko je bil vojak. Tako se je ohranila tudi razglednica Neuburga ob Donavi. (Arhiv Marte Pavlič)

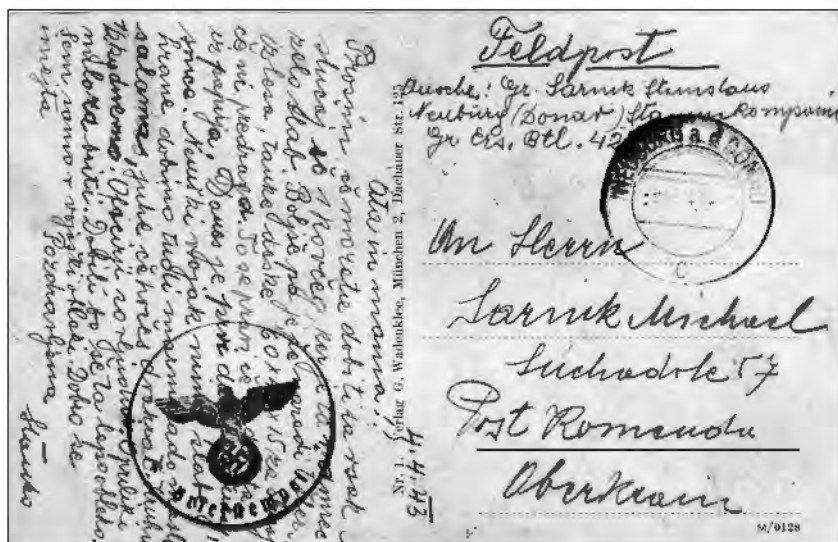
potekala. Pokrajine, skozi katere smo se vozili, so bile čedalje lepše, posebno, ko smo zavozili čez mejo, krasna Koroška. Za nami ponosni vrhovi Karavank, pred nami Rožna dolina. Toda mi se peljemo naprej skozi Beljak, Špital, kjer so vpregli električno lokomotivo. Sedaj je vožnja potekala hitreje. Prispeli smo do gorovja Tur. Tu so se začeli vrstiti tuneli.

Bilo jih je osem, eden od njih je bil zelo dolg. Škoda, ker je bila noč in nismo mogli videti krasot tega gorovja.

Čim dlje v gorovju smo bili, mrzleje je postalo. Bilo je še dosti snega. Zjutraj smo bili že v deželi Salzburg. Obstali smo sredi krasnega planinskega sveta. Res, krasen pogled je bil, čeprav je bilo malo mrzlo, ker smo bili bolj slabo napravljeni.

Dopoldne smo se vozili skozi Solnograd/Salzburg. Krasna dežela, hribi, krasni gorski vrhovi, s snegom pokriti. Toda to krasno deželo smo počasi zapuščali in zavozili v bavarsko nižino. Svet se je polagoma pretvoril v rodovitno ravnino. Sem in tja smo se vozili skozi vasi, kjer smo videli precej lepih, velikih hiš in tudi cerkve.

Peljali smo se mimo Kimskega jezera/Chiemsee. Proti večeru smo bili že blizu Monakovega/Münchna. V Monakovo smo se pripeljali ponoči ob



Pismo staršem iz Neuburga ob Donavi (arhiv Marte Pavlič)

10. uri. Skozi mesto smo se vozili 4 ure. Škoda, da mesta nismo videli, ker je bila noč.

Vozili smo se dalje proti severu. Zjutraj ob 6. uri smo dospeli v Neuburg ob Donavi, majhno srednjeveško mesto z gradom v sredini. Cerkve so zelo lepe, posebno ena, kjer sem bil večkrat pri sv. maši.

Mladi vojak Stanko Zarnik

Dospeli smo v kasarne, precej velike. Toda nas so nastanili v lesenih barakah zunaj kasarn. Prvi dan so nam odkazali prostore s posteljami in nam dali posteljnino. V eni sobi nas je bilo okrog 22 vojakov Marschkom. Gr. E. Ausbil. 320. Odkazali so nam sobnega starešino. Kmalu smo dobili obleko in gasmasko (plinsko masko). Začeli smo vežbati okrog 9. ure in popoldne 2 uri do 2 uri in pol. V glavnem so bile redovne vaje, korakanje in petje, kar smo morali.



Stanko Zarnik, mobiliziranec v nemško vojsko (arhiv Marte Pavlič)

Počasi smo začeli hoditi ven, kjer so nas učili spoznavati pokrajino, cilje in vse drugo. Včasih je bilo prijetno, včasih pa smo jo malo zaorali. Če nismo dobro peli, smo morali delati 'lezi' [1]. V tem se je približala velika noč. O veliki noči smo dobili izhod v mesto, potem smo imeli vsako nedeljo in soboto popoldne prosto. Šli smo ven in v cerkev. Lepo sem preživel veliko noč. Cerkev, v kateri sem bil, je

¹ Vojak se uleže na tla in zavzame bojni položaj, v katerem se lahko tako tudi premika po terenu.

bila zelo lepa, ljudi pa ni bilo tako polno. Po veliki noči se je vršil sejem, na katerem sem videl marsikaj, je bil precej zanimiv.

Počasi sem si ogledal mesto s prijateljem iz Tunjic.

Kmalu po veliki noči so odšli prvi vojaki v Rusijo, mislim, da še pred veliko nočjo. Jaz sem bil zadržan, ker še nisem dobil očal. Bil sem v Ingolstadtu pri očesnem zdravniku. Sedaj smo bili trikrat cepljeni in proti koncu aprila je prišla nenadoma vest, da gremo v kratkem v Rusijo.

Naj še povem: življenje ni bilo napačno, vsak dan sem si privoščil pivo in šabeso iz kantine, na primer ob enajstih, ko je bilo zelo vroče. Hrana je bila srednja, včasih bolj slaba, včasih pa dobra, ob veliki noči smo dobili dodatne karte, da smo lahko kupili pecivo v mestu. Čas za odhod v Rusijo je prišel, dobili smo vso potrebno opremo.

28. aprila smo odšli vojaki III. kompanije Gr. E. Btl. 423 na kolodvor z vsem. Bili smo žalostni, ker smo se zavedali življenja, ki se bo spremenilo v daljni nam deželi. Peljali smo se skozi Regensburg, skozi predmestje Dresdna, nato proti Poljski, Krakov, Lemberg (Lvov). Čim smo prestopili nemško mejo, takoj smo občutili spremembo na polju, v mestih, vaseh in sploh na vsem. Poljska mesta niso napačna za evropska mesta, toda delno se opaža, da niso več zapadna mesta. Vozili smo se dalje proti Rusiji. Precej obsežno mesto je Rovno, v katerem se pa že čuti vzhod. 2. maja zjutraj ob 6. uri smo dospeli v Zwiahl (Novohrad-Volynskyi). Kolodvor je celo uro oddaljen od kasarn, v katere smo imeli priti. Odpeljali so nas v kasarne, ki so bile zelo zanemarjene. Par dni smo ostali v kasarnah, v bližini kasarne Barbara, nato pa smo se preselili v južne kasarne. Tam je bil cel bataljon 423 oziroma so nas prepisali v 488, točno ne vem. Takoj drugi dan smo začeli vežbati.

Naj povem lego Zwiahla. Mesto je precej razsežno. Od severa mesta pride majhna reka, kot Savinja ali malo manjša, umazana reka kot vse vode, kar

sem jih videl v Ukrajini. Reka zavije nato proti jugu. V glavnem leži mesto na zahodnem bregu reke, je pa zelo raztreseno, nekatere stavbe niso slabe, vojaške stavbe pa so dovršene precej dobro. V mestu je ena cerkev, ki pa ni bila odprta. Gostilne ni bilo začasno nobene, razen vojaškega doma. Trgovino sem opazil, toda kaj posebnega ni bilo za kupiti. Glavna cesta je asfaltirana, delno tlakovana, stranske ceste so tlakovane z neobdelanim kamenjem, krogliami, po katerih mora človek zelo paziti, da si ne polomi nog. Ceste vaškega značaja pa sploh niso ne posute in ne tlakovane. Glavna cesta na jug je samo posuta, ni bila redno popravljana. Hiše so snažne v notranjosti, od zunaj so v največ slučajih belo pobeljene.

Ljudi vidiš poleti v kožuhih. Ko vozijo svežo krmo na majhnih vozovih, se jih pelje po navadi 4–5 na vozu in podijo. Konjički so majhni in vztrajni. Ljudje so dobri, posebno prijazni so bili nasproti Jugoslovanom. Če nisi imel, si dobil jesti, samo če so sami imeli.

Kasarne v glavnem niso bile ometane od zunaj. V tem mestu jih je bilo veliko število, sigurno čez dvajset, ker tukaj je bil regiment in poleg tega še drugo vojaštvo kot Madžari in kozaki. Mesto je bilo malo porušeno od prej. Sadnega drevja je malo videti v mestu, sem in tja kako drevo. V mestu je bila tovarna žganja, ki je obratovala. Čim si bil iz mesta, si prišel na cesto, ki ni bila posuta in ne tlakovana. Mišljene so pri tem ceste, ki držijo v vasi. V deževju skoraj ni bilo mogoče iti brez škornjev ven, ker bi sicer blato zajemal od vrha, v lepem vremenu pa je bilo toliko prahu, da se nisi videl iz njega. Če je korakala ena četa, tisti, ki so korakali v sredi, skoraj niso imeli zadostnega zraka, povrhu tega pa še vročina. Z vsakih vežb si prišel ves prašen.

Vzgoja mladih vojakov

Razpored vežb in dela. Zjutraj ob 4.15 smo ponavadi vstali, včasih ob pol 5. uri. Takoj si se moral zelo hitro obleči in če si bil dežurni, da si moral

prinesti kavo, si moral biti že na pol oblečen, ko je zapiskalo. Če nisi takoj vstal, te je zapisal dežurni in si imel potem kako kazen. Ob 6. uri se je začel pouk, in sicer vojaški. Obravnaval se je dnevno, ker smo se potem učili zunaj. Ob pol osmih smo šli ven. S seboj si moral nesti puško, nož, plinsko masko, torbico, v kateri je bilo 20 nabojev, lopato, čelado in čepico. Če nismo takoj dobro zapeli, smo imeli takoj plin ali pa smo delali ob cesti napad kak kilometer. Včasih smo peli v maskah. To se je zgodilo skoraj vsak dan enkrat na vežbe ali z vežb, včasih pa še večkrat. Vežbe so trajale 2 uri in pol. Okrog tričetrt na enajst ali ob pol smo odšli domov, kamor smo imeli tričetrt ure. Opoldanski odmor je trajal 2 uri do pol dveh. Med tem si moral temeljito očistiti obleko in obrisati orožje. Ob pol dveh pa je bilo zopet vežbanje na dvorišču na vse mogoče načine. To je trajalo približno do pol 5. ali 5. ure.

Poleti, ko je bila vročina, smo imeli opoldne odmor podaljšan do pol 3. ure, vežbanje pa je bilo do 5. ure. Potem smo imeli vsak dan čiščenje orožja, vsak teden pa temeljit pregled s strani komandirja čete. Če si imel le en prah na puški ali kak kosmič v cevi, si imel potem v nedeljo službo, si moral delati v kuhinji. Seveda, če so jih rabili, v nasprotnem slučaju si moral še enkrat zvečer očistiti orožje. Ob 6. uri so prebrali zapoved^[2] za prihodnji dan, razpored vežb si lahko prebral pred pisarno. Potem je bila večerja, nato je bilo prosto. Vsak teden enkrat so bile nočne vežbe. Včasih so odpadle.

Tako je potekalo življenje naprej. Hrana ni bila ravno slaba, posebno jajc smo pojedli veliko. Vsak mesec smo dobili 1 liter vodke, katero smo največkrat zamenjali za maslo. Vodka je bila precej močna. Cigarete niso bile vedno dobre. Če smo jih dobili dnevno 12 komadov, so bile bolj slabe, ko smo jih dobivali šest, pa niso bile slabe. Nedelje so bile proste. Dopoldne si lahko šel k maši, če je bila, ker vsako nedeljo ni bilo duhovnika. To

² Povelje.

so po navadi vprašali, kdo hoče iti k maši ali k protestantskemu bogoslužju.

V maju je bilo mrzlo, včasih sneg, toča, nalivi, burja oziroma severozahodnik, junija pa je bila velika vročina, ki je julija malo ponehala, pa zopet nastopila avgusta. Počasi so šle naše vežbe h kraju, v drugi polovici julija smo jih dokončali. Zadnje vežbe so bile izvršene ob navzočnosti majorja, komandanta bataljona, kateri je posamezne izpraševal to in ono in v skupinah. Ob zaključku smo izvršili napad z ostrim orožjem, kjer smo streljali iz pušk strojnic in minometov. Potem se je vežbalo bolj malo, smo kaj delali ali pa smo šli ven na partizane ali po drva.

Kikovo – stražar ruskega žita

Meseca avgusta smo odšli iz teh kasarn na novo službo, in sicer v Kikovo, vas 15 km južno od Zwiahla, ki je ležala ob tej reki. Bila je navadna ukrajinska vas. Par hiš je bilo z opeko kritih in cerkev, katero so boljševiki spremenili v šolo. Ko so prišli Nemci, so se nastanili notri, toda pustili so domačinom, da so opravljali službo božjo. Za to so imeli oni vežo prosto ter eno sobo, kjer je bil oltar, podobe so bile večji del domačega izvora. Služba božja je trajala skoraj celo dopoldne. Je bilo precej zanimivo. Petje je bilo bolj enolično. Videl sem tudi procesijo, šli so velikokrat okoli cerkve. Od naše strani jih ni nihče nadlegoval ali jih oviral.

Tu smo imeli veliko boljšo hrano. Toda služba je bila skoraj neznosna. Potem je prišel drug komandir in položaj se je čisto spremenil. Tu ni bilo toliko vežb, kar smo delali, smo morali delati zelo dobro. Popoldne smo malo vežbali, pozneje smo se skoraj vsak dan kopali v reki. Bil je zelo lepo, kajti bila je velika vročina. Bili pa smo blizu partizanov, zato smo imeli precej straže vsak tretji dan. Isto tako vsak tretji dan si moral spati obut in oblečen, ves pripravljen. Straža je bila na nevarnih mestih, kajti

vedno smo čuli ponoči ljudi, ki so kaj delali po hišah, sem in tja cviljenje prašičev ali podobno. Bili so partizani.

Tu smo imeli nalogo, da smo čuvali skladišče žita pred sovražniki, obenem pa tega oskrbnika, ki je nadzoroval sebi podrejeno gospodarsko področje. Bil je nastavljen od Nemčije in po navadi Nemeč. On je hodil vsak dan po svojem območju in nadzoroval delo po državnih poljih. Za stražo je imel vedno okrog 20 vojakov. Tako sem prišel vsak teden na vrsto, da sem šel na tako pot. Usedli smo se na majhne vozičke in smo se peljali. Pri tem poslu se nam ni nikoli pripetilo kaj hudega. Toda enkrat, ko sem bil jaz doma, bilo je ravno ob 6. uri, zagledajo svetleče krogle. Takoj smo zaslutili, da je nekaj narobe. Bil je dan alarm in smo odhiteli na mesto. Bilo je kake tri kilometre, še ne dobre, od nas. Pot nas je vodila ob gozdu. Ko smo prišli na mesto, smo zagledali strašen prizor. Na tleh so ležali razmesarjeni vojaki, ta Nemeč in tolmač. Nekateri še niso bili mrtvi. Sedaj se je že stemnilo, zato smo morali še ponoči iskati ostale, kar je bilo težavno in nevarno. Proti polnoči smo se vrnili z ranjenci.

Naj omenim, kako se je razvil ta napad. Prebivalci te vasi, pri kateri se je to zgodilo, bi morali dati žito, pa tega niso dali ali v premajhni meri. Zato jim je oskrbnik Nemeč vzel krave, ne vem točno koliko, povrh tega si je straža, ki je bila z njim, nakradla nekaj kokoši. Drugi dan je prišel odgovor. Čim so prišli ti v vas, takoj so ljudje sporočili v gozd in čim so bili naši zunaj vasi, so zadrdrali z brzostrelkami. Ti so se postavili v bran, toda oni so bili iznenadeni in niso veliko opravili. Nekateri so še zbežali, eni so bili ubiti ali ranjeni, ostali pa so padli v ujetništvo. Tem, kakor smo slišali, ni bilo nič hudega. Naslednji dan so Nemci odgovorili, zažgali so vas in odpeljali, kar ni ušlo, od ljudi in živali. Od tedaj naprej smo imeli kar malo strahu v tej vasi, ker smo pričakovali osveto, toda te ni bilo.

Vsako noč smo videli v daljavi požare in sem in tja detonacije, ko so spuščali v zrak mostove.

Žitomir – vse bližje fronti

Kar naenkrat je prišel čas odhoda iz Kikova. Za nas vesel dogodek kakor tudi za domačine. Čim smo stopili ven, že so prišli domačini in odnesli s seboj vse deske, kar smo jih mi prej naprosili po vasi, ko smo jih rabili. Na tem mestu smo bili en mesec, mislim, da smo šli stran 18. septembra. Sedaj smo se vrnili v kasarno in smo sprejeli še nekaj stvari, da smo bili potem pripravljene za odhod na železniško stražo. 21. 9. smo se odpeljali z avtomobili proti Žitomiru. Videli smo sama ogromna polja, zelo rodovitna, kajti tu je bila popolnoma črna prst. Od Zwiahla do Žitomira je 87 km. Žitomir je malo večje mesto kot Zwiahl in tudi lepše, je veliko kasarn, sredina mesta je evropsko zapadna, izpeljana je cestna železnica. V mestu je kakih 8 cerkva, par jih je bilo podrtih, v mestu je veliko razvalin.

V Žitomiru smo zavili proti severozahodu. Tam smo videli precej sadovnjakov, kar prej ni bilo videti. V Zwiahlu in okolici so bile v glavnem češnje, bolj drobne, in kaka hruška, ponekod je bilo še kar precej češenj. Tako smo se pripeljali v mesto Korosten, katero bi bilo malo večje kot Žitomir, točno ne vem. Mesto ima velike kasarne, toda mesto samo je tudi od prej porušeno, bolj kot ostali dve. Mesto nima tako ravnega položaja in bolj majhne hiše. Tam smo se zadržali samo en dan, nato smo se odpeljali proti vzhodu z železnico. Obstali smo v mali vasi Iršce po imenu, tam smo se nastanili na postaji. Moram pripomniti, da so te postaje prav lepo stavbeno delo. Okoli te postaje so bile obrambne barikade, zgrajene iz hlodov, v sredini pa zemlja. Sedaj je bila naša služba vršiti stalne patrole ob progi, podnevi in ponoči. To je trajalo nekaj časa. Kmalu smo se preselili v majhno hišo, od tod kaka 2 km ob progi. Tam smo si uredili stanovanje in obrambne jarke. Seveda v resnem slučaju bi mi ne naredili prav ničesar, toda do tega ni prišlo. Mi smo od sedaj naprej držali stalno stražo ob progi, menjajočo se na vsakih 6 ur, tako da si imel na dan

povprečno 12–18 ur straže, en dan 18, drugi 12 ur. Včasih so bile ponoči ob progi še patrole, katere so imele namen preizkušati stražarje, če ne spijo.

Korosten – srečanje z Rusi

Slišali smo že obstreljevanje Kijeva, ki je bil oddaljen od nas 90 km. Posebno dobro smo čuli letalski napad oziroma protiletalsko topništvo. Ljudje, domačini, so nam z veseljem namigovali. Noč in dan so Nemci vozili nazaj polne vlake vsega, vseh vrst materiala. Nazadnje smo odšli tudi mi skozi majhno mesto Makei v Korosten. Tam smo prenočili in se zopet peljali naprej skozi neko veliko vas do Belokorovičev. Tam je bil naš novi dom. Tu so bile zopet velike kasarne, dobro zakrite v gozdu, nekatere so bile še dobro ohranjene. Ta kraj je bil kakih 45 km od Korostena proti zahodu. Tam sem bil en teden, nato pa smo nekateri odšli na novo postojanko nazaj proti Korostenu. V Belokorovičih smo delali obrambna dela, hrana je bila dobra. Na novi postojanki se nam je zazdelo, kot da smo v samostanski celici, okrog nas žične ovire in jarki, v katerih smo ponoči držali stražo. Straže je bilo dosti, vsako noč do 6 ur in še podnevi. Potem še razne patrole, zjutraj vsako jutro minska patrola ob progi. Da smo lahko bolje vzdržali, smo imeli zelo dobro hrano. Bilo nas je veliko Slovencev.

Včasih so prišli iz Belokorovičev vojaki, ki so šli na tako imenovano jagdkomando, katera pa ni bila posebno častna. Tu so si počasi preskrbeli vozove in vse potrebno za premik in še konje, seveda od domačinov, nazadnje so morali iti domačini še za voznike z nami na bojišče. To je bilo zelo žalostno, kar sami niso vedeli, kam gredo, ko so jim obetali, da pridejo čez dva dni domov, pa so prišli šele čez 2 meseca, če so prišli. Pozneje sem jih videl v Zwiahlu vse prezeble, kajti zraven so bili še otroci.

Polagoma so prišli Rusi do Korostena. V zelo drznem naletu so hitro zavzeli mesto ter ga v 8 dneh dobro utrdili z jarki. Ker je bila nevarnost, smo bili naenkrat tudi mi poklicani. Tako nas je naenkrat odpeljal oklopni

vlak do Korostena. Bila je nedelja, 21. novembra. Zvečer smo bili že v jarkih v prvi liniji, kjer smo zamenjali tovariše. Naša linija je bila kakih 200 metrov od ruske, katera je potekala ob Korostenu. Oni so bili malo višje od nas. Do srede je bilo kar mirno, sem in tja se je malo streljalo z obeh strani. Mraza še ni bilo posebnega, a je zjutraj že zmrznila prst. V torek ponoči oziroma proti jutru smo zvedeli, da bomo napadli Korosten. V ta namen smo oddali vse nepotrebne in težke stvari, kot odeje in najpotrebnejšo prtljago (šturmgepek).

Ob 6. uri smo začeli z napadom. Prodrli smo v ruske jarke, od koder so nas v 10 minutah izgnali. V 2 urah je bilo na naši strani izvrženih iz boja kakih 40 vojakov (od 90 mož). Preživeli smo ostali v naših jarkih še drugi dan. Tretji dan smo si izkopal za našim položajem še eno linijo. Ta dan smo potem šli naprej v mesto od hiše do hiše, kajti zasedenega je bilo že polovico mesta. Ponoči tretji dan smo branili cesto v Korostenu, kjer je vse gorelo. Ta noč ni bila prijazna, dež, sneg in mine, vse to se je mešalo vso noč, obenem si kopal jarke (jame). Zjutraj je bil sneg. Ko smo se malo pretegnili, je bilo dano povelje za napad. Zopet smo šli naprej, toda žrtev ni bilo. Ujeli smo nekaj Rusov. Rusi so skoraj vse mrtve in ranjene odnesli s seboj. V petek opoldne je bilo končano in mi smo se vrnili v kasarno v Korosten, oni so še obstreljevali Korosten. Tam smo se malo odpočili in očistili orožje. Tu so Rusi pustili nebroj praznih steklenic od fine vodke. Proti večeru smo se odpravili naprej izven mesta v glavno linijo. Še prej smo dobili nekaj hrane. Snežilo je. Po štirih urah iskanja položajev smo našli in zamenjali prejšnje vojaštvo. Tukaj smo imeli zelo raztegnjeno območje, bilo nas je premalo, tako da so lahko predrli čez naše položaje, kot se je zgodilo, ko sta nesla dva hrano, so ju enostavno ujeli. Tu so nas obdelovali z vsemi vrstami orožja, zdaj z enim, zdaj z drugim. Enkrat so izvršili napad s tanki, ki pa je bil odbit, ko sta bila dva tanka zažgana. Napadli so tudi z avioni. Sem in tja so streljali s katjušami. Tu se nisi smel

pokazati iz grabna. Streljali so povečini z dum-dum krogli. Tu smo bili kak teden, bilo je precej hladno.

Beg s fronte

4. decembra zjutraj je prišla zamenjava. Vsi smo odšli veseli ven. Takoj smo se napotili peš nazaj v Zwiahl. Pot nas je vodila čez planoto, kjer so nas ugedali Rusi in so nas pričeli obstreljevati, naredili so nam nekaj škode in žrtev, mi pa smo šli naprej. Prvi dan smo napravili 19 km in smo prišli južno od Korostena (malo zapadno). Toda tu sem so zopet prodrli Rusi in mi smo šli zopet na položaje. Naša četa je imela srečo, da nismo sodelovali pri napadu. Tu smo bili 3 dni, sem in tja so nas še obstreljevali, polagoma pa so odšli. Mi smo zelo težko hodili, ker so nas, ko smo prišli v hiše na gorko, začele boleti noge, ker smo imeli namrznjene. Nekateri sploh niso mogli hoditi. Četrti dan smo odrinili naprej, počasi, ker hitro nismo mogli. Štiri dni smo potovali, da smo prišli v Zwiahl, ki pa se je zelo spremenil, vse je bilo pripravljeno za obrambo, povsod bunkerji in jarki. Nastanili so nas v Barbara kasarnah, od koder smo se preselili v bivši lazaret, tam smo bili potem vse do napada Rusov. Tu je bilo glavno delo straža in kaka patrola. Bil je sneg, vendar ni bilo preveč mrzlo, hrana ni bila tako slaba. Tu smo še zelo lepo obhajali božični večer, vsak vojak je dobil darove v pecivu, mesu, žganju in vinu. Bilo je lepo.

Takoj po božiču smo prejeli vest, da Rusi pripravljajo napad s 500 tanki. To se je kmalu uresničilo. Par dni prej smo odšli na posamezne postojanke ven na polja, tako da smo morali nositi hrano po pol ure daleč. Na sv. Silvestra dan popoldne so prišli Rusi v bližino na 10 km od nas. Opolnoči so Nemci še streljali vseprek na čast novemu letu. Bilo je krasno. Zjutraj pa, ko sem šel po zajtrk, ravno ko sem vstopil v kuhinjo, so začeli Rusi obstreljevati nas in mesto. Ko sem se vračal s hrano nazaj, sem videl natančno, kje so streljali s topovi. Na vrhovih oziroma gričih severno sem

zagledal ogenj. Takoj sem šel v kritje, da sem se ubranil granatam, ki so takoj padle v bližino. To obstreljevanje me je oviralo, da nisem mogel naprej, ampak sem po malo ril naprej. Pri tem sem si raztrgal hlače in jih v eni luknji zakrpal. Potem sem se vrnil v postojanko.

Vojaštvo, ki je bilo pred nami, se je umaknilo, skoraj vse že zadnjega decembra.

Popoldne so Rusi že začeli z napadom, posebno na 2. januarja 1944. Najhujše je bilo pri lazaretu ob mostu. Napadli so s tanki T 34, najboljšimi ruskimi tanki. Glavni boj se je vršil zahodno od nas. Imeli smo srečo, da pri nas niso napadali. Bili so zelo predrzni, ko so pri belem dnevu dovažali na bojišče, smo jih lahko gledali. Toda Nemci tukaj niso imeli pomoči tankov. Zato smo vedeli, da se bomo morali umakniti. 2. 1. zvečer smo oddali našo odvečno obleko in smo se pripravili za odhod. Ponoči je prišlo povelje, da se umaknemo. Hitro smo se umaknili z orožjem v mesto. Dobro, da nas Rusi niso zapazili, ker bi nas lahko polovico uničili. Enkrat je prišel tank za nami, pa se je vrnil, bil je izvidniški. Tako smo šli po polnoči naprej, in sicer južno proti Kikovi. Zjutraj smo prišli v bližino te vasi, pa so nas že sprejeli s topovi in mitraljezi, so nas presenetili. Edini izhod bi nam bil s tem zaprt, zato smo morali napadati proti vasi. Ko smo prišli do vasi, so Rusi pustili 3 ali 4 topove in zbežali nazaj proti jugu, toda partizani so ostali v vasi za gorečimi hišami ter so nas pričeli pošteno obstreljevati. Mi smo bežali v divjem diru skozi vas, toda morali smo obstati in se začeti braniti, ker bilo je že preveč žrtev. Naša četa je šla takoj ven za partizani, toda mene niso videli. Pozneje, ko so se vrnili, so šli še enkrat proti jugu, da bi prodrli, kajti bili smo obkoljeni, a jaz nisem šel z njimi. Od te čete se je vrnila samo ena desetina, ostali ne vem, ali so bili ujeti ali so prodrli, takrat niso prišli iz Rusije.

V tej vasi je bilo ta dan polno vojaštva z generalom vred in ves tros (pratež), kar ga niso Rusi prej uničili, namreč pri kolodvoru so uničili od

enega bataljona ves tros. Pri tem vojaštvu nisi videl več tistih Nemcev, kot so bili nekoč, vsi so bili demoralizirani, zato si tudi niso poskušali izsiliti prodora južno.

Sedaj smo si nabavili konzerv, kar smo mogli, in jedli, čeprav so okrog nas umirali, kajti cel dan so sem in tja streljali v to mešanico in gostoto vojaštva partizani in Rusi z artilerijo.



Ukrajinski bankovec iz Rovna (arhiv Marte Pavlič)

Popoldne proti večeru smo poskusili proti južnozahodni strani. Pogled, ki bi bil vreden, da bi ga ujel v kamero fotograf, kajti videl si nepregledno vojaštvo, konje, vozove, avtomobile, oklepne vozove, in vse je bežalo. Tam si videl jurišne topove (oziroma topove, katere je vlačil vlačilec in na teh topovih si videl vse polno vojaštva). Streljali so za nami, toda mi smo šli naprej, z obeh strani so poskušali za nami s topovi, toda ušli smo jim. Seveda, kolikor nas je ušlo. Tako smo bežali 7 km, dokler nismo prišli do nekega gozda, sedaj smo pa bili nekoliko varni. Tu smo se malo okrepcali s konzervami, katere smo si nabavili. Tu sem si jih še preskrbel, ker sem vedel, kako jih bom rabil. Tu je prišlo povelje, da lahko odvržemo vse, kar je pretežko za beg, in res smo tako naredili.

Razdelili smo se in v majhnih skupinah ponoči prodirali naprej oziroma nazaj. Najbolj strašno je bilo, ker smo pustili vse ranjence v gozdu. Vso noč smo tavalili po velikanskem blatu in po njivah, ne da bi naredili 10 km. Najbolj so nas zadrževali tanki, kateri so prišli, in smo mislili, da so ruski, pa so bili nemški, tako da smo proti jutru dospeli v neko vas vsi mokri. Tam smo se malo odpočili in okrepčali čez dan, ponoči pa smo zopet nadaljevali tisto tavanje okoli. Večkrat sem si mislil, da bi ostal, pa nas je gnalo nekaj še naprej. Tako je minila druga noč, podnevi, proti jutru smo nadaljevali pot naprej in smo prišli v drugo vas, to noč smo naredili kakih 10 km. Tu smo malo počili in spali, dopoldne pa smo zopet šli naprej, in sicer podnevi, potovali smo še tisti dan in drugi dan. Ljudje so bili dobri in so nam povsod skuhali krompirja.

Kmalu smo bili na stari poljski meji. To se je na vsem poznalo, bile so lepše vasi in hiše. Tisti dan smo prišli v kraj Zdolbunov (majhno mesto). Tam smo na vse presenečenje videli vlak. Takoj je bil narejen načrt, da se peljemo nazaj na Poljsko. Še isti večer smo se odpeljali v Rovno. Tam smo ostali 3 dni, in sicer od 6.–9. januarja. Hodili smo v vojaški dom jest, bili pa smo v kasarni. 9. 1. smo sklenili, da gremo naprej na Poljsko v naše zbirališče. Res smo prišli na kolodvor, kjer pa nas kmalu zavohajo (druga edinica) in nas takoj odpravijo nazaj. Bilo je nevarno in je kazalo, da nas dajo nazaj na fronto. Tega si pa nismo želeli, zato nam je dal naš vodnik bataljona, zdravnik, načrt, kako bomo ušli. Kmalu smo ga izvedli. Odšli smo po majhnih grupah na kolodvor in bili tam raztreseni, tu nekaj, tam nekaj. Zopet je prišel ta častnik in nas hotel odpeljati, toda od nas ni nobeden govoril, se sploh zanimal za kaj, zato je moral zopet oditi. Tako smo jo potegnili naprej v Lvov. Tam smo se temeljito očistili, nato smo 10. 1. zopet zvečer nadaljevali pot. 11. 1. smo prišli v Debiel (Debica). Od tam smo se peljali v taborišče (Truppenübungsplatz – vadišče enot) Deba po imenu. To je bilo veliko taborišče sredi gozda z nad 200 barakami, tu

je bilo vse, kar je potrebno za vojake. Tu se je ustanovila 363. divizija (strelska). Tam smo začeli ponovno vežbati, bili kakih 14 dni, nato smo odšli v drugo malo manjše taborišče Milec. Tam smo bili še februarja in smo kar pošteno vežbali. Bilo je precej snega. Hrana ni bila dobra (zadostna). Marca smo se odpeljali v Vartegan v vas Klocko blizu Litzmannstadta (Lodža). Tam smo vežbali naprej. Bilo je precej strogo. Postal sem mitraljezec in sem nosil Larča M. 42. Začeli smo že delati marše.

Danska

Blizu Litzmannstadta smo ostali kakih 14 dni. 13. marca smo odšli od tod in se odpeljali na Dansko. Vozili smo se skozi Hamburg, Flensburg. Kraji na Danskem so bili zelo lepi, posebno hišice in vasi. Takoj smo spoznali, kako bogata dežela je to. Na kolodvorih so nam prodajali sladoled. Peljali smo se do Koldinga, tam smo zavili na Lunderskov, Vamdrup, kjer smo izstopili. Nekateri tovariši so imeli že denar in so si tam nakupili torte in sladkarije. Nato smo šli peš 10 km do Skodborga. Skodborg je bila precej velika in snažna vas, kot trg, z asfaltiranimi cestami, kakor so bile vse ceste tam, razen poljskih poti. V sredini je bila protestantska cerkev. V vasi je bila mlekarna, dve slaščičarni, mesarija. V mlekarni so proizvajali sir in smetano. Hiše in sploh gospodarska poslopja vzorno urejena. Po kmetih si videl na dvorišču prisekano travo, kot pri nas v mestih, v parkih. Povsod na oknih rože. Ljudje so izobraženi in dostojni. Ženske so boljše od tistih v drugih državah, čeprav niso lepše po lepoti, temveč malo zaostajajo za Belgijkami ali Nemkami, najbolj lepe žene sem videl v Belgiji. Tako smo si tam uredili stanovanje in smo živeli trdo, disciplinirano vojaško življenje. Hrana ni bila ravno posebno dobra, toda to smo si uredili sami, saj smo imeli denar. Tam smo se lepo zredili.

Ob veliki noči sem bil na dopustu v Leobnu pri Antonu Peterlinu na Mussbachergasse 3 in v Celovcu. Dopust je bil bolj žalosten. To vsak

lahko razume, kako je pri tujih ljudeh. 26. 4. sem se vrnil na Dansko. Toda na tem mestu nismo več dolgo ostali. Premaknili smo se zapadno od nas proti Esbjergu, severno skozi mesto Varde, od tam še dobrih 10 km v taborišče. Sedaj se je življenje malo poslabšalo, toda malo priboljška smo si lahko še kupili v kantini. V mestu pa nisi dobil toliko sladkarij in kruha brez kart kot v Jutlandu. V Esbjergu si težko dobil bel kruh brez kart. Jaz sem ga dobil parkrat. Ko sem bil tam, sem šel k očesnemu zdravniku v Aarhus. Vožnja je bila precej zanimiva, posebno ko sem se vozil ob obali, lepa mesta Kolding, Fredericia, nato Aarhus, precej lepo in veliko mesto. Bil sem tudi v pristanišču, kjer je bilo zasidranih nekaj srednje velikih ladij. Zelo lepa cerkev je tam pri pristanišču. Tam je bilo vsega dosti za kupiti, kar si si poželed, in brez kart (bel kruh, torte, piškoti itd.). V Aarhusu sem bil 2 dni. Tam smo imeli velikokrat poskusne alarme in največkrat smo morali z vsem, kar smo imeli, kakih 6 km proti obali v drugo linijo. Včasih je bil s tem povezan napad. Po navadi je bilo zvečer. Naenkrat pa smo se preselili direktno v gozd blizu druge linije. Tam smo potem ostali kakih 14 dni, vežbali kar naprej, čeprav je bilo slabo.

6. 6. so izvršili Angleži invazijo, mi smo bili že kak teden v gozdu. Nemci so kaj dobro govorili o tem, seveda ni bilo v skladu z dejanskim položajem.

Stražar mostov

Počasi je prišel čas in smo morali zapustiti Dansko. To se je zgodilo 13. 6. Odšli smo v Varde na kolodvor. Odpeljali smo se po zahodni strani Danske skozi Esbjerg, Ribe, Hamburg, Antwerpen v Belgijo, kjer smo se v mestu Brugge raztovorili. Odšli smo izven Bruggea kakih 6 km. Tam smo se nastanili na deželi, toda nismo bili dolgo. Čez 3 dni smo zvečer odšli in smo šli skozi Brugge proti vzhodu proti holandski meji. Ustavili smo se pred mejo, tam smo ostali 6–7 dni. Nato smo šli kar naprej skozi

Arnhem v Holandijo. Tam smo potem hodili iz kraja v kraj, dokler se nismo nastanili zopet blizu meje. Sedaj smo obstali v Holandiji, en vod pa je šel v Belgijo. V njem sem bil tudi jaz. Imeli smo službo, da smo čuvali dva kanala oziroma mosta, ki sta šla čez, in sicer Elisabethin in Albertov kanal. Voda teče pri enem navzgor, pri drugem navzdol. V enem je bilo veliko jegulj, ki so jih civili vedno lovili. Ta kanal je bil zadnji proti mestu Malni. Kmetije so bile primerne in tudi hiše ne ravno preslabe.

Posebnost v Belgiji, da je polno krčem. Tukaj jih je bilo, ne vem, 4 ali 5. Piva je bilo dovolj in tudi tobaka, katerega so v glavnem tihotapili iz Holandije. Seveda to ni bilo težko, ker bilo je treba samo čez most, pa so bili varni. To jim je znatno olajšalo, ker so hodili na ono stran delat na kmetije, zvečer pa so se vračali, vsak je peljal na kolesu krmo ali slamo od lanu. Tako so enostavno v to skrili.

Ljudje so tu Flamci in govorijo flamski jezik, kar lahko malo zastopiš, če znaš nemški. Do nas so bili bolj prijazni kot v Holandiji. So bolj pobožen narod, to vidiš po mestih, po prodajalnicah vidiš svete stvari naprodaj. Teh prodajal je mnogo. Značilno, kar opaziš, da so Belgijke lepe, bolj kot sosednje Holandke, in bolj poštene. Dežela je rodovitna in ravna, mesta so lepa. Ob vodah najdeš veliko visokega drevja, kot jagnedi visokega. Tam smo morali kopati in popravljati jarke. Do prvega mesta Malni po imenu je bilo 3 km. Na tem kraju smo bili 14 dni, na kar so nas drugi zamenjali in smo odšli nazaj v Holandijo, kakih 13 km. Ustavili smo se sredi dežele, kakih 8 km od morja in tudi ne daleč od belgijske meje. Do večjega mesta Knokke-Heist po imenu je kakih 7–8 km. Dežela je tu rodovitna, so zelo bogati kmetje. Zato smo si lahko kupovali mleko vsak dan. Ceste so bile lepe, dobre, največ lepo tlakovane.

Drugače pa je bila draginja in se ni moglo skoraj nič kupiti, kot se je nasprotno lahko v Belgiji. Od tukaj si lahko videl morske sipine (Düne po

nemško), a morja nisi videl. Sem in tja so bili postavljeni leseni topovi ob obali in tanki ob cestah.

Dolga pot na francosko bojišče

Tu se nismo držali dolgo časa, kakih 10 dni. Nato smo odšli v Brugge na kolodvor in so nas naložili za Francijo. Vožnja je potekala zelo počasi, kake 3 dni, ker smo več stali, kot se vozili, zaradi razbitih kolodvorov in železnice. Tako smo obstali kakih 13 km pred Rouenom in nismo mogli več naprej, ker je bilo prenevarno zaradi letal. Odpravili smo se peš naprej, skozi Rouen smo šli ponoči. Je veliko mesto, krasna je glavna cerkev (imena ne vem). Zunaj mesta smo obstali (4 km). Tam smo počivali čez dan, videli smo tisti dan V1, ko so jih izstreljevali. Ponoči smo šli zopet naprej in zjutraj smo se prepeljali s splavom (vlačilcem) čez reko Seino. Imeli smo srečo, da nas niso napadli Angleži, ker se je to vršilo že ob belem dnevu. Tako smo potem vsako noč potovali po 28, 32, 36, 42 km, kakor je nanoslo, podnevi pa smo malo počivali. Poskrili smo se v zavetišče sadnih vrtov, katerih je tam polno in velikih. Tako smo dospeli počasi do bojišča, postajalo je vedno nevarneje za nas. 2. bataljon, ki je potoval podnevi, so cel dan napadali avioni 3 km od nas. Ponoči pa so neprestano svetili z božičnimi drevesčki, da bi nas opazili, toda nas niso. 4. avgusta smo prišli v bližino bojišča, ki se je trenutno nahajalo 8 km od mesta Vire, pred katerim smo bili mi 2 km od njega. Tukaj smo pustili ves tros, odeje, plašče ter smo šli 4.–5. avgusta na položaje.

Na braniku mesta Vire

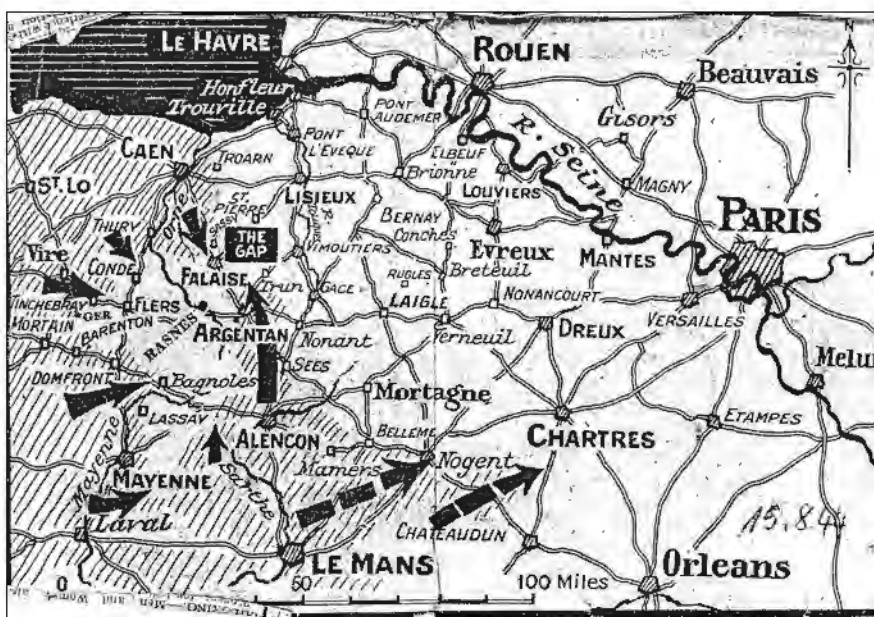
Mesto Vire je bilo strašno razbito, po ulicah so bile ogromne jame, tako da so bile položene (lestve) deske sem in tja, da nisi padel vanje. Angleži so nas že obstreljevali s topovi. Istočasno so se celo noč umikali padobranci (padalci). Mi smo do jutra zasedli položaje zunaj Vira, katere smo morali dopoldne menjati. Angleži so prišli kmalu do nas, opoldne in popoldne so

že napadali s tanki in razbijali s topovi, toda naš vod je bil na dobrem položaju, da nas niso obstreljevali. Do večera smo bili že obkoljeni in smo se morali umakniti. Parkrat so nas pošteno obstreljevali z minometi.

Zvečer sem imel že namen pobegniti, toda nisem imel nobenega, ki bi bil istih misli kot jaz, zato sem šel z ostalimi v mesto, kamor smo se srečno prebili. Sedaj so nas začeli pošteno obstreljevati s topovi. Izkopali smo si majhne jame, kolikor smo pač mogli v trdem svetu, in čakali jutra, da bi si uredili bojno linijo še misliti ni bilo. Obstreljevanje se je nadaljevalo celo noč in do poldne kar naprej, toliko se je izboljšalo, da so nas pričeli napadati še avioni s svojimi lepimi glasovi. Tu smo še nekaj časa čakali. Ko pa je poleg mene padel podoficir aviona, nam je bilo zadosti neumnosti, ušli smo ven in smo se poskušali prebiti iz mesta. To je bil težaven posel. Kar sem moral nositi, sem odvrigel (municijo). Začeli smo z begom. Od hiše do hiše smo si iskali zavetja. Sem in tja smo dobili še mošt. Kar naenkrat nas v sredini mesta začnejo avioni obmetavati s hruškami, ki si jih nismo prav nič zaželeli. Bilo nas je 5. Drugi so si dobili malo zavetja, jaz pa sem bil pri zadnjih in sem se enostavno ulegel na tla v podrti stavbi, od katere ni bilo drugega kot stene. Žvižganje, prah, dim, bobnenje je trajalo kakih 5 minut. Avioni so zmetali, kar so imeli, mi pa smo šli nato precej hitro naprej. Čez 5 minut so nas zopet pozdravili lovci in bombniki z neprijetno točo krogel, katere pa nas niso mogle zadeti, so preslabo merili. Skrili smo se v hiši ob sodu, kjer smo si napolnili steklenice z moštom. Počasi so se malo oddaljili in smo šli zopet naprej, tako da smo bili kmalu iz mesta. Tam nam je oficir dobrotljivo odkazal najbližje zbirališče, kamor smo morali iti, da se nismo predaleč oddaljili. Veliko na boljšem nismo bili, toda tam smo dobili nekaj hrane, ker smo bili že lačni. Takoj so nam pokazali položaje, kamor smo lahko šli, seveda ne prav radi. Tam smo ostali do večera.

Odločitev o predaji dozoreva

Zvečer 6. 8. so nas postavili v cestne jarke z nalogo, da pazimo na kamenje na cesti. Tu nam trenutno ni bilo preslabo in dobili smo toplo in mrzlo hrano po 2 dneh. Zjutraj so nas pa postavili zopet na stare položaje in od tam smo napredovali v predmestje na zapadni strani. Šlo je povsem enostavno. Angležev ni bilo nikjer, ker so se ponoči umaknili nazaj. Tako



Angleški letak poteka ofenzive zahodnih zaveznikov v Normandiji 15. 8. 1944 pred predajo Stanka Zarnika Angležem (arhiv Marte Pavlič)

smo tavalili celo dopoldne okoli. Šele opoldne smo se ustavili ob hišah in si izkopal jame. Ker ni bilo točnega načrta, smo delali samo malenkostne premike. Pazili smo na Angleže. Čim so prišli v bližino, so takoj naredili napad. Bežali smo kake 2–3 km, nato pa smo se ustavili zaradi prenočišča.

Izbrali smo si res pripravno mesto. Ravno tam je bila nemška artilerija, zato so kmalu prišli pogledat Angleži v avionih, kako se kaj počutimo in kje smo. Odgovor na to je bil, da so, čim je nastala noč, začeli streljati, kot bi bili prismojeni, z artilerijo in šrapneli na nas, kot bi imeli namen, da nas še ponoči preženejo, toda mi smo ostali. Sam sem začel šele delati luknjo, kar me je stalo okrog 2 uri dela. Potem pa so streljali tako neumno, da še eno uro nisem mogel zaspati. Dobro vem, da so bili tisti Angleži pri topovih dobro naspani, ko so tako dobro streljali. Dal sem jim vse svoje priznanje. Zjutraj pa so le malo zmanjšali delavnost in v tem času sem jo jaz popihal od tod, ravno, ko so podrli eno hišo. Tako sem počasi napredoval nazaj. Če me je kdo vprašal kam, seveda k svoji edinici na bojišče. Tako sem hodil sem in tja. Nazadnje nas je bilo že več in sem bil kot spremljevalec pri telefonistih. Tako smo prišli kake 4 km nazaj. Ko je hotel, da mu nesem za njim tisto žico, sem rekel, da ne morem, ker imam potem predaleč nazaj. Ravno tja so streljali Angleži s težko artilerijo. Zato sem se takoj pridružil grupi, ki je prišla z bojišča, s katero smo jo potem mahali naprej za fronto. Zvečer smo prišli do novega regimenta, imenovanega Staud. Tam se nas je zbralo kakih 20 junaških borcev. Oboroženi smo bili izvrstno z vsem, tudi s hrano. Rekli so nam, naj malo počijemo in se držimo skupaj. Jaz sem bil priden, sem si takoj naredil lepo jamo, ker sem imel že žalostne izkušnje. Toda prišlo je povelje, da gremo takoj naprej na bojišče. Postavili so nas v vrste in smo čakali. Jaz, ne bodi len, ležem in zaspi. Ker je bila noč, so brez vse škode odšli brez mene. Čez pol ure se prebudim in se javim oficirju. Seveda, bilo je prepozno. Takoj sem šel ležat v jamo in sem spal do drugega dne do 9. ure. Ko sem vstal, sem se neopazeno zrinil čez mejo in jo odkuril, potem pa spet okoli. Tako sem se potepal cel dan. Pozno popoldne sem zašel k neki drugi edinici, ki me je vzela za svojega. Tam sem bil do večera. Potem je prišel eden od naših in sva šla skupaj nazaj. Tisto noč sva spala na lepem kraju (bili smo trije). Ko smo mislili, da bomo veselo spali, nas začnejo strašiti zopet

Angleži, tako da celo noč ni bilo miru z granatami. Zjutraj pa je bil mir in smo šli zopet naprej ter smo pri naši artileriji dobili nekaj jesti. Kmalu smo bili na veliki (poti) cesti in smo bili že dopoldne v St. Quentinu. Ko smo dobili zopet nekaj kruha, smo napredovali kar naprej proti (6 ur) Tinchebrayu. Tu pa nas zagleda neki štabni oficir. Pove nam, da to ni prava pot na bojišče in da se moramo obrniti. Mi mu pa povemo, da iščemo svojo edinico. Zato nas takoj pokliče in odvede s seboj, po dolgem času smo zopet dobili hrano.

Tam smo dobili povelje, da moramo v skladišče z municijo, od tam pa takoj nazaj na bojišče. Takoj se odpravimo. Nekaj časa smo hodili skupaj, nato smo, ker nismo dobro poznali poti, hoteli vsak na svoje. Zato sem si drugo jutro izbral svojo pot in sem krenil od njega. On mi je še rekel, da mora izpolniti dolžnost, jaz sem ga razumel. Zato sem jo mahnil nazaj in na glavno cesto ter naprej proti Tinchebrayu. Tam se nisem nič ustavil in sem šel iskat ta magazin še naprej, tako da sem prišel v majhno mesto Messei. Tam sem začel spraševati, seveda nisem nič točnega izvedel. Toliko je bilo, da sem zašel na delovno območje lovcev in bombnikov ter sem se takoj pobrigal in jo popihal od tam nazaj proti Tinchebrayu. En kilometer od tam sem šel na kmetijo in sem si uredil prenočišče. Priskrbel sem si malo mleka. Ponoči pa me predrami skrivnostno šuštenje bomb ter eksplozije v bližini, tako sem imel izredno priliko poslušati, kako so Angleži polagali bombni tepih na bližnje mesto ali železnico.

Zjutraj sem bil kar vesel, da niso bili Angleži hitrejši ponoči. Če bi ne bili tako točno poučeni o cilju, bi se lahko še zmotili in bi nas malo premaknili. Zjutraj sem se napotil nazaj do zadnjega večjega trga pred Tinchebrayem. Tam nas je bilo že več in so nas lepo zbrali in peljali na zbiralno postajo. Dobili smo hrano in smo se naspali, drugi dan zvečer pa smo odšli na severno stran proti bojišču. Še danes ne razumem, kaj smo šli iskat tja, drugega vem da ne kot granate. Tako smo se zjutraj zopet napotili malo

nazaj kakšna 2 kilometra. Tam smo potem prebili dan, bilo je več znancev. Proti večeru nam je neki oficir naredil junaško pridigo, da gremo še nazaj in da bomo tam naredili novo obrambno črto in jo držali. Resnica pa je bila daleč od tega, vojaštvo ni prišlo, ker je bilo prej ujetu. Tisto noč smo potem v temi napredovali proti Flersu. Cel čas nam je kazala pot angleška artilerija kot svoj čas zvezda na Jutrovem.

Dobivši nekaj odkod smo prišli,
 tako smo prileteli skoraj do rešte glavne
 tam pa nas pozdravijo francoski
 častniki, seveda Nemci, lepo vidi
 nekdo k mojim, jaz pa iz previdnosti
 poje potiskam, kajti nisem bil nikoli
 bil kiberni kot francoske progle.
 Tako sem vedel proučeval položaj
 in opazoval premikanje francoskih vojakov
 čaka pa nisem hotel priti.
 Jaz sem gledal kje so Angličani s svojimi
 tanki, kakšen vodni svet in tje, naradnje
 prestavim omembe tankov redovito
 vedel sem spreda naprej ali nazaj.
 Nekaj se nekaj časa, nato pa se
 je voziti po cesti v Flers.
 Jaz sem šel mes proti mi sem se jim
 predstavil seveda, jim me Angličani pogleda
 naperi top name, da bi mi ne ušel,

Dnevniški zapis ob predaji Stanka Zarnika Angležem
(arhiv Marte Zarnik)

Angleški ujetnik

Ko smo 17. 8. prišli v Flers, tudi Angleži niso več streljali. Postavili so nas kot prednjo stražo v cestne jarke v mestu. Ni nam bilo treba dolgo čakati, kmalu so bili Angleži v mestu (predmestju). Najprej so se skorajžili Francozi, kateri so nadomestovali angleško pešadijo. Kmalu smo jo po-brisali od ceste stran. Pri tem smo izgubili nekaj tovarišev. Ko smo prišli na komando, smo jih šli takoj nazaj iskat in smo jih našli. Dopoldne pa so Angleži ravno dobro naravnali topove na prava mesta. Tisti čas smo šli mi z nekim oficirjem v izvidnico. Oficir je bil šele poročnik in je bil željan dobiti višji čin in odlikovanje. Zato nas je lepo vodil proti Angležem, tako da smo bili že v nevarnosti, da nas naše granate ne pobijejo. Ko smo tako prodirali proti Angležem, nas naenkrat pozdravijo krasni rafali izvidniških tankov, mi pa, ne bodimo leni, jo hitro pobrišemo nazaj, od koder smo prišli. Tako smo prileteli skoraj do ceste (glavne), tam pa nas pozdravijo Francozi z brzostrelkami. Nemci lepo v dir čez cesto k svojim, jaz pa iz previdnosti raje počakam, kajti nisem bil siguren, če bom hitrejši kot francoske krogle.

Tako sem sedaj proučeval položaj in opazoval premikanje Francozov, v francoske roke pa nisem hotel priti. Jaz sem gledal, kje so Angleži s svojimi tanki. Čakam, hodim sem in tja, nazadnje zaslišim brnenje tankov. Nisem vedel, kam gredo, naprej ali nazaj. Čakam še nekaj časa, nato začnejo voziti po cesti v Flers. Jaz sem jim šel nasproti in sem se jim predstavil. Čim me Anglež zagleda, naperi top name, da bi mu ne ušel, drugi Anglež pa skoči k meni in mi odvzame orožje. Takoj mi pove, kam naj grem. Seveda sem ga takoj ubogal in stopil v precej hitrem koraku naprej. Sprejmejo nas angleški kapetan in šofer ter nekaj Francozov. Tam so me poskušali izpraševati, toda jim je šlo preslabo, ker so znali predobro nemški, jaz pa isto tako predobro francoski. Ker sem se jim smejal in povedal, da sem Jugoslovan, so me kmalu pustili, da sem se lahko usedel na tla. Tisti čas pa

je bil ujet tudi Nemeč, ki je bil strašno užaljen zaradi tega in je bil ves bled. Tega so malo bolj z veseljem zasliševali in strašili, da je moral letati in Francozi so mu žugali. Potem oni nehajo in nas posadijo vse skupaj.


Kar naenkrat prihrumijo mine kot vihar k nam (nemške) in malo je manjkalo, da nismo plačali tega pobega s smrtjo. Nemci so nas opazili in so nas začeli obsipavati z minami. Takoj za prvo nam pošljejo še eno lepo zbirko min prav v bližino. Sedaj pa je bilo Angležem zadosti. Spodijo nas v avto, s katerim jo prav po angleško odkurimo z bojišča.

Vozili smo se kakih 15 km in ves čas smo srečavali tanke, pa nikake pešadije. Za tem naredimo majhno postajo. Takrat sem pa videl štiri nemške avione. Nato se peljemo naprej in nas kmalu zapeljejo v tako zaželeno žico. Tam nam takoj preobrnejo žepe in, hvala Bogu, znebili smo se nevarnih nožev in podobnega. Nato nas še zaslišijo. Ko je bilo to končano, nam prinesejo vsakemu keksov in konzerve ter vode, tako da smo se kar najedli. Potem smo počasi pospali.

Zjutraj so nas odpeljali naprej in nas zapeljali v večji lager (bilo je 18. 8.). Tam so nas že delili po narodnosti in nam zopet dali jesti. Popoldne sem prišel skupaj z Grižlarjevim Nandetom (Ferdinandom Lahom iz Suhadol). Kako sva bila presenečena! Zvečer smo se peljali naprej, tako da smo bili do trde noči v Bayeuxu blizu morja. Tam je bil velik lager. Pošteli so nas in nam dali zopet nekaj jesti. Spali smo bolj malo, ni bilo ravno najlepše. Drugo jutro oziroma dopoldne so spraševali po Jugoslovanih, ker so rabili tri za oficirsko kuhinjo. Javili smo se trije: jaz, Nande in nek Štajerec. Takoj smo odšli na delo. Dali so mi stare hlače, tako da sem bil že kos Angleža. Dela smo se takoj navadili. Tisti večer smo še spali v taborišču, drugi pa nič več. Postavili smo si šotor in si dobro uredili. Glavna težava je bila, ker je bilo preveč hrane in smo morali veliko dobrega pojesti, zato sem zbolel. Bil sem pa odločen in sem jedel kar naprej, čeprav malo zmanjšano, in sem zmagal, po treh dneh sem bil zopet normalen. Tako je potem delo

potekalo kar v redu naprej. Angleži so bili kar zadovoljni z nami, mi pa še bolj z Angleži, v glavnem pa z dobro hrano.

V tem času so pripeljali ogromno ujetnikov. Še gospod general je bil v njih družbi. Ta čas sem pojedel precej čokolade. Sem in tja sem Angležem pral perilo. Tam sem bil okrog 14 dni, nato smo se odpeljali naprej s kompletnim taboriščem. Vozili smo se skozi Caen. Lepo, veliko mesto, toda ena tretjina je bila popolnoma razrušena, strašen pogled. Tam, kjer so divjali hudi boji, je drevje vse okleščeno, samo debla stojijo pokonci. Ko smo se vozili skozi invazijske položaje, smo videli v jamah od granat vso trdoto boja, ki je tam divjal. Tam si videl jame pri jami. Posebno strašen prizor se nam je odprl, ko smo prišli do mesta, kjer so Angleži zaprli prvi kotel dne 17. 8. Bilo je zunaj Falaisa. Tam si videl razbito, kar si hotel, strašno razdejanje, mrliči, kajti še vedno je bilo, kot je bilo uničeno. Vse to pa je kazalo, da je bilo uničeno od letalskih sil, toda ne z bombami. Ko smo se vozili dalje, nismo več videli takega razdejanja. Tu pa so že bežali Nemci,

<p style="text-align: center;">Yugoslav 2</p> <p>(1) SOLDIER'S NAME and DESCRIPTION and ATTESTATION.</p> <p>Army Number <u>208</u></p> <p>Surname (in capitals) <u>ZARNIK</u></p> <p>Christian Names (in full) <u>Stanki</u></p> <p>Date of Birth <u>28. 11. 1920</u></p> <p>Place of Birth: <u>Parish</u> In or near the town of _____ In the county of _____</p> <p>Trade on Enlistment <u>soldier</u></p> <p>Nationality of Father at birth _____ Nationality of Mother at birth _____ Religious Denomination <u>Catholic</u> Approved Society _____ Membership No. _____ Enlisted at <u>West - Ham London</u> On <u>11. 11. 1944</u></p> <p>For the— * Regular Army. * Supplementary Reserve. * Territorial Army. * Army Reserve Section D. * Strike out those inapplicable.</p> <p>For _____ years with the Colours and _____ years in the Reserve.</p> <p>Signature of Soldier <u>Stanki Zarnik</u></p> <p>Date <u>2. 11. 1944</u></p>	<p style="text-align: center;">3</p> <p style="text-align: right;">210</p> <p>DESCRIPTION ON ENLISTMENT.</p> <p>Height <u>5ft 6in</u> ft. _____ ins. Weight _____ lbs.</p> <p>Maximum Chest _____ ins. Complexion <u>normal</u></p> <p>Eyes <u>blue</u> Hair <u>dark</u></p> <p>Distinctive Marks and Minor Defects _____</p> <div style="text-align: center;">  <p>CONFIRMED TO SERVE</p> </div> <p>Found fit for _____</p> <p>Defects or History of past illness which should be enquired into if called up for Service _____</p> <p>Date _____ 19 _____</p> <p>Initials of M.O. i/c. _____</p>
---	---

Izkaznica angleškega vojnega ujetnika Stanka Zarnika (arhiv Marte Pavlič)

zato so poslopja vasi in trgi bili še celi. Bil je drugače krasen dan in je bil lep razgled.

Popoldne smo se ustavili 35 milj zapadno od Pariza. Nastanili smo se v vasi ali trgu, Glos la-Ferriere. Tam smo ostali kak teden, bili smo zunaj kraja. Sem in tja sem bil v trgu, enkrat sam, včasih pa smo šli s konzervami, da smo dobili v zameno jajca. Tam sem dobro živel, dela je bilo pa zadosti. Dobil sem cigarete od oficirjev (90 po številu), pisal sem tudi domov. Pral sem jim perilo, za kar sem dobil plačano. Angleži pri nas so bili pravi Angleži, čim so mogli, so od ujetnikov zamenjavali oziroma prodajali kekse za denar, za katerega so se zelo poganjali. Francozi, kot sem jih prepoznal tam, niso delovni ljudje, leni, in tudi vasi niso tako lepe. So pa tam veliki sadovnjaki in močne kmetije.

Čez dober teden smo se odpravili naprej proti Belgiji, par dni za tem, ko je padel Bruselj.

To je bilo najlepše potovanje po Franciji. Majhna mesta in vasi so bile zelo malo razrušene ali sploh nič. Peljali smo se skozi Amiens, Aras. Amiens je krasno mesto, čeprav je porušeno. Spali smo zunaj mesta, zjutraj smo se z avtomobili odpravili naprej proti Arasu, popoldne smo bili že v Bruslju. Naredili smo 250 milj ali 350 km. Jaz sem bil v angleški uniformi, zato me Francozi niso poznali, ko so nas sem in tja pozdravljali in nam dali tudi mošta, sicer bi bilo vedenje nasproti nam ujetnikom čisto drugačno. Vozili smo se po Bruslju, da smo si ga lahko ogledali, je zelo krasno mesto z lepimi stavbami. Ta čas je bilo polno sadja naprodaj. Za tem smo se vrnili iz mesta in smo šli 15 km južnozpadno, tam pa nismo dolgo ostali, čez par dni smo se odpeljali skozi Halle v majhno mesto Enghien in se nastanili zunaj mesta.

Delo je teklo po navadi naprej. Včasih sem šel lahko ven, tudi v mestu sem bil sam, največkrat sem šel na kmetije s konzervami, da sem dobil krompir,

jajca ali podobno. Tam smo pač najbolje živeli, za delo smo imeli tudi ujetnike. Čez 10 dni smo se preselili v samostan v mesto. Tam sem po dolgem času spal na postelji. Vsak dan smo dobili ujetnike in sem si za svoje delo izbral po enega ali dva, kolikor sem rabil. Pri nas je bil nek Nемеc kuhar in je bil isto tako zaposlen v kuhinji, bil je dobro znan v Bruslju, dobro se je sporazumel z našimi Angleži, tako da je šel nazadnje z njimi v Bruselj. Enkrat se ni takoj vrnil, ker je zamudil avto, in tako se je razvedelo. Posledice tega so bile, da je moral takoj nazaj k drugim ujetnikom. Seveda je zato prišla enaka usoda za nas. Mi bi mogoče ostali še kak čas tukaj, dolgo pa tudi ni bilo pričakovati, ker smo bili že v Belgiji. Rečeno je bilo, da bomo tu, dokler bomo še v Franciji. Mi smo odšli še isti dan, to je 28. 9., s transportom naprej v Dieppe. Vožnja je potekala prav počasi, za hrano pa so nam dali malo nemškega cvibaha (prepečenca) in malo korenja v konzervi, drugi dan pa vsakemu eno jabolko. Bili smo zaprti v vagonih. Dne 30. 9. smo se pripeljali v Dieppe. Bili smo precej lačni, toda najbolj smo bili razočarani, ker nismo šli na ladjo, temveč v drug lager, nekaj kilometrov iz mesta. Kraj je bil na nizki višini, tako da smo videli Dieppe in morje, je bil lep pogled, toda položaj ne ravno razveseljiv. Odvedli so nas v taborišče, ki je bilo, kot smo na prvi pogled videli, zelo veliko. Razdeljeno je bilo na posamezne oddelke, ki so bili zaznamovani s številkami. Bilo jih je 10. V vsakem takem ograjenem prostoru je bilo kakih 2.000–3.000 ljudi. Okrog taborišča je bil okrog 2 metra širok pas za stražo in še ena ograja (žična ovira). Na vsakem oglu je bil stolp, kjer je stražil vojak s strojnico. Taborišče je bilo preprosto rečeno eno blato, če je bilo deževje. Vreme pa je bilo tam skoraj vedno deževno, dež, sonce in zopet dež. Srečen sem bil, ko sem kuharju Angležu odnesel čisto nove čevlje, ki mi jih je prej posodil, ko sem bil v slabih škornjih. Lepo so se me prijeli in sem postal enostavno lastnik. Zato sem se kaj dobro šetal v čevljih angleškega kuharja.

Naj še omenim življenje v tem taborišču. V večini oddelkov ni bilo nobenega šotora, razen od taboriščnega vodnika, ki je bil Anglež, po činu podoficir ali narednik vodnik. Kar se tiče nas, so nekateri dobili od Angležev šotorska krila, da so si naredili šotore. Teh je bilo komaj 1 odstotek. Nekateri so imeli šotorska krila od nemške vojske, nekateri pa samo deke, tako si je vsak, kateri si je imel s čim, naredil streho nad seboj. Po navadi so si izdoblili jame (pod) in jih pokrili s prej omenjenim ali s pločevino ter zamazali luknje s prstjo. Včasih je prišla v naša stanovanja voda.

Dalje še naše delo. Glavna stvar je bila delitev hrane in čakanje na transport. Zjutraj smo vstali, ko se je naredil dan, in smo morali v stroj, da so nas poštelili, kar je trajalo precej dolgo. Nato smo dobili nekaj keksov in smo čakali južino. Bili smo razdeljeni v posamezne grupe, in sicer po narodnostih. Opoldne smo dobili nekoliko juhe, kjer je bilo vse namešano: riž, korenje, rozine. Zraven smo dobili krompir v konzervah. Bila je malo pičla hrana (polovico premalo). Zvečer smo dobili nekaj čaja, ki pa je bil nekoliko sladek, in suho hrano, katera je obstajala iz dveh zavitkov keksov, včasih 1 ½ in malo margarine, špeha in mesa. Seveda tega je bilo malo, toda toliko povem, da ravno lačen nisem bil, čeravno nisem bil sit.

V našem oddelku je bilo nekaj velikih šotorov, v teh so bili Italijani (civili). Včasih so se dogodili neljubi izgredi v slučaju dežja, ker veliko ljudi ni imelo strehe, pa so pritiskali k Italijanom. Ti jih niso pustili noter in so jih metali ven. Italijanov nisem upošteval.

Več dni sploh nismo imeli vode za umivanje, šele zadnje čase smo jo dobili, da smo se lahko umili. Vsi kuharji so bili Nemci, imeli so povsod prvenstvo.

Odhod v Anglijo

Prvi so odšli iz našega oddelka Poljaki, potem Čehi in za tem smo odšli mi v Anglijo. Ta dan se nam je zdel zelo srečen. Zgodaj zjutraj smo odšli iz taborišča v Dieppe na ladjo. V Dieppu smo bili okrog 8–10 dni. V pristanišču so nas naložili na majhne ladjice na nafto. Vožnja od Dieppa do Newhavna je trajala 6 ur. Morje je naše ladjice pošteno premetavalo, tako da so v večini bruhalo, jaz takrat nisem. Dobili smo nekaj hrane. Spotoma so nas obiskali nemški lovci, toda mi smo se jih ubranili in smo brez vsake nezgode pripluli v Newhaven. Prišli smo tja ravno zvečer in so nas takoj zmetali v vagone, seveda ne živinske, temveč so bili tapecirani. Vozili smo se kake 4 ure, ali še ne, in smo prispeli v taborišče, katero ni bilo posebno veliko. Tu so nam dali prvokrat kuhano jed in bel kruh. Za spanje so nam odkazali šotore. Tu smo ostali 3 dni, v tem času smo prejeli samo mrzlo hrano in čaj, namreč kruh in kolač vsak dan (ene vrste potico), tako da je bilo skoraj zadosti. Tam so nas potem vse očistili in nam pobrali, kar smo še imeli civilnega. Obdržali smo nek listek, kateri nam ni nič koristil. Tam so mi pobrali vse slovarje, dnevnik, mašno knjigo in kar sem takega imel. Dobil sem oznako O. H. M. S. s številko 117765. Moja prava ujetniška številka pa je bila 247459, taborišče 183.

Tretji dan so nas zvečer odpravili naprej, in sicer nas pred London 68 km daleč, druge pa na Škotsko. V tem taborišču smo dobili slamarico in 3 deke. Zopet je bilo taborišče v blatu, žica, toda dobra lastnost: vode je bilo zadosti (bili so tudi tuši). Tam smo potem samo lenarili, spali smo po 12–14 ur na dan. Hrana je bila precej dobra in tudi mastna.

Naj navedem hrano. Zjutraj ob pol 7. uri je bil zajtrk, in sicer kava, malo sladka, včasih nič, ali pa čaj, zraven pa 2 malici belega kruha, ki je bil pomazan z margarino in marmelado. Včasih pa en kos kruha in mlečna juha (riž). Opoldne je bila mešana juha, precej mesa notri, da je bilo precej in tudi mastno. Vsak tretji dan pa je bil zmečkan krompir z zosom

(golažem). Zvečer smo dobili mlečno juho, včasih riževo s češpljami ali rozinami, včasih pa močnato in kos kruha, pomazanega s sirom. Juhe je bilo pozneje po 1 liter vsakokrat. V začetku smo dobili manj. Včasih je bil dodatek, da smo dobili več kruha, 1–2 malici. Vsak teden je bil še priboljšek, 1 kos kruha in en majhen kos potice, po 1 ali 2 boba, včasih iz mesa, drugikrat prave bobe. Tako je bilo, da lačni nismo bili, pojedli bi pa še več, ker je bilo dobro. Parkrat smo morali delati, drugače nam pa ni bilo treba hoditi v London delat, kot so hodili Nemci, isto tako nam ni bilo treba sprejeti cigaret. Včasih smo dobili puding tudi opoldne. Milo smo dobivali vsak teden, da smo ga imeli kar zadosti. Prali smo tudi. Velikokrat smo morali ostati na prostoru, kjer so nas šteli po celo dopoldne. Sčasoma smo si preganjali čas s kartami ali podobnim, kar je kateri vedel. Vsak dan so nas dvakrat šteli, zjutraj in zvečer. To je včasih trajalo precej dolgo.

V tem taborišču smo bili 6–7 tednov. Tukaj sem se zredil. Vodila se je živahna kupčija, menjava cigaret za kruh. Vsak večer smo imeli obisk V1. Včasih je padla precej blizu. Čez dobrih 15 dni so skoraj prenehali z obstreljevanjem z V1 in so začeli z V2. V prvih slučajih smo imeli vtis, da preizkušajo kake protiletalske topove, take eksplozije so bile v zraku v višini kakih 3.000–4.000 metrov ali še več. V tej višini je eksplodirala zadnja raketa in je pognala ogromno bombo na London. Ta bomba je merila 9 metrov v dolžino, eksploziva pa je imela 1000 kg. Imela je ogromne aparate v notranjosti in kotle. Ta bomba je šla v višino 20.000 metrov. Večkrat je padla blizu nas. Imela je precej velik učinek, povzročila hud zračni pritisk. Enkrat smo jo videli 800 m od nas. Nastal je tak plamen kot velika mestna stavba. Priletela je kakih 3–4-krat na dan.

Srečanje s Titovimi odposlanci

Ta čas so večkrat prišli Titovi odposlanci in nam predavali o vsem tem in o položaju v domovini. Prišel je tudi kraljevi minister ter nam povedal

svoje. Za premisliti je bilo precej, ker nisi vedel, kako je prav. Sam sem dobro premislil v vesti pred Bogom in zaradi staršev. Ker nisem našel nasprotnega razloga, sem 21. 11. 1944 podpisal pristop k jugoslovanski Narodnoosvobodilni vojski.



Stanko Zarnik v vojaški uniformi, v kakršnih so poslali vojake iz Anglije v Jugoslavijo. (Arhiv Marte Pavlič)

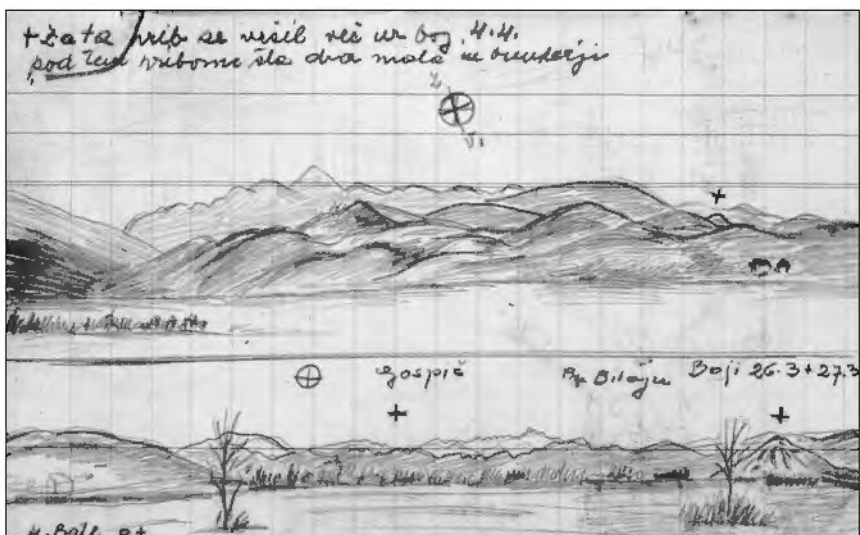
Počasi je prišel čas, ko smo se pripravili za vrnitev v domovino. Sprejeli smo obleko, ravno 1. decembra, in so nas odpeljali v obmorsko mesto Leigh-on-Sea, blizu velikega mesta Southend-on-Sea. Najbolj težavno je bilo, ko nismo en teden prejeli denarja in si nismo mogli prav nič privoščiti, ko bi si nasprotno lahko. Hrano smo imeli zelo dobro, izvrstno. Čez 1 teden smo dobili plačo, toda kmalu smo morali oditi iz tega kraja. Bilo je precej lepo mesto, stavbe so bile lepe in značilne za angleške bogataše. Zelo okusno so bile opremljene ter zelo slikovite. Včasih je prišlo do tepeža med nami in Nemci. Ko smo se vozili skozi predmestje Londona, smo videli, da je precej porušen. Od Londona pa do Leigh-on-Sea smo se vozili 1 uro in 30 minut. Bili smo sedaj v češkem taboru, oni so bili komandanti. Imeli pa smo svojo kuhinjo. Tu smo se sešli z našimi tovariši iz Škotske. V taborišču sem oddal Angležem 40 mark, 120 bel-

gijskih frankov, 10 goldinarjev, 25 francoskih frankov. To mesto je bilo precej staro, hiše slikovite in ne prav visoke. Ko smo bili še v Londonu, naj omenim gosto meglo, ki je včasih nastopila v tem mestu. Tako gosta, da nismo videli pri belem dnevu brati. V tem mestu smo vsako dopoldne vežbali po eno uro. Toda ni bilo dolgo tako. 10. 12. pride povelje in smo se ob 10. uri zvečer odpeljali z vlakom v Liverpool. Obenem smo dobili vsak 3 funte.

Dolgo potovanje v domovino

V Liverpoolu smo se 11. 12. 1944 ob 6. uri zjutraj vkrcali na ladjo, ki je bila precej velika, okrog 180–200 metrov, na 1 dimnik. Nas je bilo 8.000 ljudi z osebjem. V Liverpoolu je zelo veliko пристanišče. Tam smo potem čakali kakih 5 ali še več dni. 16. 12. ob 10. uri smo odpluli. Dobili smo železno racionirano čokolado, lučko za primer nesreče in kinin. Čokolado smo morali potem oddati. Prvi dan vožnje je bilo morje zelo mirno in se ladja ni zibala. Drugi dan pa se je začela ladja zelo zibati in dobili smo skoraj vsi morsko bolezen. Drugi in tretji dan smo se vozili skozi Biskajski zaliv in je bilo zelo nemirno morje. Tretji dan proti večeru sem postal boljši. Navadil sem se na zibanje in sem začel zopet jesti. Valovi so bili ogromni, do 50 metrov dolgi in več metrov visoki, kot cele hiše. 19. 12. ob 8. uri zjutraj je bila še noč, ob 9.45–10. ure je vstajalo sonce. V Leigh-on-Sea je bilo ob 8. uri že svetlo. Toda zvečer ob 7.30 je bilo na ladji še malo svetlo, kot v Leigh-on-Sea ob 5.30. Vsak dan postaja gorkeje. 20. 12. krasno sončno vreme, jasno, brez vetra, mirno in plavo morje. Noči so bile krasne in lepe, polno zvezd. Posebno zjutraj ob 7. uri sem videl pri 2 zvezdah tako močen sijaj, da je bil odsev v morju kot od Lune.

Tovariš Stanko Pahič nam je predaval o lepoti slovenskega jezika in besed ter o iztrebljanju nemških besed iz njega.



Skica hribovja, ki jo je narisal Stanko Zarnik, kjer so 26. 3. 1945 potekali hudi boji, ki se jih je tudi on udeležil. (Arhiv Marte Pavlič)

Naša ladja je bila težka 20.000 b. r. ton, široka 22–23 m in dolga okrog 190 m. Noč na morju je bila krasna. 21. 12. smo se zasukali proti vzhodu. Zjutraj ob svitu smo zagledali obalo Afrike in Španije. Nepozaben pogled je bil pol ure pred sončnim vzhodom, čudovita zarja, plavo morje, rumeno ognjena zarja, prelivajoča se v rumeno in naprej v sinjo modrino neba. Čez dan gorko, krasno vreme, sijajni občutki. Ob pol enih popoldne smo dospeli do Gibraltarja. Je polotok, hrib do 300 m, skala, skoraj navpično iz morja, resnično nezavzetna trdnjava. Na afriški strani še bolj špičaste planine, čeprav ne tako visoke. Ožino bi presodil 18 km. Videl sem delfina, rjava riba, do 2 m dolga. Španska stran je deloma peščena, deloma obraščena. Ime ladje Scythija. Plove popolnoma mirno.

22. 12. oblačno, plujemo pri afriški obali, malo valov. Isto 23. 12. Naslednji dan smo se pripeljali ob 8. uri zjutraj v пристanišče Neapelj. Sončni

vzhod ob 7.10. Zelo lepo mesto pod vznožjem Vezuva, videl sem tudi Vezuv. Bilo je malo hladneje. 25. 12. ob 9. uri smo se izkrcali in smo se napotili proti kolodvoru. Prav nič nismo mogli praznovati božiča. Bilo je lepo mesto, toda sedaj je razrušeno in precej vse zanemarjeno. Pogled na ljudi slabo zadovoljiv, vse je južnjaško. Prodajalci drobnarij silijo v te in so nemarni. Snažilci čevljev so kar na pločnikih. Kar je zelo lepo, vidiš palme, ciprese in južno drevje. Popoldne smo se odpeljali naprej. Vozili smo se skozi pomarančne vrtove, oljčne gaje, posebno veliko oljk je zunaj vasi. Oljka je zelo skrivljeno drevo, pri enih so veje obešene navzdol in se vidi polno korenin, ki molijo iz zemlje. Vlaku je bil električen (lokomotiva). 26. 12. zjutraj je bila slana in sonce. Se še vozimo. Zamenjali smo konzerve za vino. Kmalu se je začela vesela slovenska pesem. Tu je vse obdelano, ni gozda. Vozimo se skozi mesto Acquaviva delle Fonti, Gioia. Povsod lepi oljčni gaji. V Gioii smo zavili na drugo progo. 26. 12. popoldne smo prišli na mesto. Taborišče se nahaja med 2 vasema, narazen 5 km. Tam so nas nastanili po zidanih stavbah (zanemarjenih). Dobili smo slamarice, ker tam je bil cement. Hrana je bila še precej dobra. Takoj 27. 12. so nas začeli popisovati. Osebni podatki, kraj, srez, kdaj si šel v nemško vojsko, kdaj si bil ujet. Dalje so imeli govor, v katerem so nam pokazali OF in vse delovanje in kako se moramo obnašati. Posebno so poudarjali, da se v naši vojski ne kolne in ne pije čez mero in da tako ravnajo ter o velikem tovarštvu. Začeli so nam brati to in ono, da so nas bolje vpoznali z vsem. Tu smo malo vežbali, proste vaje. Sv. Silvestra so malo proslavili. 1. 1. 45. Lepo vreme in malo mrzlo. Večkrat sem menjal cigarete za fige in jabolka. 2. 1. je padlo malo snega. Dobili smo nekaj cigaret (40 kom.). Menjavanje za fige je bilo prepovedano, toda menjali smo vkljub temu, ker so bile fige dobre. Eni pa so raje dobili vino, pozneje se je lahko kupilo. Vino je bilo rdeče, ni bilo pa posebno dobro.

4. 1. smo se odpeljali ob 6. uri zjutraj v Bari, in sicer z avtomobili (60 km). Ob 12. uri smo se odpeljali z ladjo Ljubljana, ki je bila težka 980 ton. Mirno smo se vozili do večera. Ob 4. uri popoldne smo pristali v mestu Manfredonia. Tam je bil krasen večer. 5. 1. ob 2.–3. uri smo se odpeljali naprej, morje je bilo malo razburkano, a ravno bolan nisem bil. Popoldne smo se peljali mimo otokov Palagruža, Sušac, Vis je bil malo dlje. Na Hvaru sem videl mesto Hvar.

Ob 7. uri zvečer 5. 1. smo prišli v Split. Krasen pogled je bil ponoči na njega. Split je še dosti lepo mesto, toda je razrušeno. Posebno za živila je bilo zelo težko, skoraj lakota, vino je bilo po 800 (din) kun, solata v gostilni, en mali krožnik 200 kun. En kos mila 800–1.000 kun. Smo v šoli. 7. 1. smo začeli malo vežbati. 8. 1. je bil v Splitu koncert slovenskih pesmi, katerega smo šli gledat. Peli so naši fantje iz Slovenskega primorja. Krasne pesmi. Kaj takega še nisem slišal. Ves prevzet. 10. 1. dal za naše ranjence 20 cigaret. Bil na partizanski umetniški razstavi. Nekaj dobrih slik in kipov.

11. 1. dobil puško št. P 5048.

14. 1. bili pri sv. maši, po skoraj 4 letih zopet slišal slovensko pridigo. Blagoslov škofa Splita nam Slovencem. Bilo je zelo lepo. Od Dalmatincev slišimo zabavljice, da smo ponosni in prevzetni. Seveda, mi se zavedamo, da smo bolj kulturni. Vsako dopoldne smo vežbali, popoldne pa je bil politični pouk. 21. 1. smo bili zopet pri sv. maši in pridigi in smo lepo peli.

22. 1. peli kot še nikoli. Skozi Split pojemo kot slavčki, ljudje postajajo, nas gledajo skozi okna. Sem in tja še pomagam v pisarni.

26. 1. 1945 ob 6. uri smo zopet odšli na ladjo in se ob 7. uri odpeljali naprej, vozili smo se cel dan do pol 5-ih popoldne. Ladja se je zibala in sem bil malo bolan. Pripeljali smo se v Zadar. Je zelo veliko пристanišče. Tam smo videli veliko angleških ladij. Zadar je strašno razrušen.

27. 1. smo tam spali. Zjutraj smo šli naprej 12 km in prišli v vas Sukošan, precej velika vas, toda revna. Številka moje puške AD 239. Domačini nas občudujejo in se izražajo, da take vojske še niso videli, kot smo mi. Veliko zato, ker lepo zapojemo, zjutraj imamo izobešanje zastave, zvečer pa snemanje. Tukaj skoraj ne najdeš stranišča. Ljudje so revni, pri morju imajo še nekaj njiv, da zasadijo koruzo, in tudi nekaj trte, ki tam uspeva, dalje nekaj fig, mandeljnov ter zelenjavo. Redijo osle in ovce, drugega ne morejo, ker je samo kamenje.

3. 2. smo odšli naprej proti Biogradu, kjer smo južinali, nadaljevali marš ter prišli po 32 km marša ob pol 7. uri zvečer v malo vas pred Benkovcem. Nosili smo še polne vreče s perilom s seboj in je bilo precej težko. Tu ostali do 4. 2. Ta vas je zelo revna, majhne kamnite hiše, kjer so spali v eni sobi, oziroma ni bila ravno soba, skupaj z oslom in s kokošmi. Ljudje nimajo ne peči ne štedilnika. Sem in tja so tudi malo boljše stavbe. 6. 2. smo se preselili 12 km dalje v vas Pristeg. Tam so bile lepše hiše, tako da je bila vidna sprememba. Vas, kjer smo bili prej, se je imenovala Donje Miranje. Tam sem bil pri orožarju v službi, in sicer pomočnik. Bila je boljša hrana. 9. 2. smo zjutraj krenili naprej od Pristega, ob 10. uri dopoldne smo šli skozi Benkovac, tam malo počili in šli naprej. Ponoči smo prišli še 2 km naprej od Zemunika v vas Smrdelje. 10. 2. ob 10. uri dopoldne šli zopet naprej in smo prišli ob dveh popoldne na novo postojanko v vas Polica. Tu je precej nizko, močvirna zemlja, voda je nevarna, da se naležeš malarije. Od tam do mesta Nina je 7–8 km, do obale 14 km (v Zadru). 14. 2. so šle čete na položaje. Stalno se sliši brnenje avionov nad otokom Pagom in bombardiranje. 26. 2. se je ponesrečil napad na Pag (naš), ki ga je izvedla dalmatinska edinica. Imeli smo dokaj lepo vreme, dela vedno dovolj. 3. 3. smo priredili precej lepo prireditev, kajti naši fantje so bili zmožni. Deklamirali pesmi in majhna igra, lepo peli. Ta dan so prekrstili NOV Jugoslavije v jugoslovansko armado. Strašno grda navada pri teh



Izkaznica Stanka Zarnika, vojaka Jugoslovanske armade (arhiv Marte Pavlič)

domačinih, da vse kolne Boga, moški, žene in otroci. 10. 3. sem bil v Polšniku, kjer je bil štab brigade. Cveteli so že mandeljni. 14. 3. prejel angleško puško št. 7706257. 18. 3. smo odšli iz Poljice skozi vas Polšnik ter še kakih 15 km naprej v neko vas ob jezeru. Sedaj smo pod Velebitom. Videli smo trto, sem in tja rodne njive, sicer pa ogromno kamenja. To jezero se imenuje Novigradsko more. Ob njem, kjer smo se izkrcali, je vas Maslenice. Od tam smo šli še 5 km v hrib. Tu smo konje oddali nazaj domačinom. 19. 3. so odšli naši že naprej čez Velebit peš, mi pa smo še

čakali na avto. 20. 3. popoldne ob 2. uri smo se odpeljali proti Velebitu. Velike serpentine smo morali prevoziti. Diven pogled, ko smo se pripeljali na vrh. Sem in tja smo še videli sneg in čim dalje smo se vozili, več snega je bilo. Ko smo se vozili že navzdol, je bila samo cesta kopna in tudi mrzleje je bilo. Ko smo se pripeljali v dolino, smo se kar prijetno oddahnili, kajti vožnja po strmih serpentinah nad prepadi nam ni kar nič prijala. Na tej strani Velebita je bila drugačna slika, Velebit obraščen in v dolini precej boljše hiše, toda ogromno porušenih, večina. Tudi bolj rodovitne njive so tu, smo bili pač v Liki. Ponoči je bilo malo mrzlo spati, pa je že šlo, ker sem in tja je bilo še nekaj snega.

Začele so se že praske z ustaši. Do 26. 3. je bilo zame kar enolično delo. 26. 3. ob 7. uri zjutraj je začel naš bataljon napad na postojanke 10 km pred Gospićem. Vodili so se zelo trdi boji, vendar naši so pognali proti večeru ustaše 8 km nazaj, in sicer iz bunkerjev. Ustaši so bili precej zagrizeni borci in so z zavihanimi rokavi klicali Slovence na korajžo. Naš bataljon je imel veliko izgub. 27. 3. so bili naši zamenjani. Jaz sem bil cel ta čas v vasi Medak. Iz Medka smo se preselili 28. 3. v Počitelj pod Velebit. Tam je bilo ogromno dela. 1. 4. je bila velika noč, toda za nas ne. Spim kar na prostem, na deskah. Tu so slabe kočice. 3. 4. smo se preselili skozi Počitelj, Lički Čitluk, Divoselo v Veliki Kraj. Povsod vse požgano. 4. 4. dež. V dežju in snegu se je začel napad na Gospić, kateri je dobro uspel, ker so pomagali s tanki. V bojih pri Bilaju pred Gospićem je padlo 9 naših, 40 je pa bilo ranjenih. 4. 4. so potem porinili ustaše daleč nazaj iz Gospića ter jih stalno potiskali, sedaj so imenitno bežali. Jaz sem ostal skoraj sam v Počitelju do 6. 4., ker nisem mogel dobiti vozov, da bi pripeljal ostalo za njimi. Šele ta dan smo se odpravili proti Brušanam, kjer so bili že naši. Vas Brušane je že imela vse drugačno podobo, bolj snažno, lepše hiše in ljudje tu so že vse drugačni kot prej. Vas je bila po večini ustaška. To je bilo videti, ker so bile cele hiše, toda domačini so nas takoj vzljubili in nas hvalili kot pošteno

in snažno vojsko. 9. 4. smo odšli zopet naprej v Gospić, oziroma 1 km pred njega. Jaz določen za municijo in hrano. Tam smo bili do 11. 4., ko smo se odpravili na daljni pohod, in sicer v Slovenijo. 11. 4. od pol 8-ih zjutraj pa do večera smo naredili 40 km. Korakali smo skozi Gospić, Lički Osik, Perušić do 8 km pred Otočcem, kjer smo se ustavili in prenočili. 12. 4. smo šli ob isti uri zjutraj naprej skozi Otočac in Kompolje, naredili 23 km. Zelo velik promet je bil po cestah. Avtomobili so vozili na fronto in nazaj. Zelo gorko vreme. 13. 4. ob pol 9. uri smo krenili zopet dalje skozi Brinje, Križpolje do Jezeranov. Naredili smo 21 km. Tu smo obstali in smo počivali še 14. 4. 15. 4. smo odšli skozi Veliko Kapelo po serpentinah (gorovje), hrib, klanec, dolg kakih 9–10 km, skozi Josipdol do Ogulina, naredili smo 34 km. Pred Josipdolom smo videli grad na strmem hribu, vas se je imenovala Modruš. Krasen pogled. Bil je na levi strani. Tu je bilo že vse zeleno in drevje v cvetju, lepa pomlad. Ogulin je precej lepo, toda majhno mesto, bilo je v zastavah. Posebnost, ki smo jo videli, je bila ta, da je že vozil vlak. 16. 4. smo krenili dalje, še dopoldne smo prišli do vode Dobre in Ribnika, kjer se zlivata skupaj. Do večera smo prišli do Kolpe v Vinici in smo se z brodom prepeljali, potem smo šli nazaj v Vinico kak dober kilometer. Ta dan smo naredili okrog 33 km. 17. 4. smo zopet ob 7. uri krenili naprej in smo bili ob 1. uri popoldne že v Črnomlju. Ljudje so nam napravili zelo svečan sprejem in se izrazili, da nas težko pričakujejo. Popoldne smo šli še 11 km naprej v Semič, kjer smo ostali. Tu so nas težko pričakovali zaradi njihovih borcev, da jim pomagamo. Tu so hribčki, polni trte. Ta dan smo napravili kakih 26 km. Drugi dan, 18. 4., so šli naši že na položaje, da so ustavili prodiranje Nemcev in belogardistev. Stari partizani popuščajo.

Na slovenski zemlji

19. 4. 1946 sem šel v Črmošnjice, kjer so našo dobro brigado razformirali in jo dodelili drugim brigadam. To je bil žalosten dan za nas, ki smo do

sedaj veskozi dobro skupaj držali in smo se tudi dobro obnesli povsod, povrh tega smo bili sami mladi, dobri in disciplinirani vojaki.

20. 4. smo šli na stan 18. divizije, kjer so nas razporedili k osmi brigadi. Tisti dan smo potem prišli čez hribe nazaj v Črmošnjice. Zvečer so nas odpeljali skozi Semič, Črnomelj do Vinice in od tukaj dalje do Knežje Lipe. Tam smo 21. 4. nočili in zjutraj 21. 4. smo šli zopet naprej, korakali cel dan in celo noč. 22. 4. smo prišli nazaj. Vse hribe smo obšli. Dopoldne je snežilo in deževalo, mi smo bili na položajih. Okrog poldne smo naredili kake 3 km ter zasedli vas Moravo, v kateri so bili še ponoči četniki. Tam smo bili še 24. 4. Šele 25. 4. so začeli Nemci in četniki od Kočevske Reke sem napadati. Mi smo držali položaje do 26. 4. zjutraj. Dopoldne smo se umaknili kakih 8 km in smo prešli zopet v akcijo. 27. 4. zjutraj smo se morali umakniti, kajti bila je premoč. Opoldne so pa bili zopet za nami ter nas gonijo, proti večeru so nas poskušali obkoliti, pa smo jim ušli in šli do Banja Loke. 28. 4. zjutraj smo zasedli položaje južno od vasi, tam smo bili

5) Datum rođenja	24. nov 1920	
7) Mesto rođenja	Lukadola kote, Kavarnišk Ljubljana 2, Slovenija	
8) Vojni okrug	Ljubljana 2	
9) Vojni očešč. okruga (grada, reona)	Kavarnik	
10) Narodnost	Slovenec	
11) Koje jezike govori	Slovenski, nemški	
11) Škole u građanstvu	Dr. ov. št.	
13) Zanimanje	Lovinar - aviator	
14) Znanja važna za oružanu silu		
RANKA VOJNE SLUŽBA		
16) U kojoj vojsci i koliko	u J.A. H. mes u inženjerski 30.3.1948- 17.8.1944	
17) Rod vojne pos.		
18) Čin vojne		
19) Specijalnost		
20) Vistina	21) Težina	22) Obim
169 cm	63 kg	74/85 cm
23) Sposobnost	Sposoben	

Podatki iz vojaške izkaznice Stanka Zarnika (arhiv Marte Pavlič)

cel dan na položajih. 29. 4. smo odšli proti večeru naprej in smo zasedli položaje nekoliko zadaj. Tam ostali do 30. 4. zvečer. 30. 4. zvečer smo odšli po temni in blatni poti naprej, prišli na glavno cesto ter prišli v Banja Loko, naredili 19 km, potem še ponoči šli naprej na Brod ob Kolpi, kamor smo prišli zjutraj. Iz Broda smo šli naprej za Kolpo do vasi, oddaljene 6–7 km. Od tam so nas peljali z avtom skozi Čabar v Prezid. Od Prezida korakamo v dežju naprej (8 km) do Loške doline, in sicer v vas Podgoro. Tam smo ostali do 2. 4. opoldne. Takrat smo odšli nazaj v Prezid in tam smo zavili na levo po ozki dolini skozi gozdove. Ponoči smo prišli v Podpresko, tam ostali 5 ur, nakar smo zopet odšli naprej. Ponoči je padel sneg. Počasi smo prišli na veliki Goteniški hrib. Ko smo bili na vrhu, smo obstali. Nedaleč od tod so se vodile borbe. Mi smo počakali do poznega popoldneva, nakar nam je bilo sporočeno, da gremo v napad na Gotenico. Kmalu smo se odpravili na pot po hribu navzdol. Zagledali smo Nemce, ki so se umikali z vsem, kar so imeli, po cesti proti Grčaricam. Čim so se umaknili, smo mi zasedli vas Gotenico, in sicer ob večeru. Tam smo ostali še ponoči in drugi dan do 3. ure popoldne. Ob tej uri dne 4. 4. smo odšli naprej skozi Grčarice, v majhnem naselju smo zavili desno v gozd in šli potem dolgo po serpentinah v velik hrib. Čim smo prišli s hriba v dolino, smo prišli na glavno cesto, ki pelje, kakor sem presodil, v Kočevje iz Ribniške doline oziroma iz Rakitnice. Sedaj smo zavili proti vzhodu in nato proti severu ter smo prišli ob 1. uri ponoči v majhno vas Makoše pod nizkimi hribi. V svitu smo krenili zopet dalje čez vas Lipovec v Dolenjo vas, od tod smo zavili zahodno ob Dolenji vasi pod hribe in smo šli ob robu gozda naprej proti Ribnici. Okrog poldne so se začeli Nemci umikati iz Ribnice. Parkrat so še odgovorili s tanki nazaj, ko so bili že zunaj mesta. Naša brigada je napredovala na levi strani Ribnice in prišla pod hrib severozahodno od Ribnice. Tu so nas še pozdravljali Nemci s topovi. Mi smo šli še malo naprej in malo v dolino in prišli v drugo vas in obenem smo zopet prišli na glavno cesto, ki pelje iz Ribnice. Pred večerom smo

odšli naprej in smo hodili vso noč in smo prišli 6. 5. ob 6. uri na Veliki Osolnik. Že dopoldne smo šli naprej skozi Turjak po hribu navzdol, zavili v majhno vasico na hribu desno, oddaljeno od glavne ceste pičle četrte ure. Tam smo nameravali kuhati, toda ko smo ravno posedli in malo počili, zopet povelje za naprej. Čim bližje smo bili Pijavi Gorici, so nas začeli pozdravljati topovi iz Ljubljane. V Pijavi Gorici smo zavzeli položaje, kjer smo ostali do večera. Zvečer smo se premaknili še 2 km naprej v vas, ki je bila pred nami na nizkem hribu (Št. Jurij). Tam smo ostali čez noč.

7. 5. zjutraj smo se pa napotili naprej, začel se je tako imenovani pohod na Ljubljano. Dobro so nas začeli pozdravljati iz Ljubljane. Mi smo šli skozi Škofljico, tam smo zavili na desno in šli skozi Lisičji Grad. Četrte ure od tam smo zavzeli položaje na hribu, ki je bil sosednji hrib od Orlovega. Tam so nas sprejeli Nemci in nismo mogli naprej. Ostali smo na položajih do popoldne. Spodaj, ob dolinici smo zasedli položaje. Popoldne ob 4. uri smo začeli z napadom na Orlov hrib in na tamkajšnje postojanke. Bili so zelo ogorčeni boji in je bilo zelo veliko naših ranjenih, nekaj tudi mrtvih. Do večera smo napadali, nato smo se morali umakniti, ker sosednja brigada ni držala položajev in nam nudila potrebne opore. Tu so bili sami Nemci in SS policija. Zvečer smo potem ostali na starih položajih. Zjutraj smo se malo premeščali, opoldne pa smo se umaknili na majhen počitek vzhodno od Lisičjega Grada. Tam so nas Nemci ves dan srdito obstreljevali s šrapneli, čeravno nam niso prizadejali škode, temveč so streljali malo stran v vasi, kjer so rušili hiše. Tu smo se 8. 5. zopet lahko malo očistili in umili. Tam smo ostali blizu proge, ko pride ven iz tunela.

Tisti večer smo zvedeli, da morajo to noč Nemci prenehati z odporom. Mi po večini skoraj nismo verjeli. Noč je potekala povsem mirno, nekako do desete ure so še obstreljevali s topovi, potem pa so odnehali. Ko smo se zjutraj prebudili, je bila resnica, tako zaželeni konec vojne je prišel.

Svobodna Ljubljana

Takoj smo se odpravili na pot v Ljubljano, katero smo kmalu v jutranjih urah nastopili. Ob 11. uri dopoldne smo bili že v Ljubljani. Ljubljančani so nas lepo sprejeli in so nam pripravili veliko dobrot. Krasni občutki, kako lep navdušen sprejem, koliko so nam dali cigaret. Južina na grajskem hribu. Kakšno veselje, ko je končana vojna. To popoldne, to je 9. 5., smo odšli v St. Peter /šentpetersko/ kasarno. 11. 5. in 12. 5. sem bil na straži na aerodromu. Priletel je prvi avion. Potem se je začelo kasarniško življenje. Jaz sem prišel v četno pisarno. Tam sem ostal do 17. 5., nato sem bil prestavljen k brigadnemu orožarju. 22. 5. smo morali oditi iz Ljubljane v Preddvor, jaz sem se v večini vozil. Bila je stroga pripravljenost. Tam sem imel zelo veliko dela. Od tam sem šel enkrat v Kamnik zaradi orožja. Tam so me obiskali ata (24. 5.). Toda zopet smo morali oditi naprej, in to 25. 5. Bil sem tudi na Jezerskem. Odpeljali smo se z avtomobilom skozi Kamnik, čez Črnivec, na katerem je za las manjkalo, da se nismo prevrnili v graben, je zelo dobro kazalo, toda v zadnjem trenutku se je ujel avto na robu in obstal. Tako smo bili rešeni. V noči s 25. 5. na 26. 5. smo prenočili v Gornjem Gradu. Tam smo ostali še 26. 5. čez noč, zjutraj smo odšli naprej v trg Ljubno. Tam se je vršila razdelitev 8. brigade. Tam smo ostali nekaj dni, en teden. Ostal sem še pri orožarju. 3. 6. smo odšli naprej skozi Mozirje v Šmartno ob Paki, kjer smo prenočili. Tam sem se v hribih najedel češenj. Zjutraj 4. 6. smo se naložili na vlak in se odpeljali skozi Žalec in Celje v Litijo. Od takrat naprej smo dobivali celo kruh. Potovanje iz Savinjske doline v Litijo je bilo zelo krasno. 6. 6. popoldne smo se odpeljali naprej v Radeče pri Zidanem Mostu. Radeče je malo porušeno majhno mesto. Tam smo ostali samo 6 dni. 12. 6. smo zopet odšli naprej skozi Sevnico v Št. Rupert na Dolenjsko, kamor smo prišli proti jutru. Pokrajina je tukaj zelo lepa. 16. 6. smo odšli z vlakom nazaj v Sevnico in prišli 17. 6. zjutraj ob 6. uri v Celje. Naložili so nas na postaji Mokronog-

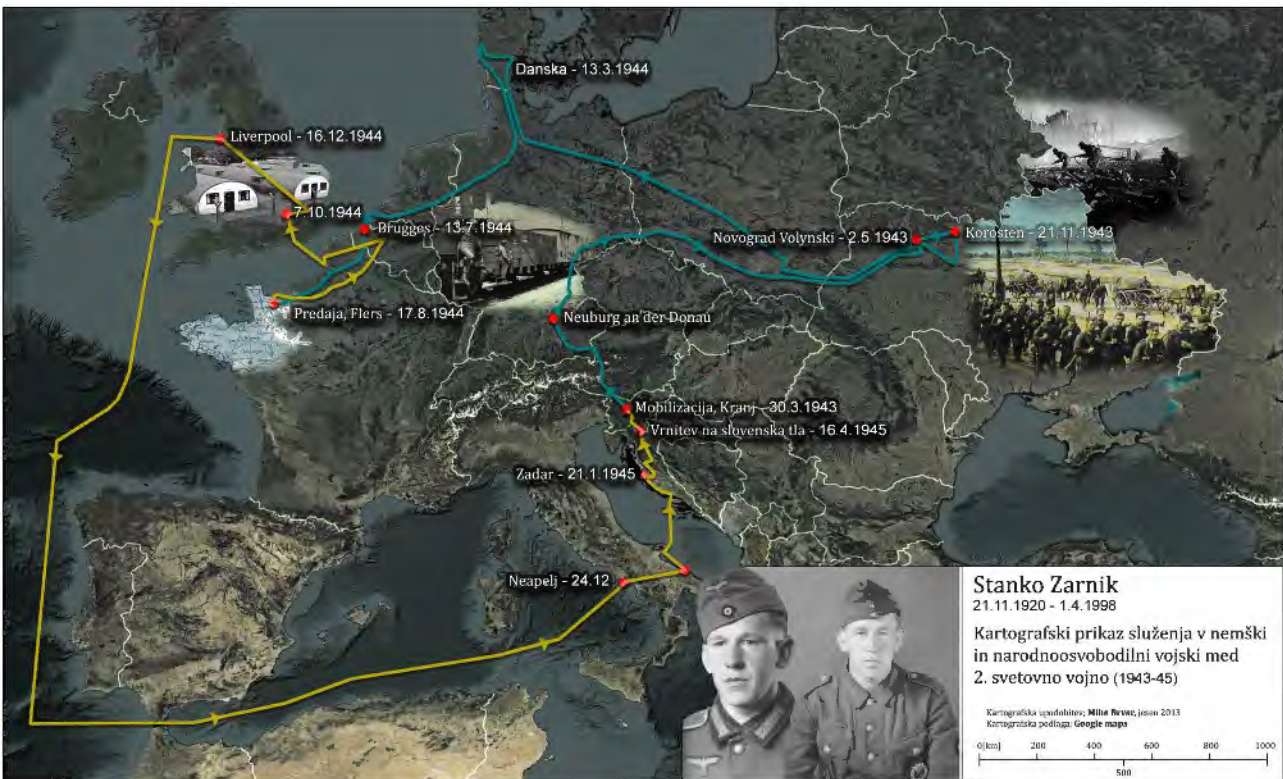
Bistrica, vozili smo se skozi Tržišče, Jelovec, Sevnico in Radeče v Zidani Most, ob 6. uri smo prišli v Celje. Pred Sevnico je bilo 5 tunelov. Nastalo je zelo lepo vreme. 8. 7. sem bil v Celju pri sv. maši. Ogledal sem si celjski grad oziroma njegove razvaline. Zelo krasen je razgled, do vrha stolpa vodi 147 stopnic. 22. 7. sem pisal domov, od doma sem dobil pismo 20. 6.

V Celju sem imel zelo veliko dela v pisarni. 18. 8. smo se odpeljali v Zagorje ob Savi. Tam smo ostali do 20. 8., ko smo se selili v Izlake. Vas je precej raztresena, toda trdna, to se vidi po velikih hišah sem in tja. Na obeh straneh so hribi, tudi cerkev stoji na majhnem hribčku. Ljudje, kjer smo mi stanovali, so zelo dobri. 5. 9. smo se ponoči preselili na Vransko. Tam smo potem ostali. Trg je precej lep. Posebno sadja je bilo letos veliko. Enkrat sem šel nabirat kostanj po bližnjih hribih s svojim tovarišem v pisarni in sva ga toliko nabrala, da sva ga potem cel teden jedla.

Končno doma

25. 10. mi je načelnik, ko mu je pomočnik agitacijskega odseka dejal, da grem domov, rekel, da bo sedaj konec oborožitvenega odseka.

30. 10. smo se odpeljali z Vranskega kot odpuščeni. Do železnice smo šli peš, od Št. Petra (Šempetra) do Litije pa smo se peljali z vlakom in tam so nas 31. 10. odpustili. Jaz sem se pripeljal tisti dan še v Ljubljano, naprej pa nisem mogel, ker je vlak že odpeljal. Tako sem šel domov šele drugo jutro s prvim vlakom. Dne 2. 11. sem se prijavil mobilizacijskemu delegatu v Kamniku. 6. 11. sem že prejel legitimacijo oziroma začasno prijavnico, potrjeno iz Kamnika.«



Vojaška pot Stanka Zarnika (izdelal Miha Brvar, univ. dipl. geograf)

France Zorman

SLUŽBOVAL SEM V DVEH ARMADAH

Po pripovedovanju zapisal Janez Humar



France Zorman: »V vojski so me najbrž zadrževali predvsem zaradi moje čevljarske usposobljenosti, saj so v obubožani vojski potrebovali predvsem rokodelce, ki smo vzdrževali in popravljali nujne naprave in opremo.« (Arhiv Franceta Zorman)

V času, ko se je pričela druga svetovna vojna, sem se učil za čevljarja pri svojem stricu Alojzu Zormanu v Šmarci. Ob nemškem napadu sem bil star petnajst let in nisem pričakoval, da bom v tej vojni aktivni vojak, bil sem mnenja, da se bo vojna hitro končala. Pričakovanja se niso uresničila, saj je situacija postajala iz meseca v mesec težja. V začetku leta 1943 sem bil kot nemški državljan na preklic vpoklican kot vojni obveznik v RAD. Mobiliziranci iz Šmarce smo imeli zbor 19. februarja 1943 v Kranju. Do večera smo bili zbrani in tedaj so nas nemški oficirji pospremili na vlak, ki je po signalu trobentača zapeljal proti Avstriji. Razpoloženje, ki ga je vzbudil trobentač, se je hitro prevesilo v resno premišljevanje,

kaj nas čaka. Vlak je v Celovcu zapeljal proti Gradcu, od tam pa proti St. Osvaidu. Izstopili smo na postaji Deutschlandsberg, nato pa peš 17 km daleč do naše postojanke, ki je bila v hribih 1500 metrov visoko. S težkimi vojaškimi kovčki, polnimi dobrot, s katerimi so nas oskrbele naše mame, smo na večer dospeli v naše barake. Pričakali so nas nemški mobiliziranci, ki so hoteli, da razdelimo naše dobrrote, pa smo jih poskrili v slamarice, četudi je vsak dobil svojo omarico. V taborišču je vladala železna disciplina. Orožja nam niso zaupali, pač pa smo vadili z lopatami. Posebej smo morali paziti, da so bile postelje pravilno postlane, obleka in orodje čista. Vsak prekršek ali slabo opravljeno delo je bilo kaznovano.

Postal sem nemški vojak

Po treh mesecih vežbanja smo bili premeščeni v redne enote wermachta. Pred tem so nekatere nagovarjali, naj stopijo v SS. 13. maja smo odšli na Bavarsko v kraj Brannenburg. Disciplina je bila tu veliko ohlapnejša in smo se kar oddahnili. Prejeli smo wermachtove uniforme in stare jugoslovanske puške. Sledili so zdravniški pregledi in ugotavljanje krvne skupine. Dobili smo identifikacijske osebne tablice. Civilne obleke smo poslali domov. Tu nas je bilo okoli 150 Slovencev, ki so nas poslali v Dijon v Francijo. Nastanili so nas v velike stare kasarne, nas slabo hranili, vendar smo mlajši od 18 let enkrat na teden dobivali dodatek suhe hrane, večinoma salamo in sir.

Delovni dan se je pričel ob 6. uri, sledilo je ekserciranje, ki je trajalo celo dopoldne. Na poti na vežbališče smo morali peti vojaške pesmi in na sploh so nas kar naprej silili k petju. Ob sobotah je bilo nekoliko lažje. Tedaj so nas cepili proti raznim boleznim, čistili smo in podobno. Pisanje domov ni bilo zaželeno, dopuščali so obvestila po par stavkov, ki smo jih morali napisati v nemščini. Doma so potem nosili naše dopisnice Nagličevima,

Karlu ali Petru, da sta jih prevedla, včasih pa k Avbeljnu, saj je bil ata vojak in podoficir v avstrijski vojski.

Kmalu se je vse to končalo in premestili so nas na jug Francije v mesto Digne. V mestu so bili italijanski ujetniki, srečevali smo tudi francoske vojake. Pozno jeseni leta 1943 so nas poslali na stražo v hidro- in termoelektrarni. To je bil ogromen elektroenergetski kompleks, ki je služil predvsem energetske oskrbi železarne v Lyonu, kjer so proizvajali tanke. S prebivalci kraja smo hitro vzpostavili dobre odnose. Imeli pa smo tudi stike z Marseillem, kamor smo hodili k zobozdravniku. Kolega Anžin z Dobena je imel fotoaparata in je tam posnel spomenik kralju Aleksandru. Vojaki smo bili nameščeni v dveh skupinah, ena je stanovala v neki šoli, druga, ki sem ji pripadal jaz, pa je bila pod šotori. Skupina, nameščena v šotore, je imela precej slabše pogoje, zato smo se nekoč uprli in z organiziranim nastopom demonstrirali svoje nestrinjanje z obstoječim stanjem.



France Zorman: »Veliko nas je bilo ranjenih, tudi konja sta bila poškodovana. Sam sem bil težko ranjen v desno stegno. V burji in snegu so me obvezali. Vse naokrog so ležali ranjenci in prosili pomoči.« (Arhiv Franceta Zormana)

Vodstvo je ugotovilo, da nismo zanesljivi, posebej ne za stražarske dolžnosti, in so nas v oktobru zopet premestili na Bavarsko. Vožnja je bila zaradi vojnih razmer zelo počasna, pa tudi nevarna in zaradi mraza naporna. Trajala je štirinajst dni. Namestili so nas v Bad Reihenhall. Tu smo si najprej uredili osebno higieno, pa tudi priboljškov hrane sem bil deležen, saj me je kmalu po prihodu obiskala mama. Obiskov so bili deležni tudi kolegi s Homca, iz Radomelj in drugih bližnjih krajev, saj so starši zaradi varnosti radi potovali skupaj. Na komandi so napravili nove razporede. Slovence so poslali v različne kraje. Kolega Anžin je bil razporejen v Italijo, kjer je poizkušal dobiti zvezo z italijanskimi partizani in jo tudi dobil. Bil je ranjen in preko Barija se je vrnil v Jugoslavijo in nato v Slovenijo, kjer se je priključil partizanom. Sam pa sem zaradi poledice padel in si v zapestju zlomil roko.

Dobil sem mavec. Izvida mi niso dali, pač pa mi je zdravnik s tintnim svinčnikom na mavec napisal rimsko številko 1, kar je pomenilo en mesec bolniškega staleža. To sem izkoristil in vsak mesec podaljšal svoj stalež s pripisom naslednje številke in tako ostal v bolnišnici do poletja 1944. Bal sem se, da me bodo odkrili in sem nazadnje sam odstranil mavec in ga vrgel stran. V septembru leta 1944 so nas poslali na vzhodno fronto. Prišli smo na Slovaško, preko Bratislave in Trenčina smo dospeli v Bansko Bistrico, od tod pa na Poljsko (menda se je mesto imenovalo Stary). Tam je bilo kar precej Slovencev. Kmalu nas je neki višji oficir preverjal, koliko znamo nemško. Delali smo se neumne, kot da ne znamo nič. Nazadnje je vprašal, kdo vsaj malo razume nemško. Javili so se Štajerci, te je sprejel v svojo enoto, osem pa nas je, ob hudem zmerjanju, poslal nazaj na Bavarsko. Potovali smo preko Leipziga okoli deset dni, saj so bile prometne razmere vse slabše. Formirali so nove oddelke za zahodno fronto in Slovence razporedili v različne enote in od tedaj sem bil v svoji enoti sam. Po enem mesecu smo odpotovali proti Normandiji. Dosegli smo Ardene.

Tu se je odprl pekel. Prodirali smo po 30 km naprej in se spet za prav toliko ali še več umikali nazaj. Vojska in živali – vse je bilo razpuščeno. Živali so lačne tavale po snegu, z nami ni bilo nič bolje. Angleži so napadali s fosfornimi granatami. Kamor je padla bomba, je vse gorelo, tudi zemlja. V Ardenih sem dočkal božič in novo leto. Po novem letu sem bil razporejen v prve linije fronte. Zveza z zaledjem je bila izredno slaba. Hrane skoraj nismo dobivali ali pa zelo neredno, tudi tanki niso imeli goriva. Bili smo v prvi liniji, včasih komaj kakšnih 30 metrov oddaljeni od Angležev. Naše vrste so se redčile, nazadnje nas je ostalo kakšnih 15 vojakov, drugi so bili ali mrtvi ali ranjeni. Ko se je nekemu vojaku, ki je s konjsko vprego pripeljal hrano, uspelo približati naši liniji, je v bližini eksplodirala bomba. Veliko nas je bilo ranjenih, tudi konja sta bila poškodovana. Sam sem bil težko ranjen v desno stegno. V burji in snegu so me obvezali. Vse naokrog so ležali ranjenci in prosili pomoči. Sam sem našel okleščeno smrekico, s katero sem se skušal ob velikih bolečinah prebiti do zaledja. Na srečo sem naletel na vojaka z manjšim vozom. Sedel sem na soro in se tako pripeljal v zaledje do bunkerja, v njem je bilo več ranjencev. Čakali smo na sanitetni avto. Naenkrat nam sporočijo, da smo obkoljeni in avto ne more do nas. Ranjenci, ki so bili pokretni, so odšli, drugi pa smo čakali še en dan. Mene so nosili štirje nosači izmenično – zdaj na rokah, zdaj na ramah. Dospeli smo do neke hiše, kjer so nas namestili v hlev. V njem smo bili skupaj z živino in živalsko krmo. Čez nekaj dni so nas premestili v hišo. Tu je bila neizmerna gneča. Ranjenci, nekateri težko ranjeni, drugi opečeni, tu so mnogi umrli. Vse je bilo v neprestanem gibanju: odnašali so mrtve, prinašali nove ranjence. Kmalu so me na tovornjaku prepeljali na brod čez reko Ren, kjer je bila v neki šoli zasilna bolnica. Tam so me operirali, dobil sem narkozo, zatem sem bil v zasilni bolnici, organizirani v nekem hotelu. Tu sem bil po daljšem času spet deležen normalnih higienskih razmer in ustrezne prehrane. Namestili so mi opornico in dobil sem bergle. Rana pa se ni dobro celila in ker v hotelu

ni bilo ustreznih zdravstvenih naprav, so me poslali v Saalfeld blizu Frankfurta. Tam so me pregledali, slikali poškodbo in me z izvidi poslali nazaj. Rana se je počasi celila, gnojni izcedek pa sem imel še skoraj dve leti. V začetku aprila sem bil zadnjič operiran in premeščen v drugo bolnico v mestu Hof. Nekega starejšega zdravnika sem prosil za premestitev v Celovec, pa mi ni dovolil, češ da so tam banditi. Kar mi ni uspelo pri njem, sem dosegel pri nekem mlajšem zdravniku in sredi aprila sem se znašel v Celovcu.

Bolnica je bila improvizirana v neki višji šoli. Premišljeval sem, kako bi prišel do doma, ker sem imel dovoljeno gibanje le do Celovca. Vedel sem, da je železniška postaja v Podrošci zastražena, predvideval sem, da bi se v temi lažje izmuznil mimo nje. Tako sem tudi storil in se uspel pretihotapiti na streho vagona, z vlakom sem došel do Jesenic in nato domov. Proga je bila na več mestih razrušena in treba je bilo kar precejšen del poti prepeščiti. Na poti iz Kranja sem srečal na Brniku neko žensko, ki me je povabila domov in mi postregla med drugim celo s krofi.

Doma sem ugotovil, da situacija zame ni najbolj ugodna, med drugim so v Nožicah domobranci napadli partizane, ki so bili pri Avbeljnu. Bile pa so še druge nevarnosti in po treznem premisleku sem se preko Kranja z avtobusom vrnil nazaj v Celovec. V bolnici mojega nekajdnevnega izostanka še opazili niso. Tako sem v Celovcu dočakal konec vojne.

Partizan v zaščitni četi Kokrškega odreda

Postalo je zelo živahno. Koroško so zasedli Angleži, pa tudi partizani, ki so pričeli z intenzivno propagando za priključitev Koroške k Jugoslaviji. Pisali so propagandna gesla po hišah, prirejali zborovanja itd. Pojavili so se begunci, domobranci, četniki, vlasovci, Kozaki in drugi. Srečal sem svojega soseda Primoževega Jaka in ga pobaral, če kaj ve, kje je moj brat Janez, ki je bil partizan. Srečal sem tudi Udamovčevega Damjana, domo-



France Zorman (tretji z desne v drugi vrsti) med vojaškimi krojači in čevljarji v Slovenj Gradcu (arhiv Franceta Zormana)

branca, videl sem ga zadnjič, zagotovo je bil vrnjen v Teharje ali pa v Kočevski rog. Angleži so nas ranjence, nemškimi so se pridružili še drugi, premestili in nam zagotovili primerno zdravljenje. Na enem od sprehodov sem srečal sošolca iz obrtne šole, bil je doma iz Nevelj, ki je bil prav tako nemški mobiliziranec in se je ob ugodni priložnosti priključil partizanom. Povabil me je, naj se jim priključim in tako sem postal partizan v zaščitni četi Kokrškega odreda. Partizani so bili zelo nezaupljivi do mobilizirancev. Ker sem se znašel v skupini sumljivih, sem si prizadeval, da bi si pridobil zaupanje. V ta namen sem si priskrbel fotografijo mojega brata Janeza v partizanski uniformi, ki je bil poleg tega pri Udbi. Stanovali smo tedaj v splošni bolnici in v svoji sobi sem sliko postavil na vidno mesto. Janez je bil ob koncu vojne in po njej v Trstu in mi je kasneje pripovedoval, da so tedaj lovili in tudi ubijali predvsem nemške in druge ubežnike in se je vedno bal, da bo med njimi srečal mene.

Po sporazumu partizanov z Angleži smo morali zapustiti Koroško, Angleži pa so vrnili domobrance. Angleži so organizirali prevoz partizanov in so nas s kamioni prepeljali v domobransko kasarno v Ljubljani. Na jesen sem moral oditi v Fažano. Potoval sem z vlakom. Še vedno sem uporabljal bergle. V Fažani so nas namestili skupaj s partizani, med katerimi je bilo mnogo muslimanov. Bili so slabo oblečeni, strgani in celo bosi. Nekaj časa smo vadili, kaj kmalu pa so nas premestili na Štajersko v Slovensko Bistrico, v neko graščino z veliko zbirko nagačenih živali, seveda po naših predhodnikih vso razmetano in v neredu. Zatem pa smo se namestili pod nekim kozolcem in tu dočakali 11. november, dan volitev, ko se je odločalo za ali proti monarhiji. Seveda smo pred tem izvajali nekatere slepilne akcije, s katerimi smo propagirali republiko, torej komunistični režim. Morali smo prisostvovati pri mašah, neprestano poslušati razno propagando, npr. kralj je zbežal, Tito pa se je boril za narod itd.

V vojski so me najbrž zadrževali predvsem zaradi moje čevljarke usposobljenosti, saj so v obubožani vojski potrebovali predvsem rokodelce, ki smo vzdrževali in popravljali nujne naprave in opremo. Dodeljen sem bil najprej v Maribor v čevljarško delavnico, zatem pa v Slovenj Gradec, kjer smo čevljarji ponoči popravljali čevlje, da so naslednji dan vojaki lahko eksercirali. Podnevi smo le malo spali, ker so nas zaposlili z raznimi dodatnimi nalogami. Izhodi v mesto so bili redki, kdaj pa kdaj ob nedeljah. V Jugoslovanski vojski sem ostal vse do jeseni leta 1947, ko sem bil demobiliziran in se po prihodu domov zaposlil v stolarni podjetja Stol na Duplici.